

**T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**ORTAÇAĞ DÖNEMİ DERSİM/TUNCELİ VE
ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI
(X. VE XVI. YÜZYIL)**

Doktora Tezi

**Hazırlayan
Safiye SAMANCI**

**Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN**

ARALIK 2025, ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

“Ortaçağ Dönemi Dersim/Tunceli ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (X. Ve XV. Yüzyıl)” adlı Doktora tezi tarafımda incelenmiştir. Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Safiye SAMANCI

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI

Ana Bilim Dalı : Tarih Ana Bilim Dalı

Program Adı : Doktora

Tez Başlığı : Ortaçağ Dönemi Dersim/Tunceli ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası
(X. Ve XV. Yüzyıl)

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 190 sayfalık kısmına ilişkin 16/02/2026 tarihinde **Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı %9'tur.

Filtrelemeye tırnak içerisindeki alıntılar dahil edilmiştir. Filtrelemede yedi (7) kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim.

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN

Öğrenci: Safiye SAMANCI

KILAVUZA UYGUNLUK

“Ortaçağ Dönemi Dersim/Tunceli ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (X. Ve XV. Yüzyıl)” başlıklı Doktora Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Safiye SAMANCI

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN danışmanlığında **Safiye SAMANCI** tarafından hazırlanan “**Ortaçağ Dönemi Dersim/Tunceli ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası (X. Ve XV. Yüzyıl)**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalında **Doktora Tezi** olarak oy çokluğu kabul edilmiştir.

JÜRİ:

Danışman	:	Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN	(imza)
Üye	:	Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI	(imza)
Üye	:	Prof. Dr. Nizamettin PARLAK	(imza)
Üye	:	Doç. Dr. Rıfat İlhan ÇELİK	(imza)
Üye	:	Doç. Dr. Üyesi Özkan DAYI	(imza)

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu’nun / /2026 tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Doç. Dr. Müge MANGA

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Şehirlerin ve bölgelerin tarihi coğrafya açısından ele alınması ve incelenmesi son yıllarda çokça karşılaşılan bir başlık olduğunu görmekteyiz. Tarihe yardımcı bir bilim dalı olan coğrafyadan yararlanılarak yapılan bu çalışma sayesinde Anadolu şehirleri ve hatta bölgeleri de tarihi coğrafya açısından ele alınıp çalışmaya ve en eski çağlardan itibaren irdelenmeye çalışılması açısından önem arz etmektedir. Şehirlerin ilk adları ve oralara yerleşen kavimler ve ev sahipliği yaptığı önemli olaylar tarih ve coğrafyanın içinde yeniden incelenip ele alınmaktadır.

Coğrafyanın bir bölgenin doğal, beşerî ve ekonomik yapısı üzerindeki etkisi; iklim, yer şekilleri ve diğer coğrafi faktörlerin şehirlerin tarihsel gelişimiyle doğrudan ilişkili olduğunu açıkça göstermektedir. Bu bağlamda ele aldığımız “Dersim/Tunceli Bölgesinin Tarihi Coğrafyası” konusu çerçevesinde, Dersim ve çevresinin ortaçağ boyunca coğrafyanın etkisiyle nasıl şekillendiğini ve tarih boyunca hangi medeniyetlere ev sahipliği yaptığını incelemeye çalıştık.

Dersim/Tunceli ve çevresinin geçmişine tarihi coğrafya perspektifiyle yaklaşarak, bölgedeki eski uygarlıkların izlerini hem tarihsel veriler ışığında hem de coğrafi koşulların sağladığı imkânlar doğrultusunda değerlendirdik. Bu değerlendirme sonucu bölgedeki coğrafi ve fiziki şartların Dersim ve çevresinde nasıl bir tarihsel doku meydana getirdiğini, bölgenin hangi medeniyetlere ev sahipliği yaptığını ve bu medeniyetlerin burada nasıl bir yaşam biçimi geliştirdiğini ortaya koymayı amaçladık.

Tezimizde, özellikle ortaçağ dönemi, Dersim/Tunceli bölgesinin çalışılmamış konuları olan; Beylikler, Selçuklular, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safeviler dönemleri hakkındaki bilgiler detaylı şekilde ele alınıp incelenmiştir. Bu bağlamda Dersim çevresinde varlıklarını devam ettirmiş olan Türk grupların bu çevrede nasıl izler bıraktığını ve bu izlerin yaşamlarına nasıl yansıdığını aktarmaya çalıştık. Bölgedeki diğer etnik gruplarla beraber Türk kimliğinin yaşam tarzına ve geleneklere sinmiş olan etkilerini ortaya koymaya çalıştık.

Safiye SAMANCI, Erzincan, 2025

TEŞEKKÜR

Çalışmam esnasında maddi ve manevi desteklerini hiç esirgemeyen beni bu çalışmada yönlendiren ve kütüphanesinden faydalandığım kıymetli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Kader Altın'a, çalışma sürecinde yönlendirmeleri ve kaynak temin etme sürecinde kütüphanesinden faydalanmamı sağlayan kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Kemal Taşcı'ya ayrıca bu çalışmada bir metot oluşturmam sürecinde beni yönlendiren, kaynak temininde istifade ettiğim kıymetli bölüm başkanımız Prof. Dr. Abdulkadir Gül hocama minnet ve şükranlarımı sunarım. Eşim ve kızım Gülcehan Samancı'dan esirgediğim zamanlardan dolayı teşekkürün ötesinde duygularımla.

Safiye SAMANCI

**ORTAÇAĞ DÖNEMİ DERSİM/TUNCELİ VE ÇEVRESİNİN TARİHİ
COĞRAFYASI (X. Ve XV. YÜZYIL)**

Safiye SAMANCI

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi, Aralık 2025

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN

ÖZET

İlk Çağ'dan itibaren bir yerleşim alanı olarak tercih edilen Dersim/Tunceli yöresi, Orta Çağ boyunca ve sonrasında da önemini korumuş; farklı etnik yapılar ile kültürlerin etkileşimi sonucunda kendine özgü bir Dersim kültürel dokusu ortaya çıkmıştır. Bölgenin coğrafi konumu, burayı doğal bir sığınak hâline getirerek birçok medeniyete ev sahipliği yapmasını sağlamış ve böylece coğrafi yapının tarihsel süreçleri nasıl şekillendirdiğini açık biçimde göstermiştir.

Hurri, Asur, Mitanni, Pers, Bizans, Sâsânî ve Arap hâkimiyetlerine sahne olan bölge, Anadolu'nun Türkleşme süreciyle birlikte Türk siyasi teşekküllerinin egemenliği altına girmiştir. Bu süreçte bölgenin eski kültürel birikimi, dini inanışları ve yaşam biçimleri Türk kültürü, adetleri ve gelenekleri ile kaynaşarak yörenin kendine özgü yeni bir kültürel yapıya kavuşmasına zemin hazırlamıştır.

Bu çalışmanın amacı; Dersim/Tunceli ve çevresinin tarihi coğrafyasını ele alarak geçmiş medeniyet ve kültürlerin izlerini hem tarihsel veriler hem de coğrafi koşulların sunduğu imkânlar doğrultusunda incelemektir. Coğrafi ve fiziki şartların etkisi altında Dersim ve civarında nasıl bir tarihsel ağ örüldüğünü, bölgenin hangi medeniyetlere ev sahipliği yaptığını ve tarih boyunca nasıl yaşam koşulları sunduğunu ortaya koymak hedeflenmektedir. Böylece, tarihi coğrafya perspektifiyle bölgenin sosyokültürel, siyasal, ekonomik ve dini alanlarda nasıl bir gelişim süreci geçirdiği daha iyi anlaşılabacaktır.

Anahtar Kelime: Dersim/Tunceli, Tarihi Coğrafya, Selçuklular, Akkoyunlular, Safeviler.

**HISTORICAL GEOGRAPHY OF DERSİM/TUNCELI AND ITS
SURROUNDINGS DURING THE MEDIEVAL PERIOD (TH AND 15TH
CENTURY)**

Safiye SAMANCI

Erzincan Binali Yıldırım University,

Graduate School of Social Sciences

Phd Dissertation, June 2024 Supervisor:

Asst. Prof. Dr.Kader ALTIN

ABSTRACT

Since ancient times, the Dersim/Tunceli region has been chosen as a settlement area, and it has continued to exist as an important region throughout the Middle Ages and beyond, with different ethnic structures and cultures merging together to form a whole and reveal the cultural structure of Dersim. The geographical location of Dersim has made it a protected refuge, hosting many civilizations, thus illustrating how the geographical structure of a region shapes its history. The area, which has witnessed Hurri, Assyrian, Mitanni, Persian, Byzantine, Sasanian, Arab, and Turkish incursions, became part of the Turkish dominions after the Turkish incursions into Anatolia, merging its ancient cultural heritage, religious beliefs, and way of life with Turkish culture, customs, and traditions, paving the way for the emergence of a new culture specific to the region. The aim of this study is to shed light on the past by examining the historical geography of Dersim and its surroundings, exploring the traces of past civilizations and cultures in the light of historical knowledge and the benefits of geographical conditions. We will investigate how a historical web has been woven under the geographical and physical conditions in Dersim and its vicinity, which civilizations it has hosted, and what living conditions it has provided, as well as how it has developed throughout history within the framework of historical geography, and how it has affected people's lives in social, political, economic, religious, and cultural areas.

Keyword: Dersim/Tunceli, Historical Geography, Seljuks, Akkoyunlu, Safavids.

İÇİNDEKİLER

ORTA ÇAĞ DÖNEMİ DERSİM/TUNCELİ VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI (X. Ve XV. YÜZYIL)

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK.....	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖN SÖZ.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
ÖZET.....	vii
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DERSİM/TUNCELİ VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. Dersim/Tunceli ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası.....	8
1.1.1. Çemişgezek.....	12
1.1.2. Hozat.....	18
1.1.3. Mazgirt.....	19
1.1.4. Nazımiye.....	21
1.1.5. Ovacık.....	21
1.1.6. Pertek.....	22

1.1.7. Pülümür.....	24
1.2.Dersim/Tunceli'nin Tarihi Coğrafyasının Ekonomik, Sosyal, Siyasal, Dini ve Ticaret Yaşamına Etkisi.....	25
1.3. Dersim/Tunceli Adı Üzerine Bir Değerlendirme.....	31

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK FETHİ ÖNCESİ DERSİM/TUNCELİ ÇEVRESİNİN SİYASİ TARİHİ

2.1. Tarih Öncesi Dönemlerde Dersim/Tunceli.....	39
2.2. Tarihî Dönemlerde Dersim/Tunceli.....	42
2.2.1. Dersim/Tunceli Yöresinde Bizans - Sasani Mücadeleleri.....	45
2.2.2. İlk İslam Fetihleri Döneminde Dersim/Tunceli	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULARDAN MOĞOLLARA DERSİM/TUNCELİ VE ÇEVRESİNİN SİYASİ TARİHİ

3.1. Türk Hakimiyeti Döneminde Dersim/Tunceli.....	54
3.1.1.İlk Türk Akınları Döneminde Dersim/Tunceli.....	54
3.1.2. Büyük Selçuklular ve Anadolu Beylikleri Döneminde Dersim/Tunceli.....	59
3.1.3. Türkiye Selçukluları Döneminde Dersim/Tunceli	67
3.2. Moğollar, İlhanlılar, Celayirliler ve Eratnalılar Döneminde Dersim/Tunceli	72

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARAKOYUNLULAR, AKKOYUNLULAR VE SAFEVİLER DÖNEMİNDE DERSİM/TUNCELİ

4.1. Karakoyunlular Döneminde Dersim/Tunceli.....	79
4.1.1. Karakoyunlu Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişimi.....	79
4.1.2. Karakoyunlu İdaresi Altında Dersim/Tunceli.....	85

4.1.3. Karakoyunlularda Devlet Teşkilatı: İdari, Sosyal ve Ekonomik ve Yapı.....	87
4.1.4. Karakoyunlular Döneminde Bölgedeki Askerî ve Stratejik Gelişmeler.....	89
4.2. Akkoyunlular ve Safevîler Döneminde Dersim/Tunceli.....	91
4.2.1. Akkoyunlu Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişimi.....	91
4.2.2. Akkoyunlu İdaresi Altında Dersim/Tunceli.....	98
4.2.3. Akkoyunlular Döneminde Bölgedeki Askerî ve Stratejik Gelişmeler: Otlukbeli Savaşı.....	100
4.2.4. Dersim/Tunceli ve Çevresinde Akkoyunlu - Safevî ve Osmanlı Mücadeleleri.....	104
4.3. Akkoyunlular Döneminde Dersim/Tunceli'deki Savunma Yapıları ve Askerî Stratejiler.....	112
4.4. Karakoyunlular ve Akkoyunlular Döneminde Dersim/Tunceli'nin Kültürel Coğrafyası.....	114
4.4.1. Etnik ve Dini Yapı.....	114
4.4.1.1.Karakoyunlular ve Akkoyunlular Döneminde Bölgedeki Etnik Gruplar ve İnanışlar.....	114
4.4.2. Dil ve Edebiyat.....	115
4.4.2.1.Karakoyunlular ve Akkoyunlular Döneminde Bölgedeki Diller ve Edebiyat.....	115

BEŞİNCİ BÖLÜM

DERSİM VE ÇEVRESİNİN KÜLTÜREL VE TARİHİ ESERLERİ

5.1. Ortaçağ Döneminde Dersim/Tunceli ve Çevresindeki Tarihi Eserler.....	116
5.1.1. Kaleler ve Kaleiçi Yapılar	116
5.1.1.1.Kaleköy Kalesi.....	116
5.1.1.2.Çemişgezek Kalesi.....	117
5.1.1.3.Diğer Kaleler.....	118
5.1.2. Kilise ve Şapeller.....	119

5.1.2.1. Ergan (Erkayn-Uzun Ceviz Ağapları) Manastır Kilisesi.....	119
5.1.1.2. Pertek Til (Korluca) Kiliseleri.....	120
5.1.1.3. Üç Çıkıntılı Kilise.....	120
5.1.1.4. Özgür Haçlı Kilise (Süryani Kilisesi)	121
5.1.1.5. İki Apsisli Kilise.....	121
5.1.1.6. Ulu Kale Kilisesi.....	121
5.1.1.7. Çemişgezek Kilisesi.....	121
5.1.1.8. Yukarı Oyumca (Sidam) Kaya Şapalı.....	121
5.1.2. Antik Kentler ve Arkeolojik Kalıntılar	122
5.2. Ortaçağ Döneminde Dersim/Tunceli ve Çevresindeki Kültürel Eserler.....	123
5.2.1. Camiler ve Mescitler.....	123
5.2.1.1. Yelmaniye/Eski Cami (Medrese Cami).....	123
5.2.1.2. Elti Hatun Cami.....	124
5.2.1.3. Süleymaniye Kale Cami.....	125
5.2.1.4. Çelebi Ağa (Bey) Cami.....	126
5.2.1.5. Salih Bey Sağman Cami.....	127
5.2.1.6. Sungurbey Cami.....	128
5.2.1.7. Ulukale Cami.....	129
5.2.1. Kutsal Mekanlar, Türbeler ve Ziyaretgahlar.....	130
5.2.2.1. Uzun Hasan Türbesi.....	135
5.2.2.2. Ferruh-Şad Bey Türbesi.....	135
5.2.2.3. Elti Hatun Türbesi.....	136
5.2.2.4. Düzgün Baba Ziyareti.....	137
5.2.2.5. Munzur Baba Ziyareti.....	140
5.2.2.6. Fatma Ana Ziyareti.....	143
5.2.2.7. Sarı Saltuk Ziyareti.....	145
5.2.2.8. Sultan Hıdır (Üryan Hızır) Ziyareti.....	148

5.2.2.9. Ağu İcen Ziyareti.....	149
5.2.2.10. Gola Çetu Ziyareti.....	152
5.2.2.11. Baba Mansur Ocağı ve Ziyareti.....	153
5.2.2.12. Şıh Delili Berhecan Ziyareti.....	155
5.2.2.13. Buyer Ana Dağı ve Buyer Ana Gölü Ziyareti.....	155
5.2.2.14. Kırklar Dağı Ziyareti	155
5.2.2.15. Qewaxa/Cevaha Boze Ziyareti	156
5.2.2.16. Khalmem /Kalmem Ziyaret Mekânı.....	157
5.2.2.17. Kerve Kiye (Kaya Taşı) Ziyareti.....	157
5.2.2.18. Pir Sultan Evi.....	157
5.3. Ortaçağ Döneminde Dersim ve Çevresindeki Etnik ve Dini Miras.....	158
5.3.1. Etnik Grupların Kültürel İfadeleri.....	158
5.3.2. Dini ve Mistik Yapılar.....	159
5.3.3. Etnik ve Dini İnançlara Ait Objeler ve Ritüeller.....	161
5.3.4. Dersim Toplum ve İnanç Yapısının Müziğe Yansıması.....	169
SONUÇ.....	178
KAYNAK BİLGİSİ.....	184
KAYNAKÇA.....	192
ÖZGEÇMİŞ.....	234

GİRİŞ

TARİHİ COĞRAFYA

Geçmişin bilimi olarak tarif edilen¹ tarih, insan faaliyetleri sonucu ortaya çıkan olayları, bu olaylara bağlı olarak oluşan sözlü ve yazılı kaynaklar ile maddî-manevî kültürel kalıntıları inceleyen sistematik bir bilim dalıdır. Tarih, insanların belli kalıplarla şekillendirdiği veya insanda etkisini göstermiş olan, yer ve zaman fark etmeksizin vuku bulan olayları analiz eder. Belli bir sentez yöntemi ile eleştiri yapan tarih, neden ve sonucu kavrayıp açıklamaya çalışır.²

Yukarıdaki tanım çerçevesinde baktığımızda tarih biliminin değişmez üç ana unsurunu görmekteyiz. Bu unsurların en önemlisi, insan, yer (mekân) ve zamandır. Bu unsurlardan herhangi birinin olmaması, tarihi bir olayı ilmi bir çerçeveden açıklamayı imkânsız hale getirir. Nakledilen olay, tarihi bir gerçek olmaktan çıkarak masal, efsane, söylenti türüne bürünür.³ Tarihi bir olay metin olması için geçmiş bir zaman dilimi, bu zamanda yaşamış olan olayların faili, olaylardan etkilenen bir insan unsuru ve bir coğrafi mekânın var olması gerekir. Bu şartlar tamamlandığı takdirde bir tarihi olayın varlığından söz edilebilir.

Tarih, geçmişle bağlantı kurarken, birçok yardımcı bilime başvuru yapar. Bunlar antropoloji, arkeoloji, coğrafya, epigrafi, etnografya, filoloji, nümizmatik, paleografi, sosyoloji ve toponomi gibi bilimlerdir. Bu yardımcı bilimler arasında coğrafya, tarihî olayların mekânsal boyutunu açıklaması bakımından özel bir yere sahiptir. Zaten tarihin üç ana elemanının içinde bulunan yer, coğrafya ile kaçınılmaz bir bağlantı halindedir. Tarihi olayların meydana geldiği mekândaki iklim şartları, yeryüzü şekilleri, bitki örtüsü, fiziki yapısı, yer üstündeki su ile yer altındaki su ve maden kaynakları gibi fiziki özellikleri, coğrafi faktörler ögeleri dahilinde bulunur. Bu coğrafi unsurlarda tarihi olayların gelişimine önemli oranda büyük bir yön verir.

Tarihçi, incelemiş olduğu insan, insan toplumluluğu ve mekân arasındaki bağlantıyı hiçbir zaman göz ardı etmemelidir. Aksi halde, mekândan soyutlanmış bir

¹ Mübahat Kütkoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998), 2.

² Yavuz Ercaan, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknik*, (Ankara: Turhan Kitapevi, 2010), 50.

³ Ekrem Memiş, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1990), 7.

toplum ve tarih yazılımı da düşünülemez.⁴ Tarihi olayların tümü bir coğrafi mekân içerisinde gerçekleşir. Özellikle tarihçiler için mekânın tasvir edilmesi, olayların hem değerlendirilmesi hem de kavranması açısından son derece önemlidir. Coğrafi konumun elverdiği şartlar, tarihi olaylara şekil veren en önemli unsurlardan biridir.⁵

“Yer Bilimi” anlamına gelen coğrafya bir bilim dalı olarak evrenin doğal, beşerî ve iktisadi durumundan bahseden⁶, yeryüzünü fiziksel, ekonomik, beşerî ve siyasal yönden inceleyen bilimdir.⁷ Daha kapsamlı bir ifade ile insan ve mekân arasındaki ilişkileri inceleyen ikisi aralarındaki gelişmeleri, sebep sonuç ilişkilerini içerisinde açıklayan bir bilim dalıdır.⁸ Coğrafya terimler sözlüğünde ise “*Bütün çeşitlikleriyle yeryüzündeki olayları tanıtan, bunları açıklayan bilim*”⁹ bir diğer tanımda ise “*Yeryüzünde olan fiziksel ve insana ilişkin olan tüm olayları betimleyerek, olayların ne şartlar doğrultusunda meydana geldiğini, belli ilkeler çerçevesinde araştırıp açıklayan bilim*”¹⁰ olarak ifade edilir. Bu tanımlar çerçevesinde bakıldığında coğrafya, insan ve mekân ilişkisiyle o mekânı oluşturan yeryüzü şekillerini inceler.

İnsanların dünyanın üstünde yer kapladığı bölgelere ise coğrafi mekân denir. Mekân tarihi olayların gelişiminde toplulukların yaşam bulmaları açısından şarttır.¹¹ Yer olgusu ve insanın birbiriyle olan bağlantısının tarihsel bir çerçevede anlaşılabilmesini kolaylaştıran coğrafya, bu özelliği sayesinde tarih bilimini açıklayan en önemli unsurdur. Mekân; bir coğrafi çerçevede, tarihi olayların gerçekleşmesini, gelişmesini ve değişmesini sağlayan en büyük etkenlerdendir. Bu sebeple coğrafyasız bir tarih yazımı ilmi değil bir masal hüviyetinde olur.¹² Coğrafya, hem tarihi olayları daha iyi anlamamızı sağlar hem de anlatılan konuyu ilmi bir statüye çıkarır.

Tarih araştırmalarında, tarihî coğrafyanın önemini anlamak için öncelikle tarihi coğrafyanın ne olduğunu ve tarih ile nasıl bir bağ kurduğunu açıklamamız gerekir. Tarihi

⁴ Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, 4.

⁵ Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, 11.

⁶ Ekrem Memiş, *Tarih Metodolojisi*, (Konya: Çizgi Yayınları, 2005), 9.

⁷ Büyük Sözlük, (Türk Dil Kurumu), (1945): 34. <http://tdkterim.gov.tr/bts/>.

⁸ Geniş bilgi için bkz., Hüseyin Türoğlu, “Coğrafya ve Coğrafya Eğitimi”, *Coğrafya Kurultayı Bildiriler Kitabı*, (Türk Coğrafya Kurumu, 2002), 52.

⁹ Reşat İzbirak, “Coğrafya”, *Coğrafya Terimler Sözlüğü*, (Ankara: Doğu Matbaacılık, 1964).

¹⁰ Sami Öngör, “Coğrafya”, *Coğrafya Terimler Sözlüğü*, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1980).

¹¹ Adnan Eskurt, “Tarihî Coğrafya Çalışmalarının Metodoloji Konusunda Genel Bir Değerlendirme” *Marmara Coğrafya Dergisi*, 11, (İstanbul 2005), 44.

¹² Memiş, *Tarih Metodolojisi*, 9.

coğrafya, milletlerin, devletlerin ve kültürlerin oluşup gelişimini anlamaya yarayan metotlu bir coğrafya bilgisidir.¹³ Tarihi coğrafyanın öğeleri arasında yer alan en önemli üç unsur; geçmişle ilgilenmesi, bir olayın değişimi üzerinde durması ve geçmişi yeniden inşa etmesidir.¹⁴

Tarihi coğrafya veya tarihi coğrafyacı, seçmiş olduğu herhangi bir mekândaki insan topluluklarını sosyal, demografik, beşerî ve iktisadi yönleri ile ve kurdukları devletlerin fiziki coğrafi durumlarını inceler.¹⁵ Tarihi coğrafya çalışmalarında, araştırmacı coğrafi araştırma yöntemleri; gezi, gözlem ve akıl yürütme yöntemleri ile sosyolojideki monografi yani tek bir konu üzerine yoğunlaşma yöntemine başvuru yapılmalıdır. Arkeolojik olarak ele geçirdiği iskeletler, takılar, alet-edevât ve silahlar, evler, kaleler, dinî yapılar, heykeller gibi kalıntılar ile bölgedeki yer isimleri ve resmî devletlerarası yazışmaları, fermanları, kadı sicillerini, tapu tahrir defterlerini, vakıfnameleri gibi çağdaş tarih ve coğrafya eserlerini, kitaplara ve makalelere, resmi raporlara, istatistik bültenlere, seyahatnamelere ve çeşitli haritalara başvuru yaparak inceler.¹⁶

“İnterdisipliner” bir bilim olması hasebiyle son yıllarda birçok bilim dalı tarafından yardımcı bilim olarak başvurulmuş tarihi coğrafya aslında coğrafyanın bir alt dalıdır.¹⁷ Ancak tarih, sosyoloji, edebiyat gibi alanlardaki araştırmalarda tarihi coğrafyaya başvuru yapılması onun interdisipliner bir bilim olmasına sebep olmuştur. Tarihi olayları daha iyi bir şekilde açıklayabilmek için coğrafya bilgisinin elzem olması hasebiyle tarihî coğrafya, tarih ve coğrafya arasında bir ara kesit özelliği taşımaktadır. Bu özelliği sebebiyle tarihî coğrafyanın, coğrafya biliminin yöntem ve amaçlarına uygun bir şekilde geçmiş tarihi olayları açıklamak için o günün şartlarıyla ve coğrafi faktörleriyle olayları aktarması bir tarihçi için başvurması kaçınılmaz bir bilim dalı olmuştur.

Şu belirtilmelidir ki, tarihî coğrafya; tam ve mutlak bir coğrafya bilgisiyle değil, o coğrafi bölgenin bir parçası olan, su, toprak, dağ, tepe, deniz ve diğer öğeleriyle,

¹³ Eşikurt, “Tarihî Coğrafya Çalışmalarının Metodolojisi”, 45.

¹⁴ Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya*, 175.

¹⁵ Mesut Elbüyük, “Coğrafya’nın Önemi, Tanımı ve Sınıflandırılması”, *Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. Talip Yücel’e Armağan)*, XXXIII/1-2, (1997), 122-128.

¹⁶ Geniş bilgi için bkz.; Eşikurt, “Tarihî Coğrafya Çalışmalarının Metodolojisi”, 47- 49.

¹⁷ Geniş bilgi için bkz.; Osman Gümüşçü, Çetin Şenku, Hasan Hüseyin Yılmaz, *Temelleri, Gelişimi ve Yapısıyla Tarihî Coğrafya*, editör Osman Gümüşçü, (İstanbul: Yedi Tepe Yayınları, 2014), 107-109; Gümüşçü, *Tarihî Coğrafya*, 161- 162.

üstünde yaşayan insan ve insan topluluğuyla kaçınılmaz bir bağ kurar. Böylelikle karşılıklı bir etki imkânı gösterir, böylece devlet, millet hatta kültürlerin oluşup gelişmesindeki olguyu açıklayarak, tarihi olayların daha net bir şekilde anlaşılmasına yarar.¹⁸ Tarihi coğrafyayı daha iyi analiz edebilmek ve anlayabilmek için iskân coğrafyasını da anlamak, uygun koşullarda iskân şartlarının olması hasebiyle gelişen bir medeni yapının nasıl meydana geldiğini aktarmak gerekir.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı, Orta Çağ'da X. ve XVI. yüzyıllar arasında Dersim/Tunceli ve çevresinin tarihî coğrafyasını inceleyerek bölgenin tarihsel gelişimini coğrafya-tarih ilişkisi çerçevesinde ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, Dersim ve çevresinin sarp, dağlık ve yüksek rakımlı fiziki yapısının, bölgenin siyasî, sosyo-kültürel ve ekonomik yapısı üzerindeki etkileri analiz edilmiştir.

Çalışmanın bir diğer amacı, Orta Çağ boyunca Dersim/Tunceli bölgesinde hiçbir siyasî gücün sürekli ve tam bir hâkimiyet kuramamasının nedenlerini coğrafi şartlar ışığında değerlendirek ve bu durumun bölgenin kültürel sürekliliği üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Ayrıca çalışma, Dersim ve çevresinin ele alınan dönemden itibaren bir Türk yurdu olduğunu tarihsel verilerle ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, Türk kültürünün erken dönemlerden itibaren bölgede yerleşik hâle geldiği; maddi ve manevi kültür unsurları, yerleşim izleri ve tarihsel süreklilik çerçevesinde ele alınmıştır. Böylece Dersim ve çevresinin tarihsel kimliğinin, coğrafya ve tarih ekseninde bilimsel temellere dayalı olarak açıklanması amaçlanmıştır.

Çalışmanın Kapsamı

Bu çalışmanın kapsamını, Orta Çağ'da X. ve XV. yüzyıllar arasında Dersim/Tunceli ve çevresi oluşturmaktadır. İnceleme alanı, tarihî süreç içerisinde bölgeyi etkileyen siyasî oluşumlar, yerleşim hareketleri, kültürel yapı ve ekonomik faaliyetlerle sınırlandırılmıştır. Araştırma kapsamında; Dersim ve çevresinin fiziki coğrafyası (dağlar, vadiler, iklim, su kaynakları ve ulaşım imkânları), beşerî coğrafya unsurlarıyla birlikte ele alınmış; bu unsurların tarihsel olaylar üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir.

¹⁸ Memiş, *Tarih Metodolojisi*, 9.

Çalışmada, Selçuklular, Beylikler, Moğollar, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safeviler dönemlerinde Dersim ve çevresinin tarihsel durumu ele alınmış; Osmanlı dönemi ve sonrası kapsam dışında bırakılmıştır. Bu yönüyle araştırma, literatürde eksik kalan Ortaçağ Dersim/Tunceli tarihine odaklanmaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada tarihî coğrafya yöntemi esas alınmıştır. Araştırma sürecinde tarih ve coğrafya disiplinleri birlikte değerlendirilmiş; bölgenin fiziki ve beşerî coğrafya özellikleri ile tarihsel gelişimi arasındaki ilişki analiz edilmiştir.

Yöntem olarak öncelikle literatür taraması yapılmış; Dersim ve çevresi hakkında yazılmış tarih, coğrafya, sosyoloji ve halkbilimi alanlarındaki çalışmalar incelenmiştir. Elde edilen veriler, kronolojik bir çerçeve içerisinde değerlendirilerek Ortaçağ Dersim/Tunceli tarihinin genel bir görüntüsü oluşturulmuştur. Ayrıca coğrafi unsurların (yer şekilleri, iklim, su kaynakları, ulaşım ağları) bölgenin yerleşim düzeni, ekonomik faaliyetleri ve siyasî yapısı üzerindeki etkileri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Böylece coğrafyanın tarihsel süreçte belirleyici bir unsur olduğu somut verilerle ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Dersim/Tunceli bölgesi tarihi araştırmalarda ve tezlerde araştırılıp çalışılan bir konu olmasına rağmen ortaçağ dönemi özellikle, Beylikler, Selçuklular, Moğollar, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safeviler döneminde çalışılmamış olduğunu tespit ettik. Dersim ve çevresi özellikle *Osmanlı Dönemi ile Cumhuriyet Döneminde, Dersim İsyanları* olarak isimlendirilen askeri hareketler nedeniyle hem tarih hem de sosyolojik ve halkbilim açısından ele alınıp çalışılmıştır. Ortaçağ dönemi ise Dersim/Tunceli tarihini bir bütün olarak ele alınmadığını tespit ettik. Bizim ele aldığımız dönemle ilgili çalışmalar ise şöyledir: Muhammet Beşir Aşan tarafından kaleme alınmış olan “*Elâzığ, Bingöl ve Tunceli İllerinde Türk-İskân izleri*” adlı eseri yörenin Orta Çağ dönemi tarihini ve tarihi eserlerini konu alması hasebiyle tezimiz açısından önemli bir çalışmadır. Bu konuya dair diğer bir önemli eser ise yörenin ortaçağ dönemine ait tarihi eserlerini konu alan Bünyamin Kara tarafından hazırlanmış yüksek lisans çalışması olan “*Tunceli’deki Türk Dönemi Mimari Eserleri*” adlı çalışmasıdır. Dersim/Tunceli çevresinde yer alan önemli bir yerleşke olan Çemişgezek bölgesini ele alıp çalışan Taşkın Doğan’ın Dersim yöresinde yer alan Çemişgezek hakkında, Antik Çağ’dan Osmanlıya kadar siyasi, sosyal

ve kültürel yapısı hakkında bilgi veren, “*Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi*” adlı yüksek lisan tezi. Ertuğrul Danık’ın “*Işuwa’dan Tunceli’ye Tarih ve Kültür*” ve “*Dersim’in Siyasi Tarihi*”, isimli eserlerinde Doğu Anadolu’nun Yukarı Fırat havzasının tarihini, inanç ve kültürel katmanlarını interdisipliner bir bakış açısıyla aktardığını görmekteyiz. Bilal Aksoy’un “*Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*” adlı çalışmasında; Dersim/Tunceli’in geçmişten itibaren idari yapısındaki değişim ve dönüşümleri, aşiret-devlet ilişkilerini, demografik ve sosyo-kültürel değişimlerini bölgenin toplumsal yapısı, kimliği üzerindeki etkilerini açıklayıcı şekilde ifade ettiğini görmekteyiz. Yine Dersim/Tunceli ile ilgili Besim Darkot’un “*Tunceli Üzerine Coğrafi Görüşler*” adlı eseri, Dersim bölgesinin doğal çevresinin burada yaşamı belirgin olarak nasıl biçimlendirmiş olmasını anlamamızı sağlamaktadır. Abdulkadir Gül’ün, “*Öteki Dersim*” adlı kitabı Dersim/Tunceli bölgesinin merkez-çevre ilişkisini coğrafyası ile beraber ve bu coğrafyanın mesken yapısından kimlik oluşumuna kadar ki süreçleri nasıl etkilediğini aktarmış olduğunu görmekteyiz. Kibar Taş’ın “*Tunceli (Dersim) Çevresindeki Aşiretler ve Sosyo-Kültürel Yapıları*”, adlı çalışmasında Dersim/Tunceli çevresinde yaşayan aşiretlerin toplumsal yapısı hakkında bilgi vermektedir. Aşiret yapıları ve örgütlenme biçimleri, Alevi inanç sistemi içinde, ocaklar, dedelik kurumu, aidiyet ilişkileri, geleneksel otorite hakkında sosyo-kültürel doku hakkında aydınlatıcı bilgileri ihtiva etmektedir. Ömer Kemal Ağar’ın “*Tunceli-Dersim Coğrafyası*” adlı çalışmasında Dersim/Tunceli’nin fiziki yapısı ile beşerî unsurlar arasındaki ilişkiyi açıklaması hasebiyle önemlidir. Yukarıda bahsi geçen tüm bu eserler konuyla ilgili başvuru yaptığımız çalışmalardandır. Bunlar dışında; Abdulkadir Yuvalı’nın, “*Tunceli ve Yöresi Tarihi Üzerine*”, adlı çalışması, Mehmet Zülfü Yolga’nın “*Dersim (Tunceli) Tarihi*”, isimli eseri, Ali Kaya’nın “*Tunceli Kültürü*”, adlı eseri, Metin Tuncel’in “*Tunceli*”, maddesi, İbrahim Yılmazçelik’in, “*Dersim Sancağı*” isimli eseri, Mehmet Yıldırım’ın “*Dersim’den Aşireti’nden Dersim Sancağı’na*”, isimli araştırması, Yüksel Işık’ın “*Bir Tutam Tunceli*” ve “*Tunceli Folkloru*” adlı eserleri, Ali Koç’un “*Tunceli İli Yer Adları*” isimli tezi, Taşkın Doğan’ın “*Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi*” adlı yüksek lisans tezi başvuru yaptığımız diğer çalışmalardır.

Bu çalışmada Dersim ve çevresini tarihi coğrafyasıyla geçmişine gidip, geçmiş medeniyet ve kültürlerin izlerini hem tarihi bilgiler ışığında hem de coğrafi şartların getirileri ile birlikte ele alıp geçmişe ışık tutmaya gayret ettik. Coğrafi ve fiziki ortamın sunduğu şartlar altında Dersim/Tunceli ve civarında nasıl bir tarih ağı örülmüş, hangi

medeniyetlere ev sahipliği yapılmış ve nasıl bir yaşam koşulu sunulmuş olduğunu irdeledik. Çalışmamız sonucunda elde ettiğimiz veriler neticesinde Dersim çevresinde coğrafya ve tarih çerçevesinde tarih boyunca nasıl bir gelişim söz konusu olduğunu ve coğrafi şartlar gereği buraya yerleşen medeniyetlerin nasıl bir ekonomik faaliyet ve ticaret yaptıklarını, geçim kaynaklarının ne olduğunu ve siyasi olarak nasıl hareket ettiklerini ele alarak aktardık.

BİRİNCİ BÖLÜM

DERSİM/TUNCELİ VE ÇEVRESİNİN TARİHİ COĞRAFYASI

1.1. Dersim/Tunceli ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası

Dersim /Tunceli yöresi dediğimiz bu bölge, kendine has coğrafi özellikleri bulunan bir alanı kapsar. Bu yörede, dış görünüşü (fizyonomi) ve iç özellikleri (strüktürü) ile bir zaman ve mekâna bağlı olarak gelişen bir yaşam şekli oluşmuştur.¹⁹ Dersim çevresinin tarihi coğrafyasını anlayabilmek için özellikle bu yöreyi meydana getiren doğal çevre ve yöre koşullarını, fiziki yapısını, iklim, bitki örtüsü, akarsu yapılarını belirlemek gerekir.²⁰ Bunlar, yöre de bulunan canlıları etkileyen ve bu etki sonucu bir yaşam biçimi ortaya koydukları en önemli mefhumlardır. Doğal çevre dediğimiz ve insanın doğayla karşılıklı etkileşime geçtiği ve bu etki sonucu beşerî ortamı inşa ettiği alanlar doğal ve beşerî unsurların kaynaşmasıyla oluşur.²¹ Dersim yöresine baktığımızda, bir uyumluluk içinde birleşmiş çeşitli dağ, ova, kaya, akarsu ve farklı doğal unsurların oluştuğunu görürüz. İnsanın zamanla burayı kendine yurt edinmesi bu fiziki yaşam şartlarıyla uyuşması sonucu meydana gelmiştir.

Dersim'in de içinde bulunduğu Doğu Anadolu coğrafyasına baktığımızda burası Anadolu'nun en yüksek bölgesi unvanına sahip bölgedir. Güneyinde Mezopotamya,

¹⁹ Reşat İzbirak, “Yöre Mefhumu ve Yöre Bilgisi”, *Harita Dergisi*, 21/51. (Ankara: 1955), 26.

²⁰ İzbirak, “Yöre Mefhumu ve Yöre Bilgisi”, 31; Oğuz Erol, “Türkiye'nin Doğal Yöre ve Çevreleri”, *Ege Coğrafya Dergisi*, 7. (İzmir: 1993), 13-41.

²¹ Oğuz Işık, “Değişen Toplum/Mekân Kavrayışları: Mekânın Politikleşmesi, Politikanın Mekân sallaşması”, *Toplum ve Bilim*, 64-64 (1994), 7-38; Ali Özçağlar, *Coğrafyaya Giriş*, (Ankara: Hilmi Usta Matbaacılık, 2001), 9; Zafer Baskaya-Emre Türk, “Coğrafi Mekân ve Jeolojik Yapının Ekonomik Faaliyetler ve Kültüre Etkisine Dair Bir Örnek: Yesemek Taş Ocağı ve Heykel Atölyesi”, *Turkish Studies*, 9/8, (2014), 251-253.

doğusunda İran, batısında Orta Anadolu Bozkırları ve kuzeydoğusunda Kafkasya²² ile komşu olan Doğu Anadolu, eski dönem kaynaklarında “yüksek ülke”²³ olarak kayıtlara geçmiştir.

Günümüzde en büyük yüzölçümüne (163055 km²), en yüksek ve engebeli alanına sahip coğrafi bölge olan Doğu Anadolu bölgesinde bulunan Dersim/Tunceli, bu bölgenin dört bölümünden biri olan Yukarı Fırat bölümünde yer almaktadır. 38° 19’-40° 26’ doğu boylamları ile 38°46’-39° 36’ kuzey enlemleri arasında bulunmaktadır.²⁴ Yukarı Fırat; İç Toroslar ve Güneydoğu Torosların tektonik sınırına yerleşmiş, Murat-Fırat vadileri ile Erzincan Ovasının güney kenarı da kalan dağlık yöredir.²⁵ Bugün Tunceli ismiyle anılan Dersim, Fırat Nehri’nin kollarını teşkil eden Murat Suyuna dökülen Pülümür Çayı ile Munzur Çayı’nın birleştiği alan civarında kurulmuştur.²⁶

Dersim/Tuncel’nin batı tarafında Malatya, doğusunda Bingöl, kuzey yönünde Erzincan, Erzurum, güneyinde Elâzığ illeri ile çevrilidir ve 7774 km²’lik bir alana sahip ufak bir ildir.²⁷ Dersim/Tunceli bölgesinin en eski yerleşim yerleri ise Mazgirt, Çemişgezek, Pertek ve Hozat’tır.²⁸ Bunlar dışında günümüzde ki diğer yerleşim yerleri ise, Nazimiye, Ovacık, Pülümür ilçeleridir. Munzur Suyunun ikiye böldüğü, Mazgirt, Nazimiye ve Pülümür Doğu Dersim’i, Çemişgezek, Hozat, Pertek ve Ovacık ise Batı Dersim’i oluşturmaktadır. Tarihi dönemlerde ise Dersim/Tunceli iki şekilde ayrılmıştır.

²² Geniş bilgi için bkz., Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984), 7.

²³ Füzruzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 3; Tahir Erdağın Şahin, *Hayaşa Bölgesi Tarihi I*, (Ankara: Berkant Yayınları, 2014), 2; Safiye Samancı, “Orta Çağda Erzincan’ın Tarihi Coğrafyası”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2018), 4.

²⁴ Abdulkadir Gül, “Dersim Sancağının İdari Yapısı ve İdarecileri (1856-1918)”, içinde *Öteki Dersim*, (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2015), 260.

²⁵ Naşit Hakkı Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007), 18; Kenan Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye’nin İç Bölgeleri*, (Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık, 2011), 197.

²⁶ Geniş bilgi için bkz., Metin Tuncel, “Tunceli”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41:380-381; Reşat İzbirak, “Tunceli”, içinde *Türk Ansiklopedisi XXXI*, (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1982), 494-497; Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye’nin İç Bölgeleri*, 197.

²⁷ 1973 Tunceli İl Yıllığı, (Ankara: 1973), 27; Tunceli İli Kültür ve Turizm Envanteri, (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986), 5; Mehmet Zülfi Yolga, *Dersim (Tunceli) Tarihi*, yayına hazırlayanlar Ahmet Halaçoğlu, İbrahim Yılmazçelik, (Ankara: Kripto Yayınları, 1994), 5; Ali Kaya, *Tunceli Kültürü*, (İstanbul: 1995), 19; Yusuf Cengiz, *Her Yönüyle Tunceli*, (İzmir: 2001), 9; Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 162.

²⁸ Feyzullah Ezer, “Yakın Tarihimizde Dersim”, içinde *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları III*, (Elâzığ:2003), 244; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı*, (Elâzığ: Çağ Ofset Matbaacılık 1998), 1.

İlki, Doğu Dersim'i oluşturan; Mazgirt, Kiğı, Çarsancak, Nazımiye ve Pülümür kazalarını kapsamaktayken ikincisi ise Batı Dersim olan; Hozat, Çemişgezek, Pertek, Ovacık, Kemah, Gürcanis ve Kuruçay kazalarını kapsamaktaydı.²⁹ Bölgenin yeryüzü şekilleri oldukça engebeli sarp ve dağlık bir coğrafyadır.³⁰

Köy ve köy altı yerleşimlerin çoğunlukla bulunduğu İç Dersim denilen kısım; Munzur vadisi ve Pülümür vadisi arasında kalan dağlık alandır. “Asıl Dersim”, denilen İç Dersim, Pülümür, Hozat, Kızılkilise, Mazgirt ve Ovacıktan oluşmaktadır.³¹ Dış Dersim ise merkezin çevresini ifade eden kısımdır. Pertek, Çemişgezek, Kuzucan, Erzincan ve Erzurum'a bakan yöreler Dış Dersim'e dahildir.³²

Dersim/Tunceli ilinin kuzey ve güneyi arasında 2500 m yükseklik farkı vardır. İlin %5'ini ova ve düzlükler, %25'ini platolar ve %70'ini ise dağlık alanlar oluşturmaktadır.³³ Bu dağlar Doğu Torosların bir uzantısıdır ve bu dağ silsilesinin en önemlisi Munzur dağıdır.³⁴ Erzincan Mercan çukurundan başlayıp Pülümür'e kadar uzanır. Dersim/Tunceli'in en yüksek dağları; Düzgün Baba Dağı, Kırklar Dağı, Akbaba Dağı, Avcı Dağı, Eğripınar Dağı, Geşo Dağı, Belikan, Boncuk Dağı, Mercan Dağları, Azizabdal Dağı, Yılan Dağı, Sultan Baba Dağı, Sülbüs Dağı, Mazgirt Dağı, Karaoğlan Dağı, Sülübaba Dağı, Zel Dağı, Kırmızıdağ, Karasakal Dağı ve Ziyaret Tepesi, Bağırpaşa Dağı, Göğreik Dağı, Hinzori, Eğripınar Dağı, Fekrik Dağı, Çal Dağı, Sindam Taş Dağı'dır.³⁵

Dersim/Tunceli'in en önemli suyu Munzur Suyudur.³⁶ Karasu, Murat Suyu ve Peri Suyu ile beraber³⁷, Dersim üç bölgesi de büyük akarsularla çevrelenmiştir. Dersim/Tunceli'i yarıdan bölen Munzur Suyu ile Çemişgezek ilçesinin doğu tarafından geçen Tağar Suyu, Dersim/Tunceli'nin diğer önemli akarsularıdır. Yüksek dağların aralarındaki derin vadiler ve bol su yataklarıyla yarılmış yaylalar Dersim/Tunceli'nin

²⁹ Yolga, *Dersim (Tunceli) Tarihi*, 81-82.

³⁰ Suat Akgül, *Dersim İsyanları ve Seyit Rıza* (Ankara: Berikan Yayınları, 2001), 2; İbrahim Yılmazçelik, “Osmanlı Döneminde Dersim’de Sosyal Yapı ve Dersim Aleviliği”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 3/2, (2012), 4.

³¹ Abdulkadir Gül, *Öteki Dersim*, (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2015), 31.

³² Gül, *Öteki Dersim*, 31.

³³ 1973 Tunceli İl Yıllığı, 27; İzbirak, “Tunceli”, 494.

³⁴ Reşat İzbirak, *Türkiye I*, (İstanbul: MEB. Yayınları, 1996), 41, 114.

³⁵ 1973 Tunceli İl Yıllığı, 27; Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989), 206; Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*, 197.

³⁶ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, 213; İzbirak, *Türkiye I*, 186-188.

³⁷ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, 213; İzbirak, *Türkiye I*, 187-188.

başlıca yer şekillerini oluşturur. Dersim Dağları denilen dağ silsilesi Dersim yöresine egemen olan engebeli yapıyı oluşturur. Güneyde Çemişgezek, Pertek ve Mazgirt ilçelerinde yaklaşık 900-1000 metrelerden başlayan yüksek ve dağlık konumu sebebiyle, kuzeyde Munzur, Mercan, Bağırpaşa / Bağır Baba dağlarında 3460 metreye kadar yükselir. Güneyden kuzeye ve kuzeydoğuya doğru oluşan bu yükseklik sebebiyle, bölgenin tüm akarsuları kuzeyden güneye doğru akarak, güney yönde yer alan Keban Baraj Gölü'ne dökülürler. Güneye yönelen bu akarsular, yükselti farklılığı ve güçlü debiler nedeniyle de derin vadiler meydana getirmişlerdir.³⁸

Bölgedeki diğer akarsular ise Laç Deresi, Sarıtaş Deresi, Kalan Deresi, İksor Deresi, Hozat Deresi, Avuşkkert Deresi, Ulukale Deresi, Hadişar Deresi, Aşkirik, Dereova, Kutudere, Çukurderesi, Kocakoç, Büyükyurt sularıdır. En önemli baraj ve gölü Keban Barajı ve Keban Barajı Gölüdür. Bunun dışında Karagöl, Katır Gölleri, Çimligöl, Koçgölü, Kuzu Gölü, Mercan Gölleri, Boyerbaba Gölü gibi küçük göllerde bulunmaktadır. En önemli yaylaları ise, Tozyaylası, Susuzdağ Yaylası, Armutlu Yaylası, Ferhat Çayırı, Hizan Yaylası, Dail, Yaylası, Çatak, Komişken Yaylası ile Çakırbağçe Yaylasıdır.³⁹

Dersim/Tunceli bölgesinde yer alan vadiler ise Munzur Vadisi, Pülümür Vadisi, Peri Vadisi, Orman Yolu Çayı Vadisi ve Singeç Vadisidir. Bunlar dışında da çok sayıda küçük vadi bulunmaktadır. Bunlardan Munzur Vadisi Milli Park olarak ilan edilmiş ve koruma altına alınmıştır. Bölgedeki en önemli düzlük ve ova ise Ovacık (Zeranik) Ovasıdır.⁴⁰

Dersim/Tunceli 7774 km yüz ölçümü ile Türkiye topraklarının %1'ini kapsamaktadır. Denizden yükseltisi ortalama 1000 metreden fazladır. Denize sınırı olmaması ve etrafının dağlarla çevrili olması ve yükseltisinin fazla olması Dersim/Tunceli'yi karasal iklim özelliklerine sahip bir bölge haline getirmiştir. Karasal

³⁸ İzbirak, "Tunceli", 494-495; İzbirak, *Türkiye I*, 97; Ertuğrul Danik, *İşuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, (Ankara: Dayanışma ve Kültür Vakfı Yayınları, 2010), 11; Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, 205-214.

³⁹ Geniş Bilgi için Bkz. Tunceli İli Kültür ve Turizm Envanteri, 16; ³⁹ Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 26; Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, 206.

⁴⁰ Kenan Güven, *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri ile Tunceli*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1991), 52:15; Tunceli İli Kültür ve Turizm Envanteri, 17; Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 163.

iklim şartları gereği ve dağlarının yüksekliğinden ötürü, dağların tepeleri yılın neredeyse sekiz ayı karla kaplıdır.⁴¹

Coğrafyanın dağlık ve ovalık olarak ayırdığı Dersim/Tunceli’de ulaşımı son derece güç olan dağlık alanlar daha çok kuzeyde kalan İç Dersim’de yer almaktadır. Meşe ormanlarıyla⁴² kaplı bu dağlık adacık, geçmişten beri, bölgesel özelliklerinden dolayı içe dönük yaşayan halklarıyla, hemen hemen her dönem sanki tarihin dışına savrulmuş bir belde gibidir. Bölge bu doğal korunaklı yapısından kaynaklı olarak Antik Çağ’dan beri denetlenemez bir yöre olarak bilinmekte ve Küçük Asya’nın âdeta bozulmadan muhafaza edilen eski nüfusunu oluşturan halkları tarafından mesken tutulmuştur. Bu sebeple “Dağ sığınağı” olan Dersim/Tunceli’de aşiret ve yarı göçebeliliğe dayalı yapı oluşmuştur.⁴³

1.1.1. Çemişgezek

Doğu Anadolu Bölgesi’nde Yukarı Fırat Bölümü’nde yer alan Dersim/Tunceli’ye bağlı olan Çemişgezek ilçesi, 39-40 derece kuzey paralelleri ile 38-39 derece doğu meridyenleri arasında bulunmaktadır. Kuzey kesiminde Ovacık-Erzincan, doğu kesiminde ise Pertek-Hozat, batısında Elâzığ-Erzincan, güneyinde ise Keban Baraj Gölü ile çevrelenmiş bir konumda yer almaktadır. Yüzölçümünün toplamı 877 km² olan Çemişgezek, Keban Baraj Gölü’nün meydana gelmesi sonucu, 12 köyü kısmen, 14 köyü ise tamamen su altında kalmış ve böylece verimli olan arazilerinin çok önemli bir kısmını kaybetmiştir. Şu an Çemişgezek topraklarının yüzölçümünün sadece %35 ini ekilebilir toprakları oluştururken, %2 sini ormanlar kaplamaktadır. Çemişgezek topraklarının %63’ ü ise göl ve meralardan meydana gelmektedir. Çemişgezek ilçesinin merkezi deniz seviyesinden 975 metre yüksektir. Engebeli bir arazinin yapısına sahip olduğu için ilçeye ulaşım zordur. Keban Baraj Gölü’nün meydana gelmesi sonucu ilçenin karayolu ile bağlantısı kesilmiştir. Bu sebeple bölgeye ulaşım Keban Baraj Gölü’nün üzerinden feribotla sağlanılmaktadır. Bugün, Çemişgezek ilçesi idari açıdan Tunceli’ye bağlı olsa

⁴¹ Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 18; Gül, *Öteki Dersim*, 26.

⁴² Abdulvahap Yoğunlu, *Tunceli Ekonomik Değeri Olan Bitkiler*, (Fırat Kalkınma Ajansı, 2011), 7; Gül, *Öteki Dersim*, 28; Taşkın Doğan, “Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2020), 1.

⁴³ Raziye Günay, “Dersim’de Sosyal Yapının Arka Planı (XVI-XVIII. Yüzyıllar)”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2018), 141-142.

bile ulaşımdaki zor şartlar gereği nedeniyle ekonomik ve ticari ilişkilerini genellikle Elâzığ ile gerçekleştirmektedir.⁴⁴

Batısında Fırat nehri, güneyinde Murat nehri, kuzeyinde Munzur dağları, doğuda Karaboğa dağları ile çevrili olan bu bölge Anadolu'daki diğer birçok yöre gibi M.Ö. 6. bin yıllarından itibaren yerleşime açıktır.⁴⁵ Çemişgezek bölgesi tarihin çok eski dönemlerinden beri bir yerleşke yeri olarak tercih edilmiştir.⁴⁶ Bu bölgede yerleşmenin şekillenmesinde ve tercih edilmesinde coğrafi unsurlar en önemli etken olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁷ Çemişgezek'in çevresel konumunun savunmaya uygun bir yerde bulunması, tarihin eski dönemleri itibarıyla bir yerleşim yeri olarak seçilmesine neden olmuştur.⁴⁸ Burasının bir yerleşim yeri olarak seçilmesinde ve zamanla gelişerek yaşam alanı olmasında, bu bölgedeki su kaynaklarının fazla olması, ormanlarla kaplı olan arazi yapısının bol olması, hayvan ve bitki türlerinin fazlalığı ve ikliminin yaşamaya elverişli olmasının önemli katkısı olmuştur⁴⁹.

Dersim/Tunceli'ye bağlı Çemişgezek ilçe merkezindeki arkeolojik kalıntılar Orta Çağ döneminden daha eskiye dayanan bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Kale Mahallesi'nde yer alan Nergiz Kayası, Tekne Kayası, kaya mezarları ve Çukur Mahallesi'ndeki kaya mezarı ile Çemişgezek'teki mezarlık alanı Demir Çağında mı yoksa Romalılar döneminde yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Çemişgezek yöresi tarihi süreçte farklı farklı isimlerle adlandırılmış. Çemişgezek'in antik dönemdeki ismi Hierapolis (Hirapawlis) olarak belgelerde yer almaktadır. Eski Yunanca "Kutsal Kent" anlamına gelen Hierapolis adı, 19. yüzyılın ikinci yarısına değin kullanılmıştır.

Çemişgezek yer ismi Bizans İmparatoru Yannis Tzimiskes (969-976) adına izafeten Ermenice, Çamskik-Çımışkıg (Orta Çağ Arapça değişkesi Şumuşqīq) 90 özel

⁴⁴ Abdullah Özbek, *Bütün Yönleri İle Çemişgezek*, (Ankara: Çemişgezek Kalkınma ve Güzelleştirme, 1997), 17-18; Taşkın Doğan, "Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi". (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2020), 12.

⁴⁵ Mehmed Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı – İdari Yapısı", *Osmanlı Araştırmaları XII*, (İstanbul: 1992), 367.

⁴⁶ Geniş Bilgi için Bkz., Mustafa Aksoy, "Tarih Sosyolojisi Bağlamında Çemişgezek", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 70, (2021), 50-55.

⁴⁷ Bülent Güner-M. Dursun Çiftçi, "Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/1, (2003), 22.

⁴⁸ Arıkan, "1518 (924) Çemişgezek Livası Kanunnamesi", 104.

⁴⁹ Mürüvvet Harman, *Dünden Bugüne Kalan (Tarihi Eserleriyle Tunceli)*, (Ankara: 2016), 15; Yüksel Arslantaş, "Paleolitik Çağ'da Elâzığ ve Yöresi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/2, (2008), 370, 371.

isminden türetildiği ifade edilmiştir.⁵⁰ Çemişgezek için kaynaklarda ayrıca, İşuva⁵¹ (İşuwa/İşşua/İşua), Sophane (Sophene/Şupa/Şuppa/Supana/Alsana) Daiani (Daranalıs), Tumuskis, Hierapolis, Tsimisca, Tsimiskes (Şumuşkıg), Çımışgadzak şeklinde isimlere de rastlanılmaktadır.⁵² Evliya Çelebinin Seyahatnamesinde ise Çemişgezek için; “Çemişid’in bir kölesi ondan kaçarak bu yüksek, sarp yerlerde zengin olmuş. Çemişid korkusundan bu kaleyi yapmıştır. Çemişidkenzik’den değişerek Çemişgezek denmiştir.”⁵³ ifadesi geçmektedir.

Çemişgezek’in Paleolitik, Neolitik, Kalkolitik ve Tunç Çağı dönemlerinden itibaren bir yerleşim yeri olduğu yapılan arkeolojik kazılar neticesinde anlaşılmaktadır.⁵⁴ Keban Barajı Gölü civarında ve Çemişgezek ilçesine bağlı Pulur (Sakyol) köyünde yapılan arkeolojik kazılar da elde edilen neticelere göre; bu bölgede çok sayıda su kaynağının bulunması, orman ve ormanlara ait kalıntıların mevcudiyeti, kaya ve mağara sığınaklarının bolluğu, su ve kara hayvanlarının bol seviyede olması, en eski dönemlerden itibaren insanların buralara gelerek burayı bir yerleşim yeri olarak seçmelerine önemli bir etki etmiştir.⁵⁵

Çemişgezek ilçesi sınırları, birçok medeniyetin hâkim olduğu bir yer olmuş ve bu sebeple sıkça bu farklı medeniyetler tarafından el değiştirilmiştir. Bölge Subar, Hurri, Mitanni, Muşki, Hitit, Urartu, Med, Roma, Sasani ve Bizans egemenliklerinin hakimiyeti altına girdiği bir mekân olmuştur. VII. yüzyılda ise, Fırat’ın doğusunda kalan diğer Anadolu toprakları gibi Dersim/Tunceli bölgesi de Müslüman Arapların eline geçmiştir. Emevi hanedanı zamanında Arap fetihleri genişlemiş ve böylece Fırat ile Ceyhan arası da İslam dünyasına dâhil olmuştur. İki yüzyıla yakın süren Arap hâkimiyetinden sonra Bizans X. yüzyılda bölgeyi geri almıştır.

⁵⁰ Bilge Umar, *Türkiye’deki Tarihsel Yer Adları*, (İstanbul: İnkılap Yayınları 1993), 187; Zeki Arıkan, “1518 (924) Çemişgezek Livası Kanunnamesi”, *Tarih Dergisi* 34, (İstanbul:1984), 105; Serkan Erdağın, “Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli-Bingöl Bölgesi”. (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2015), 197.

⁵¹ İşuva; M.Ö. II. Bin yılda Elâzığ ve Tunceli bölgesi için verilen addır. Bkz., Bilal Aksay, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli I*, (Ankara: 1985), 23.

⁵² Doğan, “Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi”, 1.

⁵³ Evliya Çelebi, *Seyahatname III*, hazırlayan Mehmet Zılhoğlu, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1980), 865.

⁵⁴ Hamit Zübeyir Koşay, “Pulur (Sakyol) Kazısı, 1969”, *ODTÜ Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, (Ankara: 1971), 99.

⁵⁵ Muhammet Beşir Aşan, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İskân İzleri, (XI-XIII. Yüzyıllar)*, (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1992), 22; İ. Kılıç Kökten, “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1969”, *ODTÜ. Keban Projesi Çalışmaları*, (Ankara: 1971), 14.

M.Ö. III- IV. binli yıllarda Yukarı Fırat denilen bölgede yaşamış olan Subarların da Çemişgezek merkezi ve çevresine egemen oldukları anlaşılmaktadır.⁵⁶ Sümerlerin medeniyet olarak M.Ö. III. bin yıllarında Irak'ı yurt edindiğini ancak bölgenin kuzey kısmına yerleşmemesine rağmen Anadolu'da dolayısıyla da Çemişgezek'in içinde bulunduğu Dersim/Tunceli bölgesinde değin gelmiş olduklarına dair izlere rastlanılmıştır.⁵⁷ M.Ö. II binli yıllarda Çemişgezek'te içinde yer aldığı Yukarı Fırat Havzası, Hurrilerin egemenliği altındaydı.⁵⁸ Daha sonra Mitannilerin küçük devletler halinde varlıklarını devam ettirerek Hurrilerin üzerine hâkimiyet kurmaya başladığı görülmektedir.⁵⁹ Hurrilerden sonra da Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu topraklarını istila eden Mitanniler, burada güçlü bir devlet kurmayı başardılar.⁶⁰ Mitannilerin hâkimiyet alanları Doğu Anadolu bölgesi dahilinde, Dersim/Tunceli ve Çemişgezek'i de içine alacak şekilde genişledi.⁶¹

M.Ö. 1380-1370 / 1355-1344 yılları Hitit - Mitanni arasında yaşanan mücadelelerde Hititler zamanla Mitanni topraklarını egemenlikleri altına almışlar bu sayede Çemişgezek de diğer Mitanni toprakları gibi Hitit hâkimiyetine girmiştir.⁶²

M.Ö. II. binyılının ilk yarısından itibaren Asurluların Anadolu içlerine doğru seferler yapmaya başladığını biliyoruz. Bu dönemde Hint-Avrupa kökenli “Muşkiler” isimli bir kavmin Elâzığ-Dersim/Tunceli bölgesi civarında yaşadıkları görülmektedir.⁶³ Asurlular Muşkiler üzerine savaş açarak bölgeyi ele geçirmiştir.⁶⁴

M.Ö. IX. ve VIII. yüzyıllarda Çemişgezek ve çevresinin Urartu hakimiyetine girdiğini görmekteyiz.⁶⁵ Dersim/Tunceli, Burmageçit köyünde yapılan kazılarda Urartu

⁵⁶ M. Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, (Halep: Ani Matbaası, 1952), 70; Güner-Çitçi, “Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları”, 26

⁵⁷ Benno Landsberger, “Sümerler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2/5, (1945), 89; Doğan, *Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi*, 22.

⁵⁸ Abdülgani Kaçar, “Yazılı Kaynaklara Göre Subartu ve Subarlar”, *Archium Anotolicum, Anadolu Arşivleri*, 12/1, (2018), 42; Burhan Kocadağ, *Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, (İstanbul: Ant Yayınları, 1997), 17.

⁵⁹ Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 94.

⁶⁰ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, (Bursa: 2017), 101.

⁶¹ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 52; Kocadağ, *Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, 18-20.

⁶² Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, (Ankara: 2005), 80; Ali Narçin, *A'dan Z'ye Hitit*, (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2013), 275.

⁶³ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, (İstanbul: Der Yayınları, 2003), 52-56; Doğan, *Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi*, 34-35.

⁶⁴ Danık, *İşuva'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 19-20.

⁶⁵ Danık, *İşuva'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 20; Serkan Erdoğan, “Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi”, 10; Yusuf Cengiz, *Her Yönüyle Tunceli*, (1985), 12; Özbek, Bütün

mezar kalıntıları ve miğferleri Urartuların bu bölgede kaldıklarını kesinleştirmiştir.⁶⁶ Urartulardan günümüze kadar kalan kaya mezarları ve kale gibi eserler vardır. Çemişgezek'in de içinde bulunduğu yörede yaşayan Urartular, burayı birer idare, kültür ve ticaret merkezi haline getirmişlerdir.⁶⁷ Urartular, bu bölgeyi doğu ve güney arasında bir geçiş güzergâhı olarak kullanmış ve bölgede çok miktarda bulunan demir ve bakır yataklarını işleyerek madencilik gibi ekonomik faaliyetlerini devam ettirerek geliştirmişlerdir.⁶⁸ M.Ö. 735'li yıllarda bölgede geçici bir Asur egemenliği kurulmuş olsa da M.Ö. 721-705 yılları arasında bölge tekrar Urartu hâkimiyetine geçmiştir.⁶⁹ M.Ö. 609'da bölgede İskit saldırıları gerçekleşmiş ve bu saldırılar sonrasında Urartu devleri yıkılmıştır. Bu dönemden sonra Çemişgezek ve çevresinde Medlerin ve daha sonra Perslerin hâkimiyeti başlamıştır.⁷⁰

M.Ö. 330'de Makedonyalı Büyük İskender'in Asya'yı fethetme amacıyla çıktığı Anadolu seferinde Persler yenilgiye uğramış ve Çemişgezek dâhil tüm Doğu Anadolu Makedonyalıların eline geçmiştir.⁷¹

Büyük İskender'in vefatından sonra M.Ö. 230larda Çemişgezek ve yöresi yerel krallıkların ellerine geçmiştir. Bu krallıklar sürekli olarak birbirleri ile mücadele ederek Çemişgezek'in de içinde bulunduğu Doğu Anadolu'nun topraklarını ele geçirmişlerdir. Bu krallıkları şu şekilde saymak mümkündür: Kapadokya Krallığı,⁷² Armenia Krallığı,⁷³

Yönleriyle Çemişgezek, 30; Güner-Çitçi, "Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları", 26.

⁶⁶ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elâzığ (Alzi) ve Çevresi*, (İstanbul: 1996), 13.

⁶⁷ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, (Ankara: 1992), 30.

⁶⁸ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, (İzmir: 1997), 33; Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 26; Narçın, *A'dan Z'ye Urartu*, 455.

⁶⁹ Serkan Erdoğan, "Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesi'ndeki Tarihsel Gelişimi", 17-18.

⁷⁰ Danık, *İşuva'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 22-23; Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 66-69; Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, 31; Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 25; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, 41-42.

⁷¹ Aşan, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl illerinde Türk-İskân İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)*, 23; Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 75; Kocadağ, *Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, 37-38; Hıdır Öztürk, *Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1984), 1; Birol Can, "Helenistik, Roma ve Bizans Dönemlerinde Erzurum ve Çevresi", *İçinde Geçmişten Geleceğe Armağan: Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımalar*, editör Mehmet Işıklı, Erhan Mutlugün, Mine Artu. 34-39. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2010, 34; Doğan, *Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi*, 47-48.

⁷² Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 76; Danık, *İşuva'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 23; Cengiz, *Her Yönüyle Tunceli*, 12; Güner- Çitçi, "Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları", 26; Doğan, *Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi*, 48.

⁷³ Danık, *İşuva'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 23; Özbek, *Bütün Yönleriyle Çemişgezek*, 31; Doğan, *Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi*, 49-50.

Elâzığ ve Dersim/Tunceli bölgesine hâkim olan Sophane Krallığı, Araks Satraplığı,⁷⁴ Part Krallıkları idi. M.S. 20'de Çemişgezek ve çevresinde Romalıları görmekteyiz.⁷⁵ Romalılara uzun zaman Sasanilerle bölgede güç savaşı vermiş ancak Sasani hükümdarı Nuşirevan'ın ölümü üzerine 591'de bölgede egemenlik kurabilmiştir.⁷⁶

Sasani - Bizans mücadeleleri yine devam etmiş ancak Müslüman Arapların bu iki yorgun devletin mücadelelerinden faydalanarak Doğu Anadolu ve Yukarı Fırat bölgesine gelmesiyle Sasaniler tarihten silinmeye başlamıştır.⁷⁷ Böylelikle Çemişgezek ve içinde bulunduğu Doğu Anadolu bölgesi Müslüman Araplar ile Bizans arasında bir mücadele alanı olmaya başlamıştır. Çemişgezek, Bizans tarafından Araplara karşı bir müstahkem kale olarak kullanılmıştır.⁷⁸ Bizans'ın ekonomik baskısından bunalan Dersim/Tunceli bölgesi ve Çemişgezek gibi yerlerde VIII. ve IX. yüzyıllarda halk isyanları yoğunlaşmaya başlamıştır.⁷⁹ Bizans Müslüman Araplara karşı bölge halkını kışkırtmaya çalışmışsa da başarılı olunamamış ve uzun yıllar boyunca mücadeleler devam etmiştir. Nihai galibiyet ancak 970'li yıllarda Bizans'ın olmuştur.⁸⁰ Buna rağmen dağlık ve sarp bir bölge olan Dersim/Tunceli ve çevresi, doğal bir kale görünümünde olması hasebiyle hiçbir güç tarafından tamamen nüfus edilememiştir.⁸¹

⁷⁴ Büyük İskender'in ölümünden sonra ülke üç komutanı arasında paylaşılmıştı. Çemişgezek ve çevresi General Selevkos egemenliğine bırakılmıştır (306-280). Selevkosların Çemişgezek bölgesindeki hâkimiyetleri çok uzun sürmemiştir. Araks Satraplığı Selevkos Krallığına bağlı bir satraplıktır. Elâzığ ve Tunceli'deki Sophene Krallığını etkisizleştirerek Dersim (Tunceli) bölgesinin büyük bir kısmına hâkim olmuştur. Kocadağ, *Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, 46; Can, "Helenistik, Roma ve Bizans Dönemlerinde Erzurum ve Çevresi", 34; Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 28; Danık, *İşuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 23; Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 79-80; Doğan, *Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi*, 49-50.

⁷⁵ Ömer Kemal Açar, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, (İstanbul: Türkiye Basımevi, 1940), 26; Ernst Honingman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çeviren Fikret Işıltan, (İstanbul: 1970), 2; Gürkan Ergin, *Anadolu'da Roma Hâkimiyeti Direniş ve Düzen*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013), 75; Mehmet Ali Kaya, "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Ankara Ü, Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38, (2005), 21.

⁷⁶ Aksoy, *Tarihsel Değişim sürecinde Tunceli* I, 94; Danık, *İşuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 25; Özbek, *Bütün Yönleri ile Çemişgezek*, 32.

⁷⁷ Danık, *İşuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 25; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çeviren Hakkı Dursun Yıldız, (İstanbul: Hiper Kitap, 2009), 72; Aşan, "Yukarı Fırat Havzası Orta çağ Yüzey Araştırması", 778; Gürhan Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)", *Turkish Studies*, 6/1, (2011), 718.

⁷⁸ Aşan, "Yukarı Fırat Havzası Ortaçağ Yüzey Araştırması", 779; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı*, 20.

⁷⁹ Aksoy, *Tarihsel Değişim sürecinde Tunceli* I, 104; Ali Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, (İstanbul: Demos Yayınları, 2010), 222.

⁸⁰ Danık, *İşuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 10; Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 221; Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı – İdari Yapısı", 15.

⁸¹ İbrahim Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, (Ankara: Kripto Yayınları, 2011), 39.

Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'ya olan Türk akınlarının neticesinde Çemişgezek ve çevresi Türk egemenliğine geçmiştir. Önceleri Mengücekliler ve Çabukoğullarının idaresinde bulunan bölge, XII. yüzyılın başlarında Artukluların eline geçmiş. XIII. yüzyılın başlarına kadar da Artukluların elinde kalmıştır. Daha sonra Saltukoğullarından bir kol (Melkişler), burada bir beylik meydana getirmiştir. 621/1226'da Sultan I. Alaeddin Keykubat Çemişgezek'i Anadolu Selçuklu Devletine katmıştır.⁸² Çemişgezek ortaçağ döneminde diğer Doğu Anadolu şehirleri gibi Bizans, Beylikler, Selçuklu, Timurlu, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi devletleri hâkimiyetinde kaldıktan sonra nihayetinde Osmanlı yönetimine geçmiştir.

1.1.2. Hozat

Hozat, Doğu Anadolu bölgesinin, Yukarı Fırat havzasında, bugün ki Tunceli ilinin 85 km doğusunda bulunmaktadır.⁸³ Urartu kaynaklarında “Huzana” olarak anılan yerin Hozat olabileceği iddia edilmektedir.⁸⁴ Keban kurtarma kazıları sonucunda ortaya çıkan bulgular ışığında, Hozat'ın yerleşim tarihi Paleolitik dönemden başlayıp, Neolitik, Kalkolitik, Tunç ve Demir çağlarına kadar kesintisiz bir şekilde devam etmiştir.⁸⁵

“Sophene” olarak adlandırılan bölgede bulunan Hozat “Sophene” eyaletindeki diğer yerleşimler gibi Hitit, Asur, Urartu, Helen, Pers, Armenia Satraplığı gibi güçlerin egemenliği altında kalmıştır. Roma egemenliği döneminde Kapadokya Eyaletine dâhil olmuştur.⁸⁶

Bölgedeki diğer yerleşimler gibi Hozat da VII. yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan gelen İslam fetihleri sırasında Arapların saldırısına uğramıştır. 659'da bölge İslam egemenliğine girmiştir. Hozat bu dönemde İslam ve Bizans ordularının sınırlarını

⁸² Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 230; Suat Akgül, “Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu”, *OTAM*, (4/4), (1993), 3; Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, 11.

Geniş bilgi için bkz., Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014).

⁸³ Korkmaz Şen, Kudret Sezgin, “Tunceli – Hozat Merkezinde Bulunan Osmanlı Dönemine Ait Tarihi Eserler”, *İstem*, 18/35 (2020): 118.

⁸⁴ Magaret R. Payne; *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul Arkeoloji ve Sanat Yayınları, (2006), 70-71.

⁸⁵ Koşay, “Pulur (Sakyol) Kazısı 1969”, 139.

Yüksel Aslantaş, *Tarih Öncesi Dönemde Elâzığ*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 18-20; Şen, Sezgin, “Tunceli – Hozat Merkezinde Bulunan Osmanlı Dönemine Ait Tarihi Eserler”, 118.

⁸⁶ Ercüment Yıldırım, “Antik Yazarların Eserinde Sophene Bölgesi ile İlgili Anlatımlar, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/7 (2016): 51-73; Şen, Sezgin, “Tunceli – Hozat Merkezinde Bulunan Osmanlı Dönemine Ait Tarihi Eserler”, 119.

oluşturan sınır hattının hemen doğusunda yer almaktaydı.⁸⁷ Dersim bölgesi, dağlık ve sarp bir coğrafyaya hâkim olduğu için Araplar ve Bizans arasında sıklıkla yönetimde el değiştirmiş fakat tam olarak hiçbir zaman bir güç tarafından tam olarak egemenlik altına alınamamıştır.⁸⁸

Hozat bölgesi X. yüzyılda Abbasi hâkimiyetinde kaldıktan sonra; Türklerin Anadolu'ya gelmeleriyle Malazgirt Savaşından sonra Artuklu kumandanlarından Çubuk Bey'in yönetimine tabi olmuştur.⁸⁹ 1099-1100 yıllarında Danişment oğlu ismiyle bilinen Gümüştekin bin Toylu bu bölgeyi hâkimiyet altına almıştır.⁹⁰ 1243'de Köseadağ Savaşından sonra Moğolların Anadolu'daki komutanı Baycu Noyan bu bölgeyi İran'daki yeni kurulan İlhanlı Devletinin topraklarına katmıştır. Bu dönemde bölgeye vali olarak atanan Eratna Bey, Hozat yöresinin de içinde bulunduğu bir devlet kurmuştur. Daha sonra İlhanlılara tabi olarak Selçuklu tahtına çıkan II. Mesut, Malatya, Harput, Diyarbakır ve Sivas'ın içinde bulunduğu Doğu Anadolu'nun yönetimini ele geçirmiştir.⁹¹

Hozat ve çevresi daha sonra belli bir dönem Timurlular tarafından yönetilmiş, Yavuz Sultan Selim döneminde 1515'de Osmanlıların egemenliğine geçmiştir.⁹²

1.1.3. Mazgirt

Dersim/Tunceli'ye bağlı Mazgirt ilçesi, Paleolit dönemlerden itibaren bir yerleşim yeri olarak kullanılmış olan ilçe, Dersim/Tunceli ili içerisinde il merkezinin 33 km güneydoğusunda yer almaktadır. Mazgirt ilçesi Koyunnuşağı (Şığık) köyü Gölek mezarısı yakınlarında yer alan Yılcak (Ilıcak) Höyük yerleşiminin iskân tarihinin başlangıcı Neolitik Çağ olarak belirlenmiştir. Yılcak yerleşimi üzerinde M. Ö. VII-VIII

⁸⁷ Tülay Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, (İstanbul: Malatya Valiliği Malatya Kitaplığı Yayınları, 2013), 29; Gürkan Bahadır, "Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans – Abbasi Sınırı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX VIII/46 (2009): 164-165.

⁸⁸ İbrahim Yılmazcelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, (Ankara: Kripto Kitaplar, 2011), 118.

⁸⁹ Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmiu't-Tevârih Selçuklu Devleti*, tercüme Erhan Göksu, H. Hüseyin Güneş, (İstanbul: Selenga Yayınları, 2011), 118.

⁹⁰ Şihabeddin B. Fazlullah El- Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, tercüman D. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenga Yayınları, 2014), 234.

⁹¹ İbn-i Bibi, *el Evâmirü'l- Alâ'iyye Fî'l- Umuri'l Alâ'iyye*, editör Adnan Sadık Erzi, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956), 741-742; Şen, Sezgin, "Tunceli – Hozat Merkezinde Bulunan Osmanlı Dönemine Ait Tarihi Eserler", 120.

⁹² İbn-i Bibi, *el Evâmirü'l- Alâ'iyye Fî'l- Umuri'l Alâ'iyye*, 742; Şen, Sezgin, "Tunceli – Hozat Merkezinde Bulunan Osmanlı Dönemine Ait Tarihi Eserler", 120.

binyılları arasına ait olan çok miktardaki obsidiyen ok uçlarına, bıçaklara ve farklı aletlere rastlanılmıştır.⁹³

Mazgirt adı Roma kaynaklarında Mertikon olarak geçmektedir. Bizans kaynakların da ise aynı yerleşimden Meckert/Menckert/Mecingert şeklinde söz edilmiştir. Sondaki -kert eki, Pehlevice (Partça) “(tarafından) yapılmış, kurulmuş” anlamı taşımaktadır. Bu ekin Partça ile akraba olan Avesta dilinde kərəta, Eski Persçe krta olduğu belirtilmiştir.⁹⁴ Sonrasında "kert" ya da "kirt" ile biten adlar Farsça'nın etkisiyle "gerd" ya da "girt" biçiminde yumuşayarak bir ses dönüşümüne uğramışlardır.⁹⁵

Mazgirt Kalesi, bölgede hüküm sürmüş olan Urartular tarafından demir ve bakır madeni gibi madenlerin varlığından ötürü kendi ekonomilerine katkı sağlamak amacıyla inşa edilmiştir. Mazgirt'te Urartular dönemine ait çok sayıda kaya mezarına rastlamakta mümkündür.⁹⁶ Sophane Eyaletinde yaşayan diğer uygarlıklar gibi Mazgirt de Hitit, Urartu, Asur, Helen, Pers, Armenia Satraplığı gibi medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Ortaçağ döneminde Bizans ve Sasani mücadelelerine ev sahipliği yapan Doğu Anadolu'daki diğer yerleşkeler gibi Mazgirt'te bunlardan etkilenmiştir. Daha sonra Arap akınları ve Türk akınlarıyla sırasıyla onların hâkimiyet alanına girmiştir. Artuklular ve Çubuk oğullarından sonra Mengücekliler bölgede söz sahibi olmuşlardır. Selçuklular döneminde onlara tabi olan Mazgirt ve yöresi zamanla Akkoyunlu ve Safevilerin egemenliğine girmiştir. Mazgirt, Pertek ve Sağman Osmanlı klasik döneminde ise “Çemişgezek” ülkesi olarak anılmaktaydı.⁹⁷

⁹³ N. Karul, “Tunceli’de İlk Çiftçiler”, *Atlas Dergisi*, 168, (Mart 2007): 32; H. Düzgün, “Tunceli’de Yerleşik Yaşamın İzleri İlk Kez Keşfedildi”, *Bilim ve Gelecek*, 40, (2007): 85.

⁹⁴ H. Hübschmann, *Die Altarmeniscchen Ortsnameen – Mit Beiträgen Zur Historischen Topographie Armeniens*, (Amsterdam: Oriental Press, 1969), 384.

⁹⁵ Serkan Erdoğan, “Mazgirt ve Mazgirt Adı Üzerine”, *Munzur – Dersim Etnografya Dergisi*, 17/44, (2004), 20-28; Serkan Erdoğan, “Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Bin Yılda Tunceli-Bingöl Bölgesi”, 171; Serkan Erdoğan, “Mazgirt Yakınlarındaki Kaleköy Kalesi’nden Dersim’in Uzak Tarihine Katkılar”, *Herkesin Bildiği Sır Dersim*, (Derleyen: Şükrü Aslan), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 34.

⁹⁶ Nevzat Çevik, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, VII/52, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 32-58; Erdoğan, Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Bin Yılda Tunceli-Bingöl Bölgesi, 172-174.

⁹⁷ Ünal, “XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı – İdari Yapısı”, 239.

Baba Mansur ocağı Mazgirt'in Darı kent beldesinde olması hasebiyle⁹⁸ Mazgirt Dersim/Tunceli'nin önemli inanç merkezlerinden biridir.⁹⁹

1.1.4. Nazimiye

Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat havzasında bulunan Nazimiye Dersim/Tunceli'nin en küçük yüzölçümüne sahip ilçesidir. İç Anadolu ile Doğu Anadolu'nun bağlantı merkezindeki güzergâh üzerinde yer almaktadır. M.S. 500 - 600 yılları arasında Bizanslıların yönetimine tabi iken yerleşim merkezi olduğu düşünülen ilçenin, Dersim/Tunceli'nin diğer ilçeleri gibi Bizans, Arap, Moğol, Selçuklu, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Osmanlı hâkimiyeti altında bulunduğu düşünülmektedir. Hozat Mutasarrıflığının tabiiyetindeyken Kızıl Kilise adıyla biliniyordu ancak 1876 yılında Hozat ismiyle ilçe yapılmıştır. 25 Aralık 1935 tarihinde, 1885 sayılı Kanun ile Tunceli Vilayetinin kurulmasına müteakip 4 Ocak 1936 tarihiyle beraber Tunceli iline bağlanmıştır.¹⁰⁰

1.1.5. Ovacık

Dersim/Tunceli'nin en geniş arazilerine sahip olan ilçesi konumunda ki Ovacık ismini de bu bölgede bulunan dağların arasındaki geniş ovalardan almıştır. Merkeze uzaklığı 65 kilometre olan Ovacık, Dersim'in kuzeyinde konumlanmıştır. Roma İmparatorluğunun ikiye ayrılmasıyla Bizans egemenliğinde kalan Ovacık, 639 yılında bir süreliğine Arap-İslam egemenliğine tabii olmuş tekrar Bizans'ın hakimiyetine girmiştir. 1071, Malazgirt Zaferi sonrası Erzincan hâkimi Mengücekliler'in tabiiyetine girmiştir. Moğol istilasıyla bir süre Moğol hakimiyeti söz konusu olsa da Ovacık Muharebesiyle

⁹⁸ Nasrettin Muhammet'in oğlu Mansur'un Mecingert (Mazgirt) kalesine hâkim olduğunu ve bu kalede okunması zor olan bir kitabede kale sahibi "Ebu Mansur bin Muhammet bin Saltuk bin Ali bin Ebul Kasım" şeklinde bu hanedanın soy şeceresinin mevcudiyeti söz konusudur. Bkz., Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1993), 37.

⁹⁹ Geniş Bilgi için Bkz., Mustafa Aksoy, "Tarih Sosyolojisi Bağlamında Mazgirt", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 69, (2021), 16-21.

¹⁰⁰ Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Nu:21, (Ankara: 2006),310; İbrahim Yılmazçelik-Sevim Erdem, "II. Abdülhamid Döneminde Dersim Sancağındaki İdari Yapı ve Ulaşım Ağı", *Gazi Akademik Bakış*, (2017), 231; T.C. Nazimiye Kaymakamlığı, *İlçe Tarihçesi ve Coğrafi Bilgiler*, Nazimiye Belediye Başkanlığı; Mustafa Aksoy, "Tarih Sosyolojisi Bağlamında Nazimiye", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 69, (2021), 28-31.

bölge Osmanlı hakimiyetine tabii olmuştur.¹⁰¹ 1879'a kadar Çemişgezek'e bağlı bir nahiye konumunda olan Ovacık'ın doğusunda Pülümür, kuzeyinde ve batısında Erzincan, güneyinde Hozat ve batısında ise Çemişgezek bulunmaktadır. Dersim'in en önemli akarsuyu olan Munzur Çayı, Ovacık'ın ortasından geçerek burayı adeta iki parçaya ayırmaktadır. Ovacık'ın konumu denizden 1300 metre yüksekliktedir. İlçenin en yüksek merkezi, 3071 metreyle Ziyaret Tepesidir. Konumu sebebiyle iklimi oldukça sert olan ilçenin en önemli akarsuyu Munzur Çayıdır. Munzur Vadisi Milli Parkı, Munzur Suyu Gözeleri, Mercan Vadisi ve Mercan Suyu ile gözeleri ilçenin önde gelen varlıklarıdır.¹⁰²

1.1.5. Pertek

Dersim/Tunceli iline bağlı Pertek Murat Suyunun hemen yanı başında bulunmaktaydı. Pertek Kalesi, Murat Suyunun sağ kıyısında dört tarafı dik, yüksek bir kayalık üzerinde yer almaktadır.¹⁰³ İlkçağlardan beri burası, savunma, su ve verimli topraklara sahip olması burayı yerleşim yeri olarak cazip hale getirmiştir. Bu sebeple de birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır.¹⁰⁴

Pertek adının Part-ak ismine dayandığı, bunun bölgede hâkimiyet kuran Partlardan geldiği düşünülmektedir. Anadolu'da buna benzer yer isimlerine rastlamak da mümkündür. Erzurum'a bağlı olan Pertek köyü, Kars'ın Susuz ilçesine bağlı Pertik köyü, Kığı'ya bağlı Pertek köyü ve Maraş'ın kuzeyindeki Pertus kalesi, Partlarla ilişkilendirilmiştir.¹⁰⁵

Pertek adının, Selçuklulara ait olan ve onların döneminde Oğuz boyları tarafından fethettikleri kalelere nişane olarak diktirilen siyah tunçtan yapılmış Pertek ya da Pirtek olarak bilinen bir kuş simgesinden geldiğine dair bilgilerde mevcuttur. Söz konusu kuş, bolluk ve bereketi simgelemekteydi.¹⁰⁶ Evliya Çelebiye göre ise Pertek; “*Bu ismin verilme nedeni: Eskiden kale üzerinde şehrin simgesi olan bir karakuş heykeli varmış.*

¹⁰¹ Zeliha Hepkon, Şükran Yılmaz, Şükrü Aslan, *Ovacık*, (Ütopya Yayınevi, 2023), 18-55; T.C. Ovacık Kaymakamlığı, *İlçe Tarihçesi ve Coğrafi Bilgileri*, Ovacık Belediye Başkanlığı.

¹⁰² Yüksel Işık, *Bir Tutam Tunceli*, Tunceli Valiliği, (Ankara: Anıt Matbaa, 2012), 19.

¹⁰³ Kaya, *Tunceli Dersim Kültürü*, 111.

¹⁰⁴ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 83.

¹⁰⁵ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 83; Celaleddin Uzun, “Pertek Beyi Baysungur ve 1577 Vakfiyesi”, içinde *Ergün Öz Akçura Armağanı C.1*, editör A. Aksın, Y. Haykır, F. Yıldırım, Hiper Yayınları, 312.

¹⁰⁶ Işık, *Bir Tutam Tunceli*, 20.

*Hâlâ o kuş heykelinin yeri kalenin üzerinde bellidir. Moğol lisanında karakuşa Pertek denir.*¹⁰⁷

Bölgede yapılan kazılarda eski kültür katmanlarına ilişkin çok sayıda bulgular elde edilmiştir.¹⁰⁸ Birçok medeniyete ait izler bulunmuştur.¹⁰⁹ Keban Barajının yapılması sonucu Pertek'in ilk yerleşim yeri ve kalesinin bir kısmı sular altında kalmıştır.¹¹⁰

Arap-Bizans çatışmalarına da sahne olan Pertek, Abbasîler, Selçuklular, Karakoyunlular ve Osmanlılar döneminde ticaretin yapıldığı önemli yer olmanın yanında ve eğitiminde merkezi olması sebebiyle önemli bir konumdaydı. Pertek'e bağlı Til (Korluca) yerleşim bölgesinin Arap-Bizans mücadelelerinde sıklıkla el değiştirildiği bilinmektedir.¹¹¹ Burada bulunan dört adet kilise ve manastırın varlığı Süryani ve Ermeni yerleşimlerinin de bu bölgedeki izini belirtmektedir. Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde yapılmış olan kale, hamam, cami, han, medrese ve aşevi gibi yapıları ihtiva eden bir külliyesi de mevcuttu. Kuzeyinde Tunceli ve Hozat'ın bulunduğu Pertek'in doğu ve güneyi tamamen Keban Baraj Gölü ile çevrilmiştir. Batısında ise Çemişgezek bulunmaktadır. Çemişgezek'ten sonra Pertek, Dersim/Tunceli'nin en çok tarihi esere ev sahipliği yaptığı ikinci ilçesidir.¹¹² Tarihi eserlerin çoğu Mengücekliler ve Osmanlı dönemine aittir. En önemli tarihi yapıları arasında Sağman Camii, Çelebi Ağa Camii, Pertek Kalesi, Baysungur Camii ve Sağman Kalesi olduğunu gözlenebilir. Cincikli Oda ismiyle bilenen yapıysa Keban Barajı yapımı sırasında, Keban Barajının suları altında kalmıştır.¹¹³

Pertek, Doğu Anadolu bölgesinde, geçiş güzergahlarının bulunduğu yerde olması hasebiyle, çok katmanlı bir tarihsel gelişime sahip olmuştur. Hitit, Med, Pers, Urartu, Bizans, Arap ve neticede Türk akınlarıyla uzun bir tarihi süreçten geçerek gerek yer adları ve gerekse yapısal kalıntıları ile tarihi sürçlerin izini taşımakta olan önemli bir yerleşim

¹⁰⁷ Evliya Çelebi, Seyahatname III, 864.

¹⁰⁸ Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, 35.

¹⁰⁹ Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1969", 15.

¹¹⁰ Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elâzığ (Alzi) ve Çevresi*, 21.

¹¹¹ Mürüvvet Harman, "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar", *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/2, (2013), 33.

¹¹² Geniş Bilgi için Bkz., Mustafa Aksoy, "Tarih Sosyolojisi Bağlamında Pertek", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 69, (2021), 28-35.

¹¹³ Işık, *Bir Tutam Tunceli*, 20; Harman, "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar", 34.

yeridir. Pertek Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra Çemişgezek sancağının bir nahiyesi sancak haline getirilmiştir.¹¹⁴

1.1.7. Pülümür

Pülümür Dersim/Tunceli merkezine 65 km uzaklıkta Tunceli'yi Erzincan'a bağlayan karayolu üzerindeki Pülümür Vadisinde yer almaktadır. Pülümür'ün güneybatısında Tunceli, doğusunda Kiğı, batısında Ovacık, güneyinde Nazımiye bulunmaktadır. Kuzeyinde Erzincan bulunmaktadır. Dar ve dik vadilere sahip Pülümür'ün arazisi sarp ve dağlık olduğu için Erzincan ile bağlantısı ancak 2100 rakımlı Avzer Gediği ile Mıh Gediğinden olmaktadır. Pülümür'e olan demiryolu geçidi Mutu Köprüsü üzerinden gerçekleşir. Pülümür Çayı Vadisi, çok engebeli ve sarp dağlarla örülü bir çevreye sahiptir. Pülümür'ün kuzeydoğusunda aynı zamanda Tunceli'nin en yüksek noktası olan Bağır Paşa Dağı ve kuzeybatısında Mercan Dağları ile Munzur Dağları yer alır. Bağır Paşa Dağının zirvesinde çok sayıda krater gölü bulunmaktadır. Navgöl, Buyer Baba Gölü, Kırdım Köyü Gölleri de diğer krater gölleridir.¹¹⁵

Yakın zamana kadar “Kuzican/Kuzucan” ismini taşıyan Pülümür'ün kuruluşu Kapadokya Krallığına kadar dayanmaktadır. Kuzucan ismi Akkoyunlulara ait bir yerleşim yeri olduğunu göstermesi açısından önemlidir.¹¹⁶

Pülümür'de Dersim/Tunceli'nin diğer ilçeleri gibi ilk çağlardan beri bir yerleşim yeri olarak kullanılmıştır. İlk ve orta çağlarda çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Hurri, Asur, Urartu, Med, Pers, Helen, Sasani, Bizans, Arap ve Türk akınlarına sahne olan bu yerleşke daha sonra Akkoyunlu ve Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Tarım açısından elverişli olmayan ilçe, arıcılık ve hayvancılık ile ekonomik faaliyetlerini sürdürmektedir.¹¹⁷ Etnik yapısı Zazalar ve Kürtlerden oluşan ilçede Alevi inancı yaygın

¹¹⁴ Uzun, “Pertek Beyi Baysungur ve 1577 Vakfıyesi”, 311-313.

¹¹⁵ Işık, *Bir Tutam Tunceli*, 21; Nurcan Dikme, “Pülümür ve Çevresindeki Halk İnanışları”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2018), 7; Şükrü Aslan, *Pülümür*, (Ütopya Yayınevi, 2023), 13-33.

¹¹⁶ Işık, *Bir Tutam Tunceli*, 21; Dikme, “Pülümür ve Çevresindeki Halk İnanışları”, 8-9; Murat Alanoğlu, “1642 Tarihli Avârız Defterine Göre Kuzican (Pülümür) Kazâsı”, *Tarih Okulu Dergisi*, 9/XXVIII, (2016), 109-140.

¹¹⁷ Tunceli.ktb.gov.tr. (Erişim: 25.04.2023).

olarak yaşamaktadır. Bölgenin sarp ve dağlık olması tarihi süreçte burada tam bir hakimiyetin kurulmasını engellemiştir.

1.2. Dersim/Tunceli'nin Tarihi Coğrafyasının Ekonomik, Sosyal, Siyasal, Dini ve Ticaret Yaşamına Etkileri

Gelişimin ve kalkınmışlığın en önemli işaretlerinden biri olan yollar, tarihin tüm dönemlerinde hem ekonomik hem sosyal hem de askerî ve siyasal açıdan her zaman önemli olmuştur. Yolcu taşımacılığının yanı sıra, orduların seferler ve savaşlar gereği başka yerlere sevki, devletlerin merkezi ile idarî birimleri arasındaki tüm iletişimlerinin temini ve özellikle kervanlarla olan ticari malların nakliyesi, tarihin en eski dönemlerinden günümüze kadar her zaman devletler için çok önemli bir yere sahip olmuştur.¹¹⁸ İbni-i Haldun'un *Mukaddime* adlı eserinde coğrafyanın toplum, devlet ve medeniyetleri yakından ilgilendirdiğini, insan topluluklarının karakterini, ekonomisini ve medeniyetlerini şekillendirdiğini de bildirmektedir. Coğrafyanın iklim şartlarının farklılıkları, insan mizacında ve yaşayış şeklinde belirleyici faktör olduğunu aktarmaktadır.¹¹⁹

Önemli ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlere baktığımızda tarih boyunca çok önemli medeniyetlerin yerleştiği şehrin tarihi ve kültürel değerine önemli katkılar sağladığını görürüz. Bu şehirler her zaman yerleşim yeri olarak medeniyetler arasında mücadelelere sebep olmuş ve öyle şehirlere sahip olmak güç unsuru olarak kabul edilmiştir. Bazı şehirler ise coğrafi konumu sebebiyle tercih edilmiş, özellikle savaş dönemlerinde sığınılacak bir nevi kale özelliklerinde kullanılmıştır. Dersim/Tunceli coğrafyası gereği böyle bir şehir olmuştur. Özellikle sarp ve kayalık bir bölge olması hasebiyle tarihin birçok safhasında medeniyetler için bir sığınma merkezi konumunda olmuştur. Sarp bölgeler medeniyetlerin yıkılış dönemlerinde sığınak ve koruma alanı sağlar, bu sarp coğrafyalar, direniş ve yeniden yapılanma mekanlarıdır.¹²⁰ Dersim/Tunceli

¹¹⁸ Abdulkadir Gül, "Osmanlılar Döneminde Erzincan Kazasında Ulaşım ve Haberleşme", *History Studies*, 3, (2011);114.

¹¹⁹ Geniş bilgi için bkz., İbn Haldun, *Mukaddime*, hazırlayan Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022).

¹²⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, 234-236.

yöresini içine alan bölgede ortaçağ döneminde başlıca iki önemli yol bulunmaktaydı. İlki Malatya'dan geçerek Fırat'ı aşır Hanzit üzerinden nehrin kaynaklarına ulaşan yoldu. İkinci geçit ise Ergani Geçidi üzerinden Doğu ve Orta Anadolu'ya geçen yoldu. Bunlar dışında Murat nehri ve Fırat nehirleri üzerinden Sivas'a varan yollar ile Murat nehrinden Pertek geçidi yolu ile Erzurum'a varan küçük yollarda mevcuttu. Erzincan'ı Tunceli'ye bağlayan Katır gediği yolu da diğer önemli yollardan biridir.¹²¹

Dersim/Tunceli'nin coğrafi yapısına baktığımızda bize bu bölgenin tarihi coğrafyasını anlamamız açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Bu coğrafyanın burada kurulmuş olan medeniyetlere nasıl bir altyapı hazırladığını ve bu medeniyetlerin nasıl bir gelişim gösterdiğini tarihi coğrafyasını inceleyerek anlamak mümkündür. Dersim/Tunceli'nin coğrafyası bu bölgenin tarihsel sürecinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Doğu Anadolu bölgesinin, İç Anadolu'ya bağlayan bölgede yer alan Dersim yöresi, kuzeyde Munzur Sıradağları, güneyde Murat Suyu, batıda Karasu ve Karasu Nehrinin bir kısmıyla, doğuda ise Peri Suyu ile çevrelenmiştir.¹²² Dersim/Tunceli, Fırat Nehri'nin kolları olan Murat Suyuna akan Pülümür Çayı ile Munzur Çayı'nın bulunduğu bölgenin yakınında kurulmuştur.¹²³ Dersim/Tunceli yöresi, Doğu Anadolu bölgesindeki dağ sıralarının en fazla sıkışmaya başladığı bölge olan Elazığ ve Erzincan arasındaki dar olan sahadadır. Bu bölgenin etrafındaki dağlar, bulunduğu araziye tesir etmiştir. Dersim etrafını saran dağ kütlelerinin çevrelerinde, insan yaşamı için olan uygun verimli ovalar yer almaktadır. Bunlara örnek teşkil eden; Malatya Ovası, Erzincan Ovası ve Elâzığ Ovalarıdır.¹²⁴

Dersim/Tunceli'deki dağ kütleleri genellikle önemli yolların yakınlarında yükselmiştir. Bu durum da Dersim/Tunceli'yi tarih öncesi dönemlerden itibaren yerleşim alanı haline getirmiş, birçok göçebe kavimin dikkatini celp etmiş, ticaret kervanlarının ve orduların geçiş güzergâhı olarak buralardan geçmelerine sebep olmuştur. Dersim/Tunceli, coğrafi konum ve yeryüzü şekilleri itibarıyla bu bölgeye gelerek sığınanlara zor şartlar altında bir yaşama imkânı sunarken, bu coğrafyayı ele geçirmek isteyenlere ise kolaylıkla

¹²¹ Aşan, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İskân İzleri*, 21; Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, 207.

¹²² Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, 205; Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, 1.

¹²³ Tuncel, "Tunceli", 378.

¹²⁴ Besim Darkot, "Tunceli Üzerine Coğrafi Görüşler", *Üçüncü Üniversite Haftası*, İstanbul Ü. Yayınları, 23-30 Eylül 1942, (İstanbul:1943); 115-117; Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 162; Gül, *Öteki Dersim*, 25.

imkân vermeyecek bir konum olmuştur.¹²⁵ Bu bölge, gerek Roma- İran, gerek Bizans-Arap mücadeleleri esnasında, gerekse Selçuklu, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevi ve Osmanlı dönemlerinde hem işlek yollara sahip olması ve hem de eski iskân merkezleri yakınında bulunmuş olması dolayısıyla önem arz etmiştir. Coğrafi konumunun özellikleri dolayısıyla, güçlü devletlerin etrafını kuşatmış, çeşitli bölgelerde karakollar oluşturmuştur. Buhranlı dönemlerde zayıf kavimlere sığınak olmuştur.¹²⁶

Bu coğrafyanın en eski dönemlerden beri bir yerleşim yeri olduğu bölgede yapılan arkeolojik kazılar neticesinde kesinlik kazanmıştır.¹²⁷ Dersim/Tunceli coğrafyasını, birçok kültürün yaşama ve kaynaşma imkânı bulduğu saha olarak tanımlamak gerekir. Sürekli bir şekilde yerleşim alanı olan bu coğrafi bölge burada yaşayan insanların maddi kültürel ve geleneksel ürünleri de ortaya çıkardığı ve bunları şekillendirdiği bir yer olmuştur.¹²⁸ Dersim/Tunceli'nin Çemişgezek ilçesine bağlı Pulur (Sakyol) köyü yakınlarında yapılan kazılar sonucunda elde edilen buluntular burada en eski kültür katmanının Neolitik Döneme ait olduğunu kanıtlamaktadır. Bu durum bölgede kültürel doku açısından tarihsel bir zenginliğinin olduğunu açıklamaktadır. Bölgedeki en eski insan etkinliğinin MÖ 7000 ile yıllardan itibaren devam etmesi, bu bölgede, insanın, doğanın, inancın ve kültürünün aynı tarihsel bağlamda değerlendirilmesini gerektirmektedir. Tarihin tüm dönemlerinde farklı kültürel birikimlerle sağlam bir şekilde kendi zeminini oluşturan Dersim kültürü, zengin kültürel dokusunu farklı imgelerle hala devam ettirmektedir.¹²⁹

Doğu Anadolu Bölgesi'nde genellikle aşiretlerin çokça yaşadığı, güç arazi koşulları ve şartları, yüksek dağları, sarp vadileri ile bu coğrafya Dersim/Tunceli'yi adeta bir kale gibi çevreleyerek tarih boyunca üzerinde hâkimiyet kurulması zor bir bölge olmasına sebep olmuştur. Dersim/Tunceli il topraklarının %70'i dağlarla, %25'i platolarla kaplı olup, çok dağlık bir araziye sahiptir.¹³⁰ Yörede bulunan Kutu Deresi, Tujik ve Şikeftan, Hayderan Memnu bölgelerindeki yüzlerce mağara burada doğal bir

¹²⁵ Doğan, *Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi*, 12.

¹²⁶ Darkot, "Tunceli Üzerine Coğrafi Görüşler", 121.

¹²⁷ Erdoğan, *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli-Bingöl Bölgesi*, 16-45; Koşay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, 35.

¹²⁸ Harman, "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar", 30.

¹²⁹ Ahmet Kerim Gültekin, *Tunceli'de Kutsal Mekân Kültü*, (Kalan Yayınları, 2004), 104; Kadir Bulut, "Tunceli İnanç Yapısı ve Ziyaret Yerleri", *1973 Tunceli İl Yıllığı*, 283.

¹³⁰ Işık, *Bir Tutam Tunceli*, 23.

sığınma alanı olarak kullanılmıştır. Duvar şeklindeki kayalıklar da oldukça sağlam olup tarih boyunca doğal bir kale niteliği taşımıştır.¹³¹ Bölgedeki coğrafi yapının olumsuz özelliklerine rağmen insan yaşamı için olumlu koşullarda mevcuttur. Dersim/Tunceli coğrafyasındaki dağların tepelerinde ve çevresinde ki eteklerinde çok sayıda geniş mağaralar bulunmaktadır, bu durum burada yabancı ve yerli binlerce küçükbaş-büyükbaş hayvanın ve tarihin en eski dönemlerinden itibaren yaşayagelen insanların barınmasını sağlayabilecek kapasitededir.¹³²

Dersim/Tunceli bölgesi, kuzeyden güneye doğru uzanan kavisli ve yükseltili topoğrafyasıyla yaylak-kışlak düzenine dayalı göçebe yaşam biçimleri için elverişli doğal koşullar sunmaktadır. Diyarbakır-Urfa-Mardin düzlüğünün kuzeye doğru yükselmesi, bölgenin özellikle göçebe ve yarı göçebe topluluklar tarafından tercih edilmesinde belirleyici bir etken olmuştur.¹³³ Bölgedeki düzlükler; Turşmek, Çarsancak, Pertek, Çemişgezek ve Ovacık düzlükleri tarıma müsait olan alanlardır. Fakat bölgenin genel olarak %80'i meşe ağaçlarıyla kaplı dağlık alanlardan meydana gelmektedir.¹³⁴ Genel olarak çöküntülü alanlarda ve vadilerde bulunan Dersim/Tunceli'deki köyler genellikle küçüktür. Dağınık şekilde bulunan mezralar Munzur'un kollarının oluşturduğu vadiler boyunca yayılmış şekildedir. Söz konusu yaylaların bitki çeşitliliği açısından zengin otlaklara sahip olması nedeniyle tarıma nazaran hayvancılık burada daha çok gelişmiştir.¹³⁵ Akarsu aşındırması sonucu bölgede oluşan vadileri ve yaylaları birbirine bağlayan geçitlerden meydana gelen Dersim/Tunceli'deki dağlık yapı ve sert uçurumlar yaşamı zorlaştırmıştır.¹³⁶ Bu durum İç Dersim ve Dış Dersim arasındaki ulaşımı da olumsuz etkilemiştir. Burada ulaşım patikalarla mümkün olmuştur.¹³⁷ İç Dersim, daha çok dağlık olması nedeniyle dağınık bir iskân mevcuttu. Dağlık arazi yapısından dolayı burada tarım arazisi de oldukça sınırlıydı. Bu durum küçük baş hayvancılık için elverişli olsa da tarımsal faaliyetlerin gelişmesine engel olmuştur. Dış Dersim ise ovaların

¹³¹ Necmi Günel, "Dersim İsyanı (1937)". (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü 1999), 4.

¹³² Açar, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, 9; Gül, *Öteki Dersim*, 29.

¹³³ Abdulkadir Yuvalı, "Tunceli ve Yöresi Tarihi Üzerine", *Doğu Anadolu'nun (Sosyal Kültürel İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri*, Tunceli, (Ankara: Tunceli Valiliği-Fırat Üniversitesi Yayınları 1985); 357.

¹³⁴ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, 217; Akyürekli, *Dersim Kürt Tedibi 1937-1938*, 18.

¹³⁵ Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1953), 114.

¹³⁶ Mahmut Akyürekli, *Dersim Kürt Tedibi 1937-1938*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 18.

¹³⁷ Gül, *Öteki Dersim*, 29.

mevcudiyeti sebebiyle İç Dersim'e göre hem tarımsal faaliyetler konusunda hem de ulaşım açısından daha gelişmiş bir konumdaydı.¹³⁸

Bölgenin engebeli yapısı nedeniyle Dersim/Tunceli yöresinde daha çok arpa ve buğday yetiştirilmektedir. Munzur dağları eteğinde yer alan Ovacık ve Çemişgezek ilçelerinde diğer bölgelere nazaran daha fazla ürün üretilebilmektedir. Bazı meyveler ile fasulye, mercimek, küşne, nohut, tütün, pirinç, pamuk, bal, balmumu, kenger sakızı, çiriş ve sahlepe, darı, buğday gibi ürünler ihraç edilecek kadar çok üretilmektedir.¹³⁹ İç Dersim'in dağlık bölgelerinde kısmen hububat yetiştirilmiştir. Bu bölgede daha çok hayvancılık mevcut olduğu için hayvansal ürünler (bal, balmumu, yağ, peynir, deri, yün gibi) üretilmekteydi.¹⁴⁰ Pertek, Çemişgezek ve Ulukale gibi rakımın düşük olduğu bölgelerde üzüm, dut, kayısı, ceviz, kadem, kiraz, armut, elma gibi meyvelerde yetiştirilmektedir.¹⁴¹ Tüm bu üretime rağmen Dersim/Tunceli bölgesinin coğrafi yapısı nedeniyle tarımsal üretim ve ekonomik olarak kendi kendine yetmeyen bir yaşam tarzı mevcuttu.¹⁴²

Dersim/Tunceli coğrafyasının ekonomisi tarım ve hayvancılığa bağlı olmasına rağmen burada işlenebilir ve tarıma verimli olan arazilerinin varlığı yörenin sahip olduğu toplam arazi miktarının %15 gibi küçük bir kısmını teşkil etmektedir. Arazilerin küçük parçalara ayrılmış, dağınık ve yüzeysel olarak engebeli olması hasebiyle coğrafyasının toplam arazi varlığının %42' sini oluşturan mera ve çayır alanlarında hayvancılık daha ön plana çıkmıştır.¹⁴³ Dersim yöresinde yer alan Munzur Dağları ve etrafının 1518 endemik bitki çeşidine sahip olması yöre halkının hem besin ihtiyacını hem de yakacak ihtiyacını karşılamıştır. Besin zincirinin önemli bir parçası olan birçok hayvan türü de bu coğrafya içerisinde çokça bulunmaktaydı. Özellikle eşkıyalık için Dersim bölgesine sığınan kişiler için bu çok sayıdaki hayvan türü önemli bir besin kaynağı oluşturmuştur.¹⁴⁴

Bahsedilen bu coğrafi özellikler nedeniyle burada birçok medeniyet yaşam sürmüştür ancak hiçbir medeniyet burada tam manasıyla bir hâkimiyet kuramamıştır. Bu

¹³⁸ Gül, *Öteki Dersim*, 33.

¹³⁹ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, 217; Gül, *Öteki Dersim*, 39.

¹⁴⁰ Gül, *Öteki Dersim*, 39.

¹⁴¹ Gül, *Öteki Dersim*, 39.

¹⁴² Gül, *Öteki Dersim*, 43.

¹⁴³ 1973 Tunceli İl Yıllığı, 253-257; Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, 217.

¹⁴⁴ Gül, *Öteki Dersim*, 28-29.

durum sonucunda bölge bir nevi aşiretlerin sığınağı olmuştur.¹⁴⁵ Dersim bölgesi aşiretler açısından da güvenli bir bölge olduğu için konar-göçerliği bırakarak yerleşik yaşamı tercih etmelerine sebep olmuştur. Fakat tarım arazisinin az olması ve hayvancılığında istenilen seviyede olmaması zanaatın da gelişmemesine neden olmuş böylece bu aşiretler zamanla iâşe ve geçimlerini sürdürebilmek için yağmacılık ve talan faaliyetlerine girişmişlerdir.¹⁴⁶ Billhassa Selçuklulardan Osmanlı'ya kadar olan dönemde devletin otoritesini kabul etmeyen aşiretler buraya sığınmışlardır.¹⁴⁷ Bölgenin coğrafi yapısı sarp ve engebeli olması sebebiyle tarihin her döneminde özellikle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde buraya binek hayvanlar haricinde, ancak dar ve ince yürüme yolları ile ulaşılmıştır.¹⁴⁸

Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim olduğu dönemde bölge uzunca bir zaman yurtluk-ocaklık şeklinde idare edilmiş ancak burada yaşayan yerli halklar itaat altına alınamamıştır. Osmanlı'nın zayıflamaya başlamasını fırsat bilen, bölgedeki mahallî beyler git gide kuvvetlenmeye başlamışlardır. Dersim ve çevresi XVI. yüzyıla kadar farklı zamanlarda ve değişik sebeplerle pek çok Türkmen grubunun yerleşim yeri olarak seçilmiştir. Bu coğrafyayı XVI. yüzyıla kadar Türk boylarından; Çavundur, Yıva, Döğer, Çepni, Ağaçeri, ve Eymür gibi boylar yurt tutmuştur. Uluyörük, Bozoklu oymakları ise XVI. yüzyıl içerisinde Dersim civarına gelerek buraya yerleşmişlerdir. Dersim bölgesindeki Arslanuşağı, Karakaluşağı, Karaballı, Koçuşağı, Laçınuşağı, Muhindili, Kureyşan aşiretlerinin de Horasan'dan geldiklerine inanılmaktadır.¹⁴⁹ Dersim yaylalarına yerleşen Boz-Ulus Türkmenleri de diğer Türk aşiretleri arasında yerlerini almışlardır. Bölgede, Osmanlı hâkimiyetinin tesisi görülmeye başladığı dönemden sonra ise, aşiretler arası mücadeleler, bölgedeki Osmanlı tarihi boyunca devam ettiği gözlenmektedir.¹⁵⁰

Günümüzde Dersim/Tunceli'deki aşiretlerin büyük bir çoğunluğu XV. ve XVI. yüzyıllardan beri bölgedeki Ermenilerin ve Rumların köylerine yerleşmiş olan aşiretlerdir. Bu aşiretlerin çoğu bu köylere Beylikler Dönemi'nden itibaren yerleşmeye

¹⁴⁵ Yılmazcelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, 2.

¹⁴⁶ Gül, *Öteki Dersim*, 105.

¹⁴⁷ Yılmazcelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, 2.

¹⁴⁸ Akyürekli, *Dersim Kürt Tedibi 1937-1938*, 20

¹⁴⁹ Tunçer Gülensoy, "Elâzığ, Tunceli, Bingöl ve Diyarbakır Yörelerindeki Boy, Soy, Oynak ve Aşiret Adları Üzerine", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 28, (1984), 141-152; Yılmazcelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, 3.

¹⁵⁰ Yılmazcelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, 3.

başlamışlardır. Yöreden önce Rumlar, daha sonra Ermeniler sürgün edilmiştir. Ancak günümüzde azda olsa halen Rum ve Ermeni kiliseleri mevcuttur.¹⁵¹ Engebeli ve aşılması zor olan bu coğrafya eski tarihlerden beri bölgede egemen olan otoritelerin baskısı altında kalan değişik etnik grupların sığınma yeri haline gelmiştir. Burası tarihin her döneminde bağımsız yerel güçlerin doğmasına ve yaşamasına uygun olmuştur.¹⁵² Geçit vermez dağların bölgede yer kaplaması ve yörenin akarsularla çevrili olması, tarihin her döneminde bu bölgede yaşayan ve varlığını devam ettiren farklı etnik ve dini grupların bir arada yaşamasına imkân sunmuştur. Bu durum kendilerine ait olan dillerini, dinlerini ve etnik kimliklerini kaybetmeden kaynaşarak günümüze değin korumalarında etkili olmuştur.¹⁵³

1.3. Dersim/Tunceli Adı Üzerine Bir Değerlendirme

Fırat ve Murat nehirlerinin birleşme noktasının doğusunda yer alan Dersim bölgesi, çok erken dönemlerden itibaren farklı kavim ve insan topluluklarının yerleşim ve yaşam alanı olmuştur. Kuzeyi ve doğusundaki sıra dağlarla, güneyi ve batısındaki nehirlerle çevrili olan ve bu bölgeye yerleşmiş olan topluluklar Anadolu'da değişik tarihlerde hakimiyetlerini yaşatmış büyük imparatorlukların baskıları ve zulümlerinden bir nevi uzak kalmışlardır. Bir sığınma alanı olmasına rağmen burası da Anadolu'daki diğer topraklar gibi sık sık istilalara maruz kalmaktan kurtulamamıştır. MÖ. 2200'lere kadar Subarruların, MÖ. 2200'lerde Hurrilerin yönetimine geçmiştir. Bu yöreyi de içine alan İşuva¹⁵⁴ adı ilk kez III. Tuthalya döneminde, Hitit kaynaklarında geçmektedir.¹⁵⁵ İşuva Bölgesi'nin kuzeybatısında Hititler, güneydoğusunda çoğunluğu Hurrilerin meydana getirdiği Hurri-Mitanni Devleti, güney tarafında ise Asurlular yer almaktaydı. Bulunduğu bölgenin konumu sebebiyle stratejik bir bölgede yer alan İşuva,

¹⁵¹ Akyürekli, *Dersim Kürt Tedibi 1937-1938*, 24-25.

¹⁵² Serkan Erdoğan, "Saklı Kalmış Bir Coğrafyanın Tarihsel Kodları: Zubana-Suppiina-Şupa(ne/i)-Sophene", *2. Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Tunceli: 2013); 17.

¹⁵³ 1973 Tunceli İl Yıllığı, 265.

¹⁵⁴ Tunçer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1988), 13; Aşan, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İskân İzleri*, 21; Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II Anadolu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), Harita 7B.

¹⁵⁵ İbrahim Tosun-Ali Koç, "Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları", *Turkish Studies*, 12/34, 415-416.

Mezopotamya, Suriye ve Orta Anadolu arasında bir geçiş güzergahı bölgesiydi.¹⁵⁶ M.Ö. 1380-1345 yıllarında güçlü bir Hurri Krallığı olan İşuva, Hititlere karşı doğal bir koruma alanı olmuş ve bölgedeki diğer medeniyetleri etkileyerek, onların yazılı eserlerinde yer alacak kadar önemli bir konumdaydı.¹⁵⁷ İşuva adı, M.Ö. IX. yüzyılda Hitit belgelerinde ve Asur Kralı III. Salmanassar'a (M.Ö. 858-82414) ait olan yıllıklar da geçmekteydi. Elazığ'daki Altınova yöresinin "yerleşimleri bol yöre" anlamına gelen Assuwa adından türediği belirtilmektedir.¹⁵⁸

Dersim/Tunceli tarihin ilk dönemlerinden beri bilinen diğer önemli bir adı ise Zubana ismiydi ve bu adla tarihi çağlara girmiş, Hititlerin, MÖ. 1375- 1335 yıllarında Tunceli'ye kadar gelmeleriyle Pahhuwa ismiyle anılmıştır. MÖ. 12. yüzyılda ise Dersim/Tunceli, Urartuların Şupa(ne/i) ismiyle egemenlik için mücadele verdikleri yerin adı olmuştur.¹⁵⁹

Urartulardan sonra bu bölgede Muşkilerin, MÖ. 7. yüzyılda sırasıyla Med'lerin ve Pers'lerin egemenliğini görmekteyiz. Büyük İskender'in Anadolu'yu fethiyle beraber Dersim/Tunceli'de Makedonyalıların, sonra ise MÖ. XVII. yılında Romalıların ve kısa bir süre de Part'ların egemenliğini görmekteyiz. MS. II. yüzyılda Romalılar, bölgeyi Kapadokya Eyaleti'ne tabi kılmışlardır. Roma İmparatorluğu'nun Doğu Roma ve Batı Roma olarak ikiye ayrılmasından sonra İmparatorluğunun Doğu sınırları dahilinde kalan Dersim/Tunceli bölgesi, 19/639'da Halife Hz. Ömer döneminde Arapların yönetimine geçmiştir. Bölge belli bir süre Arap ve Bizans arasında mücadele alanı olmuştur. 362/972 yılında tekrar Bizanslıların egemenlik alanlarına dahil olmuştur. 464/1071 Malazgirt Savaşı'nın akabinde ise bu bölgede Türkler yoğun bir şekilde görülmeye başlamıştır. 480/1087 yılında bu yöre de diğer bölgeler gibi kesin olarak Türklerin siyasi otoritesi altına girmiş ve 641/1243 yılında yapılan Köseadağ Savaşından sonra da bu bölge diğer Doğu Anadolu şehirleri gibi Moğollar tabiiyetinde yönetilmiştir. Beylikler döneminde,

¹⁵⁶ Yıldırım, "Antik Yazarların Eserlerinde Sophene Bölgesi ile İlgili Anlatımlar", 57.

¹⁵⁷ Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 178-179; Erdoğan, "Çivi Yazılı Kaynaklara Göre İ.Ö. II. Bin Yılda Dersim ve Çevresi", 109, 110.

¹⁵⁸ Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Yer Adları*, 350.

¹⁵⁹ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 23; Erdoğan, "Saklı Kalmış Bir Coğrafyanın Tarihsel Kodları: Zubana-Suppiina-Şupa(ne/i)-Sophene", 17.

Mengücek oğullarının, sonrasında ise Karakoyunlu ve Akkoyunluların egemenliğinde kalmıştır. 878/1473’de Otlukbeli Savaşından sonra Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.¹⁶⁰

Dersim/Tunceli’de tarihin eski çağlarından beri yukarıda adını saydığımız medeniyetler buraya yerleşmiş, yaşamış çok sayıda farklı etnik ve kültürel yapının olması hasebiyle buranın adı da farklı farklı isimlerle anılmıştır. Eski çağlarda İşuva Bölgesi olarak bilinen bu coğrafyada Dersim/Tunceli’ye o dönem hâkim olan güçler kendi dillerinde isimler vermişlerdir. Eski çağlarda Zubana,¹⁶¹ Pahhuwa, Şupa(ne/i), Suhma,¹⁶² Daranis¹⁶³ (Daranalıs, Daranati) gibi isimler alan bu coğrafya daha sonraki dönemlerde Dersim, Mameki, Kalan isimleri ile anılmıştır.

Daranıs, Daranalıs, Daranati olarak bilinen ve Dersim/Tunceli yöresi için kullanılan bu ismin Perslerin bu bölgeye hâkim oldukları dönemden kaldığı yönünde bilgiler mevcuttur. Ali Kaya, Joseph Sandaigian’ın *Histoje Decümentaire Armenie Eges De Pogaisme* adlı eserine dayanarak MÖ. 519 yılında Pers kralı Dara’nın (Darius) Doğu Anadolu ile birlikte Tunceli yöresini de fethetmesi sonucunda yöre bu kralın adıyla “Daranıs / Daranalıs” biçiminde adlandırıldığını ifade etmiştir. Tarihçi Ptolemy’nin yöreyi bu adla kaydetmesi Dara’nın Pers kralı olmasından itibaren başlamaktadır.¹⁶⁴ Ancak Daranis biçiminde kaynaklarda mevcut olan adın, Ermenice ‘Duran-ati, Daran-ati’ (tuz madeni) sözcüğüyle ilişkili olabileceğine de bilim adamları tarafından ileri sürülmüştür.¹⁶⁵ Darannalıs adının ilk sözcüğünün Zendçe ‘darena’ (dağ boğazı, ağaçlıklı dar geçit), Ermenice ‘daran-ati’ (tuz madeni), Farsça ve Kürtçe ‘dar’ (ağaç), Pehlevince ‘Dara’ (sahip, yüce) sözcükleriyle bağlantılı olabilir. Darannalıs adın kökeninde

¹⁶⁰ Ali Koç, “Tunceli İli Yer Adları”. (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2016), 3-4; Tosun-Koç, “Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları”, 416.

¹⁶¹ Erdoğan, “Saklı Kalmış Bir Coğrafyanın Tarihsel Kodları: Zubana-Suppina-Şupa(ne/i)-Sophene”, 17.

¹⁶² Dersim’in doğusu ve Bingöl çevresi Suhme ülkesi olarak bilinmektedir. Bu terim, İşuva bölgesinin tarihi coğrafyasını aydınlatmadadır. Zuhme olarak ilk kez M.Ö. II. bin yılında Hitit kaynaklarında geçen bu terim, sonraları Asur ve Urartulara ait yazıt ve belgelerde Suhme/Suhne/Suhni şeklinde ifade edilmiştir. Bu bölge, Asur kaynaklarındaki bilgilere göre Alzi (Elâzığ) Ülkesi olarak ya da Arzania (Murat) Irmağı geçildikten sonraki bölgeyi ifade etmek için kullanılmıştır. Bkz., Kaya, Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi, 180, 181; Serkan Erdoğan, “Çivi Yazılı Kaynaklara Göre İ.Ö. II. Bin Yılda Dersim ve Çevresi” *Yerli ve Yabancı Kaynaklara Göre Dersim ve Çevresindeki Arkeolojik Araştırmalar-I*, yayına hazırlayan Serkan Erdoğan, Ankara, 2004, 109.

¹⁶³ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 23; W. M. Ramsay, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, çeviren M. Pektaş, (İstanbul: 1960), 502.

¹⁶⁴ Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 19; Ertuğrul Danık, *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*, (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993), 5; Tosun-Koç, “Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları”, 417.

¹⁶⁵ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 46; Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 21; Tosun-Koç, “Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları”, 417.

Sanskritçe ‘dara’ (dere, vadi), Zendce ‘darena’ (dar boğaz, derin vadi, dere), Farsça ‘dere’ (dar ve derin akarsu vadisi) Zazaca “dere” Türkçe “dere/su yatağı” sözcüklerinin var olduğuna dair bilgiler de mevcuttur.¹⁶⁶ Bilal Aksoy, Daranalıs adının son olarak Pehlevice ‘dara’ (sahip) ve Kürtçe ‘nal’ (dere) sözcüklerinin birleşmesi ile ve buna Eski Anadolu dillerinde kullanılmış olan -is (-ler) çokluk takısının eklenmesi ile oluştuğunu, ‘derelere sahip yer’ anlamına geldiğini belirtmektedir.¹⁶⁷

Murat ve Fırat akarsularının birleştiği bölgenin doğu tarafında bulunan Dersim, yüzey şekilleri bakımından derin vadilerle kaplıdır. Bu nedenlerden dolayı Daranis / Daranalıs adının kökenini “derin vadilerle kaplı yer, ormanlık alan, dere ve tuz madeni” anlamına gelen sözcüklere bağlamak mümkün görünmemekte, aslında bu adlar, kökeni daha eskilere giden bir adın bu bölgeye yerleşmiş olan farklı etnik toplulukların diline uydurulmuş biçimleri olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁶⁸

Dersim/Tunceli’deki yer isimlerinin çoğu ise hâlâ gayrimüslimlerce konulmuş isimlerdir. Kürtler ve Türkmenlerin yoğunluğuna karşın bu isimler değiştirilememiştir.¹⁶⁹ Dersim adının kaynağı hakkında birçok çeşitli görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden biri, eski dönemlerde Tercan’ı da içerisine alacak şekilde ifade edilen “Derksen” ile “Dersim” adları arasında ilişki olduğunu ve bu adın zamanla Fars kültürünün baskın etkisiyle Dersim’e dönüştüğü şeklindeki görüştür. Bir diğer görüş ise, Dersim adının menşesinde, Dersimanlı (Desimlü-Dersimlü)¹⁷⁰ aşiretinden alındığına dair görüştür.¹⁷¹ Orta Asya’dan gelen Türk göçleri sonucunda, Munzur Suyuna ve içinde yaşayan balıklara istinaden Dersom denildiği ve zamanla Dersim ismine dönüştüğü şeklinde bilgilerde mevcuttur.¹⁷² Fakat yeni araştırmalar neticesinde ortaya konulan görüşlere göre, Dersim adı Farsça bir tamlamadan ibaret olup (Der-Kapı, Sim-Gümüş, Der-Sim: Gümüş Kapı), Türklerin XIII. yüzyılda buraya yerleşmelerinden sonra bölgeye verilen bir isimdir¹⁷³ Hammer tarihine

¹⁶⁶ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 46; Akyürekli, *Dersim Sorunu (1937-1938)*, 9.

¹⁶⁷ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 47; Tosun-Koç, “Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları”, 417.

¹⁶⁸ Tosun-Koç, “Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları”, 417.

¹⁶⁹ Akyürekli, *Dersim Kürt Tedibi 1937-1938*, 24-25.

¹⁷⁰ Dersimli aşireti, bir konfederasyon birlikteliği şeklinde örgütlenmiştir. Bu konfederasyon birliğine bağlı tüm aşiretler Aleviliğe bağlıdır. Bugün ki Tunceli’nin eski ismi olan Dersim ismi Türklerin 13. yüzyılda bölgeye yerleşmesiyle kullanılmaya başlanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Ali Rıza Özdemir, *Kayıp Türkler, Etnik Coğrafya Bakımından Kürtleşen Türkmen Aşiretleri*, (Ankara: Kripto Yayınları, 2013), 212.

¹⁷¹ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 23-27; Yolga, *Dersim (Tunceli) Tarihi*, 82-83.

¹⁷² Jandarma Umum Komutanlığı: *Dersim Raporu (1932)*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012), 39-41.

¹⁷³ Tuncel, “Tunceli”, 378; Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, 13-14; Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı: İdari, İktisadi ve Sosyal*

göre ise Dersim ismi “Bersim Komutanı Yusuf’a” dayanmaktadır ve Selçuklulardan önce kullanılagelmiştir. Ona göre “*Alp Arslan bir kale kumandanı Yusuf namında bir Harezm’li tarafından hançerlenmiştir.*”¹⁷⁴ Ancak burada Yusuf’un Bersim ya da Dersimli olup olmamasına değinilmemiş olması dikkat çekicidir. Bu konu İslam tarihçilerinin eserlerinde işlenmiş olup “*Sultan Alp Arslan’ın 465/1072 Kasım ayı ortalarında Ceyhun Irmağı taraflarında yer alan Berzem adında küçük bir kentte öldürülmüştür*”¹⁷⁵ ifadesi yer almaktadır. Sultan Alparslan’ın ölümü olayı¹⁷⁶ ile ilgili olarak adı geçmekte olan Bersimli Yusuf’un, Harzem bölgesinde bulunan Berzem adındaki ki bir kalenin komutanıdır. Bu kalenin bahsedilen tarihi Dersim coğrafyası ile herhangi bir bağlantısı bulunmamaktadır. Sultan Alp Arslan’ın Malazgirt Zaferi öncesinde, Kapadokya’ya kadar ilerlediği Ermenistan, Gürcistan ve Kayseri’de önemli yerleri kendi egemenliğine geçirdiğini kaynaklardan anlıyoruz. Berzemli Yusuf’un da Alp Arslan tarafından bu seferler esnasında Dersim bölgesinden getirilerek başarıları dolayısıyla mı bu kaleye komutan olarak atandığı, yoksa Harzem’deki kalenin yerel halkından mı olduğu kesin olarak belli değildir.¹⁷⁷ Bazı kaynaklarda yukarıda bahsi geçen bu olay ile Dersim

Hayat, Akyürekli, *Dersim Sorunu (1937-1938)*, 18-19; Mehmet Yıldırım, “Desimli Aşireti’nden Dersim Sancağı’na”, *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, (2012), 34-37.

¹⁷⁴ Josep W. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi I*, (Üçdal Neşriyat, 1998), 45.

¹⁷⁵ İbnü’l Adim, *Bugyetü’t-taleb fî Târîhi Haleb*, çeviri,notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989), 237-258; Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi, (952-1136) ve Papaz Griğor’un Zeyli (1136-1162)*, çeviren Hrand D Andreasyan, (Ankara: 1987), 144-146; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk – İslam Medeniyeti*, (İstanbul: 1993), 190.

¹⁷⁶ Sultan Alp Arslan’ın Malazgirt muharebesinden sonra Karahanlı hükümdarı, Şemsü’l Mülk I. Nasr b. İbrahim Han üzerine askeri bir sefere çıkmış ve bu sefer esnasında Sultanın kuvvetli içinde bulunan Yusuf adlı bir Harzemli, Birun adında bir kaleyi kuşatmışlardır. Yusuf’u esir alarak sultanın huzuruna getirmişlerdir. Sultan’a karşı kendisine yapılan kötülüklerden ötürü hakarete bulunan Yusuf, sultanın emri ile elleri ve ayakları bağlanarak Sultan ait olan çadırının eşliğinin yanında çakılan bir kazığa bağlanmıştır. Sultanın kendisini öldüreceklerini sezen Yusuf, Sultana: “Ey kötü adam! Benim gibi birisi, böyle bir ölüm şekliyle mi öldürülür” demiş, bu sözler üzerine Sultan sinirlenerek ok ve yayını ele alarak Yusuf’un serbest bırakılmasını emretmiştir. Sultan, Yusuf serbest bırakıldıktan sonra onu hedef alarak bir ok atmış fakat ok Yusuf’a isabet etmemiştir. Bunu fırsat bilen Yusuf hızlıca dizliğindeki bıçağı alıp Sultan’ın üzerine doğru koşmuş ve Sultan’ı bıçaklayarak ağır yaralı hale getirmiştir. Bu arada orada bulunan Ermeni bir ferraş elindeki nacakla Yusuf’un başına vurup, onu parçalayarak öldürmüştür fakat bu bıçak darbesinin tesiri Sultan’ı da oldukça ağır yaralamış ve birkaç gün sonra Sultan, Ceyhun’da vefat etmiştir. Bkz., Sibt İbnü’l Cevzi, *Mir’âtü’z-Zamân fî Târîhi’l Ayân* Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi” (Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim) *Belgeler XIX/23*, (Ankara: 1999), 48-49; Gregory (Bar Hebraeus) Abu’l-Farac, *Abu’l-Farac Tarihi I*, çeviren Ö. R. Doğrul, (Ankara: 1999), 325; İzzeddin Ebu’l- Hasan Ali b. Muhammed el-Cezeri İbnü’l Esir, *el Kâmil Fi’t-Tarih*, I, terc. Abdülkerim Özaydın, (İstanbul: Nimet Neşriyat 2008), 78.

¹⁷⁷ Mustafa Fırat, “Eskiçağda Dersim İsminin Yüklendiği Etnik ve Kültürel Kaynaklar (Dersim Etimolojisi)”, *Eskiçağda Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Etnik ve Kültürel Yapısı*, (18.08.2024): 3. <https://www.academia.edu/42244112/ESK%C4%B0%C3%87A%C4>.

ahalisinin Horasan'dan geldiği ve Harzem Türkleri ile bir bağı olduğuna dair bilgiler mevcuttur.¹⁷⁸

Osmanlılar döneminde, Dersim ismi ile burada bulunan aşiretleri tanımlamak için kullanılmıştır. Burada ki halkın hem coğrafi olarak yaşam sürdürdükleri konumu hem de etnik kökenleri için kullanılmış ve bu yüzden yörede mevcut olan aşiretleri ifade etmek için genellikle “Desimanlı, Desimlü, Desimli, Disimli,” gibi isimler verilmiştir.¹⁷⁹ 1518 tarihli tahrir defterinde, bugün ki Dersim'i içine alan Çemişgezek sancağında bulunan cemaatler arasında “*Disimlü ekradı*¹⁸⁰ *cemaatindendir.*” diye söz edilmektedir.¹⁸¹

Dersim/Tunceli için bir zamanlar Mameki ismi de kullanılmıştır. Mameki isminin MS. V. yüzyılda yaşamış bir Ermeni prenslerinden olan Vartan Mamnigonian'ın isminden geldiği bilinmektedir.¹⁸² Bu yöre, Türk ve Zazalardan önce bir Ermeni yerleşkesiydi. V. yüzyılda Vartan Mamiğonian, Sasanilerle yapılan bir mücadelede ölmüş ve bu sayede onun adı Ermeni ahali arasında unutulmaz bir isim olmuştur. Ailesi Muş civarında yaşamaktaydı ve büyük olasılıkla Sasanilerin baskısı ile coğrafya olarak daha korunaklı olan Dersim yöresine gelerek yerleşmişlerdir. Halk arasında bu isim bu yörenin adı olarak kullanılmıştır. Fakat bu adın bugün halk arasında telaffuz edilen ‘Mameki / Mamikan’¹⁸³ biçimlerine bakıldığında ve aynı özelliklerle oluşturulmuş kişi adlarından yola çıkılarak yörede yer adı olmuş Velikan, Şemikan, Kara Yusufan gibi adlar da

¹⁷⁸ Bkz., Mehmet Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kardeş Matbaası, (Ankara: 1948).

¹⁷⁹ İbrahim Yılmazçelik, “Dersim Sancağının Kurulmasından Sonra Karşılaşılan Güçlükler ve Dersim Sancağı ile İlgili Bu Dönemde Yazılan Raporlar (1875-1918)”, *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 28, (2010), 164; Yıldırım, “Dersimlu Aşireti’nden Dersim Sancağına”, 26; Murat Alanoğlu, “1642 Tarihli Avârız Defterine Göre Kızıuşan (Pülümür) Kazâsı”, 109-140.

¹⁸⁰ Osmanlı belgelerinde geçen “ekrad” terimi bazı araştırmacılara göre göçebe veya yarı göçebe toplulukları tanımlamak amacıyla kullanılmıştır. Bu nedenle buradaki kavram, doğrudan belirli bir etnik grubu ifade etmekten ziyade, yaşam biçimine dayalı bir tanım olarak değerlendirilmelidir. Ancak bir kısım araştırmacılar ise buradaki “ekrad”ın Kürtleri tarif etmek için kullanıldığını iddia etmektedirler. Bkz., Fırat; “Eski Çağ’da Dersim İsminin Yüklendiği Etnik Kültürel Kaynaklar”, 5; Murat Alanoğlu, “Zaza Tarihi Nasıl Yazılabilir? Tarih Yazım ve Kaynaklar Üzerine Bir Yöntem Denemesi”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, VII/I, (2021), 149-181

¹⁸¹ Yıldırım, “Dersimlu Aşireti’nden Dersim Sancağı’na”, 26; Fırat, “Eski Çağ’da Dersim İsminin Yüklendiği Etnik Kültürel Kaynaklar”, 5; Kibar Taş, “Tuncelli (Dersim) Çevresindeki Aşiretler ve Sosyo-Kültürel Yapıları”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2012), 14.

¹⁸² Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 21.

¹⁸³ Sevan Nişanyan, *Adımı Unutan Ülke*, (Türkiye’de Adı Değiştirilmiş Yerler Sözlüğü), (İstanbul: Everest Yayınları, 2010), 315.

değerlendirildiğinde Eski Mamigonyan adının bölgeye yerleşmiş Müslüman Kürt ve Zazalarca, Mam (Mamo) biçimine dönüştürülmüş olduğunu görmekteyiz. Mam / Mamo kelimesi Arapça kökenli Mahmut adının yörede kullanılan biçimidir. Dersim/Tunceli yöresinde hem Türkçe hem Kürtçe hem de Zazacada -cık ekinin yerini tutan -ık/-ak eki küçültme ve sevgi anlamında kullanılmıştır. Aslen Ermenice olan Mamigonyan daha sonra kökeni ve anlamı unutulmuş yörede konuşulmakta olan Kürtçe ve Zazaca dillerinde Mahmut (-çuk) lu anlamında kullanılmıştır.¹⁸⁴

Dersim/Tunceli için kullanılan diğer bir isimde Kalan ismi olmuştur. Dersim/Tunceli ilinin bugünkü merkezinde eskiden Kalan adında bir köy bulunmaktaydı. Kalan ismi ya kal- fiil kökünden -an sıfat-fiil ekiyle türetilmiş Türkçe bir sözcüktür ya da köken olarak Kürtçe veya Zazaca'daki Qal yani yaşlı sözcüğünden gelmektedir. “Qal-an / Kalan” yaşlılar, dedeler anlamına gelmektedir.¹⁸⁵

25 Aralık 1935 tarihinde kabul edilen 2885 sayılı yasa ile 1936'da bu şehre Türkçe Tunceli ismi verilmiştir.¹⁸⁶ Tunç eli, Tunç memleketi anlamına gelmektedir.

Dersim/Tunceli'deki yer adlarına bakıldığında, Dersim-Tunceli'ye hâkim olan devletlerin veya o bölgede yaşayan toplulukların, bölgenin çevresindeki iskân yapısı ve yer adları üzerinde oldukça tesiri olmuştur. Özellikle, Selçuklu ve Akkoyunlu dönemlerinde, başta Türkçe olmak üzere, daha sonra da Farsçanın etkisiyle bu bölgedeki yer adları şekillenmiştir. Bu yer adları, önceden burada ikamet edenlerin verdikleri biçimiyle, Türkçe fonetiğine uydurularak yahut tarihi süreç içerisinde değişime uğrayarak günümüze kadar ulaşmıştır. Dersim bölgesindeki yer adları üzerinde, Akkoyunlu Devletinin daha derin tesirleri olmuştur. Örneğin; Şakak,Yazı, Ağören, Çakmaklı, Dalören, Kamışlı, Şakak, Ahmed Komu, Kamber Komu, Baş Düzü, Armutlu, Köşeler, Düz Tepe, Tilki Tepe, Fındık Tepe, Orta Yayla, Karasakal, Çukur Tarla, Koç Mezrası, Göl Yaylası, Mal Dağı, Kavak Tarla, Hasan Ali, Kanlı Tarla, Çakırlıtaş, Cin Yaylası, Uzun Tarla, Arpacular, Ziyaret, Çolaklar, Kelbasan, Derviş Cemal, Göl Tepe, Konak, Kuru Yayla, Düzağaç Tepe, Kırıktaş Tepe, Ziyaret Tepe, Bayır Yaylası, Dikillitaş,

¹⁸⁴ Nişanyan, *Adını Unutan Ülke*, 315; Tosun-Koç, “Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları”, 419.

¹⁸⁵ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 49; Tosun-Koç, “Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları”, 419.

¹⁸⁶ Tuncel, “Tunceli”, 378; Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, 2, (Ankara: TDK Yayınları, 2007), 932; Tuncer Gülensoy, *Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, (Ankara: TDK, 1995); Tosun-Koç, “Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları”, 419.

Bozyazı, Aşağı Karaoğlan Mezrası, Eskigedik, Dişkaya, Karataş Tepe, Bahçe Komu, Molla Kom, Söğüt Yayla, Kubatlı, Meydan tarla, Karagöldüzü, Hıdır Baba, Viranşehir, Mustafa Ağa Komu, Saruhan, Ağaç Pınar, Dil Tepe, Kavak ve Taşbey gibi dağ, tepe, göl, köy, köy-altı mevzileri gibi Akkoyunlulara ait isimler görmek mümkündür.¹⁸⁷

¹⁸⁷ Abdulkadir Gül, “İnsan Mekân İlişkisi Üzerine (Dersim Bölgesi Örneği XVI-XX. Yüzyıllar), *Turkish Studies*, 10/5, (2015), 170.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK FETİHLERİ DÖNEMİNDE DERSİM/TUNCELİ VE ÇEVRESİNİN SİYASİ TARİHİ

2.1. Tarih Öncesi Dönemlerde Dersim/Tunceli

Anadolu'nun iklim özellikleri, yükselti yapısı, yer şekilleri, yer altı ve yer üstü su kaynakları, toprak yapısı ve bitki örtüsü bakımından sahip olduğu çeşitlilik, insan yaşamı için elverişli bir ortam oluşturmuştur. Bu doğal faktörlerin bir sonucu olarak Anadolu'nun farklı bölgelerinde tarih boyunca yoğun bir iskân süreci yaşanmıştır.

Anadolu'nun fiziki ve beşerî coğrafya özellikleri, tarihsel süreçte etkili olan sosyo-ekonomik ve kültürel faktörlerle birleşerek bölgede zengin ve çok katmanlı bir iskân yapısının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Dünya üzerindeki ilk yerleşim alanlarının Ortadoğu sahasında ortaya çıktığı dikkate alındığında, Anadolu'nun konumu ve elverişli coğrafi şartları sayesinde çok erken dönemlerden itibaren yerleşim alanı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Paleolitik dönemde başlayan iskân faaliyetleri, Neolitik dönemde daha belirgin bir hâl almış; bu süreçte köy tipi küçük ve kırsal yerleşmeler ortaya çıkmış, zamanla bu yerleşmeler kasaba ve şehirlerin teşekkül etmesine zemin hazırlamıştır.¹⁸⁸

Anadolu'nun tarihsel dönemlere girmesiyle birlikte Dersim/Tunceli bölgesi hakkında daha sistemli ve güvenilir bilgiler elde edilebilmiştir. Anadolu'nun tarihsel

¹⁸⁸ Osman Gümüşçü, “Malazgirt’ten XX. Yüzyıla Anadolu İskân Sürecinin Gelişim Evreleri”, *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara, 1-5 Ekim 2018), XI – *Tarihî Coğrafya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022, 257-290.

geçmişine dair çok eski bir bilgi kaynağı olma özelliğini taşıyan Asur Ticaret Kolonileri, çivi yazılı belgelerinde geçen Supana / Zubana ismini, ortaçağda Dersim ve günümüz Tunceli bölgesi ile ilişkilendirmek mümkündür.¹⁸⁹

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren Dersim/Tunceli'nin bir yerleşik yaşam için seçilmiş olduğunu ve kendi coğrafi sınırlarının dışındaki medeniyetlerle devamlı bir şekilde iletişim halinde olduğunu arkeolojik verilerden anlamaktayız. Özellikle Demir çağından MÖ.1200 itibaren bu yörede önemli arkeolojik merkezlerin olduğu araştırmalar sonucunda gözlemlenmiştir.¹⁹⁰ Keban Baraj Gölü'nün, geniş bir arazi alanında bulunması, kendine özgü doğal sınırları içinde yer alması, gözlerinin oldukça bol olması, ormanların ve ormanlara ait kalıntılarının çok sayıda ve neredeyse Dersim/Tunceli'nin her yerinde bulunması, kaya, mağara gibi sığınaklarının mevcut olması, su, kara hayvanlarının çok olması, Eski Taş Devrinden bile daha da önceki dönemlerden beri var olması insan topluluklarının buralara gelmesine ve bu bölgeye yerleşmelerinin önünü açmıştır. Ayrıca, bölgenin batı- doğu, güney- kuzey yönünde adeta bir kavşak noktası görevi görmesinden dolayı yerleşim yeri olarak seçilmesine de sebep olmuştur.¹⁹¹

Dersim/Tunceli bölgesinde ilk yerleşim tarihi MÖ. VII. bin yıllarına kadar uzanmaktadır.¹⁹² Tarih öncesi dönemlerden itibaren farklı topluluklar ve siyasi oluşumların hâkimiyetine giren Dersim, bu çok katmanlı tarihsel sürecin bir sonucu olarak bünyesinde çeşitli arkeolojik buluntular, sanatsal eserler ve kültürel unsurlar barındırmaktadır.¹⁹³ Dersim/Tunceli, tarih boyunca çeşitli uygarlıklar, devletler ve imparatorlukların hâkimiyet alanı içerisinde yer alması nedeniyle, farklı kültür, inanç ve yaşam biçimlerine ev sahipliği yapmış; bu durum bölgede özgün ve çok katmanlı bir kültürel yapının oluşmasına zemin hazırlamıştır.¹⁹⁴ Bu coğrafyada yer alan çeşitli arkeolojik alanlarda gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda, Dersim/Tunceli bölgesinde Paleolitik, Neolitik, İlk Tunç ve Demir çağlarına ait kalıntılar tespit edilmiştir. Söz

¹⁸⁹ Erdoğan, *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli-Bingöl Bölgesi*, 2-3; Arınç, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri*, 199.

¹⁹⁰ Umut Parıltı-Kenan Öncel-Nilüfer Parlıtı, "Doğu Anadolu Bölgesinde Arkeolojik Açidan Az Bilinen Yöre: Tunceli", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7/2 (2017), 344.

¹⁹¹ Kökten, "Keban Barajı Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları", 14.

¹⁹² Erdoğan, *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli-Bingöl Bölgesi*, 147.

¹⁹³ Ebru Elbpe, "Dersim Arkeolojik Tarihçesi", *Uluslararası Dersim Sempozyumu*, (2013), 2.

¹⁹⁴ Harman, "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar", 30.

konusu buluntular, Dersim/Tunceli bölgesinin bu dönemlerden itibaren sürekli bir yerleşim alanı olarak kullanıldığını göstermektedir.¹⁹⁵

Su altında kalmış olduğu için ne yazık ki arkeolojik olarak tarihi aydınlatacak araştırmaların tamamlanmamasına neden olmuştur. Munzur Vadisi ve kıyı şeridinde yapılan çalışmalarda Pınarlar-Pulur höyüğü, Karhane Kaya mevki, Çataksu, Kilise köy, Harlar mevki, Bendi Keli mevki, Topraklık gibi yerleşim yerleri buralarda höyüklerin varlığı tespit edilmiştir. Bunlar içinde Pınarlar-Pulur höyükte Orta Paleolitik, Neolitik ve Kalkolitik devirlere ait bulgulara ulaşılmıştır. Diğerlerinde ise Erken Tunç çağı ve Demir çağı yerleşimleri olduğu belirtilmiştir.¹⁹⁶

Pertek, Yeniköy tarlaları alanında Paleolitik çağa ait olduğu düşünülen genişçe bir işyeri bulunmuştur. Çakmaktaşıdan imal edilmiş el baltası, çekiç ve kazıyıcı gibi aletler buradaki höyükten ele geçirilmiştir.¹⁹⁷ Yine Yeniköy höyüğünden İlk Tunç çağına ait kalıntılarda kazılardan çıkarılmıştır. Yangın geçirmiş odalar, odalarda fırın ve öğütme taşları bulunmuştur. Geometrik süslemeli çanak çömlekler, balta, kemikten imal edilmiş eşyalar, mutfak aletleri, bakır madeni cevherleri, tunç madeninden ürünler, pişmiş topraktan heykeller, bu döneme ait buluntulardandır.¹⁹⁸

Dersim/Tunceli'nin doğusunda, Mazgirt ilçesi Koyunuşağı (Şığık) köyü Gölek mezarı yakınlarında bulunan Yılcak (Ilıcak) Höyük yerleşimindeki iskân tarihinin başlangıcı olan Neolitik çağ, aynı zamanda insanlığında başladığı çağ olarak belirtilmiştir. Yılcak yerleşimi üzerindeki araştırmalarda ele geçen bol miktardaki obsidyen ok uçları ve bıçaklar MÖ. VII.-VIII. bin yılları arasında yani Neolitik çağ ile tarihlenmiştir.¹⁹⁹

Keban Barajı Gölü altında kalan Pulur Köyünün kuzeydoğusunda yer alan ve kendiliğinden oluşmuş bir tepe üzerinde bulunan Pulur Höyüğünde 1968 yılında başlayan kazılarda, Son Neolitik/İlk Kalkolitik dönemden İlk Tunç Çağı kadar 11 yapı katmanı belirlenmiştir.²⁰⁰ Höyükten bu döneme ait, çanak ve çömlekler ele geçirilmiştir. Obsidyen

¹⁹⁵ Elpe, "Dersim Arkeolojik Tarihçesi", 3-6.

¹⁹⁶ Parlüt-Öncel-Parlüt, "Doğu Anadolu Bölgesinde Arkeolojik Açıda Az Bilinen Yöre: Tunceli", 346.

¹⁹⁷ Kökten, "Keban Barajı Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları", 15-16.

¹⁹⁸ Hamit Zübeyr Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı 1969", OTDÜ Keban Projesi 1969 Çalışmaları, 1/2 (1971), 100.

¹⁹⁹ Erdoğan, *Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli-Bingöl Bölgesi*, 147.

²⁰⁰ Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı 1969", 99-100; 1973 Tunceli İl Yıllığı, (Ankara: 1973), 308.

ve hayvan kemikleri ile kilden yapılmış eşyalarda bu döneme ait buluntular olarak ele geçirilmiştir.²⁰¹ Pulur höyükten İlk Tunç çağına ait buluntularda mevcuttur. Çanak, çömlek gibi çeşitli hayvan figürlerinden heykeller, maden döküm kalıbı, çakmaktaşı, obsidyenden yapılmış bıçak, keski, ok ucu gibi silah ve aletlerde höyükten çıkartılan bu döneme ait kalıntılardır. Bu buluntular M.Ö. III bin yılına tarihlendirilmiştir.²⁰² Bu buluntular içerisinde özellikle, yere gömülü şekilde olan dibekler ve taş sekiler bulunmuştur. Buluntular içerisinde ki en kıymetlileri ve önemlileri ise tapınak odalarında bulunmuştur. Höyükteki 11. yapı katında kerpiç duvarlarla ayrılmış yapıdaki iki odada Bereket Tanrıçasını betimleyen keman biçimli idoller, keramik ve çeşitli adak eşyaları ele geçirilmiştir. Bu Bereket Tanrıçası ve eşini temsil niyetiyle yapılmış olan heykeller Anadolu'da az bulunan örneklerden olduğu için oldukça önemli olan eserlerdir.²⁰³

Pulur (Sakyol) köyünün doğusunda, Yeniköy Höyüğü, Keban Baraj Gölü altında kalan Luluşağı Köyünün 3 km. kuzeyindedir. Gâvur Höyüğü diye de anılan yerleşmede dört yapı katı şeklinde kazılmıştır. Bu tepedeki Roma ve Bizans kalıntılarının oldukça büyük bir bölümü halk tarafınca sökülüp höyükte daha erken dönemlere ilişkin mimari kalıntı az sayıda olmasına rağmen, keramik buluntu çok sayıda ele geçirilmiştir. Kara ve açıkli kaplar da krem rengi üzerine kırmızı veya koyu kahverengi bezemeli kaplar bulunmuştur. Bu buluntuların içindeki işlenmemiş demir parçalarına rastlanması, İlk Tunç çağında, bölgede ki madenciliğin varlığının göstergesi olduğu için oldukça önemlidir.²⁰⁴

2.2. Tarihi Dönemlerde Dersim/Tunceli

Tunç çağıyla beraber topluluklar devlet halinde yaşamaya başlamışlardır. Dersim/Tunceli'nin komşu şehri Elâzığ sınırları içindeki Keban Baraj Gölü'nün sular altında kalmış olan Norşuntepe yerleşiminde arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkan iki mezarda İskit-Kimmer göçebe kavimlerinin izlerine rastlanmış olması MÖ. VII.

²⁰¹ Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı 1969", 99-100.

²⁰² Aşan, Elâzığ, *Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İskân İzleri*, 22; Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 30; Elpe, "Dersim Arkeolojik Tarihçesi", 4-5.

²⁰³ 1973 Tunceli İl Yıllığı, (Ankara: 1973), 308; Elpe, "Dersim'in Arkeolojik Tarihçesi", 4.

²⁰⁴ 1973 Tunceli İl Yıllığı, (Ankara: 1973), 308-309.

yüzyılın ortalarında ya da üçüncü çeyreğinde bu bölgelere İskit-Kimmerler'in uğradığını göstermektedir.²⁰⁵ Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde Dersim/Tunceli ve civarındaki yazılı belgelere göre MÖ. 2200'lü yıllarda Subarlar bulunmaktaydı.²⁰⁶

Anadolu'da madeni ilk işleyen, çiftçiliği ve hayvancılığı geliştiren ilk kavim olarak Subarları görmek mümkündür. Mezopotamya ve İç Anadolu bölgesi ile ticari ilişkiler kurarak kültürel kaynaşmayı sağlayan Subarlardır.²⁰⁷ Subarlardan sonra ise M.Ö. III bin yılından itibaren Doğu Anadolu yöresinde Hurriler, bu görevi üstlenmişlerdir.²⁰⁸ Van Gölü'nün güney ve güney batısında yer alan Hurriler, V. binde Doğu Anadolu bölgesinin asli ve yerli unsurlarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Doğu Anadolu'nun geniş bir bölgesinde söz sahibi olan Hurriler uzun yıllar küçük grup ve topluluklar halinde yarı göçebe bir şekilde hayat sürmüşlerdir.²⁰⁹ Hurriler Anadolu'da yayılmaya başladıktan sonra da bu bölgeyle ilişkileri devam etmiştir. Hititler başta olmak üzere Hurrilerin, Mitanni, Hayaşa ve Urartular ile akrabalık bağları da bulunmaktaydı.²¹⁰ Urartu kitabelerinden Hurri kişi adlarına rastlanması Urartuların da etkilediklerinin kanıtı olabilir.²¹¹

Urartuların artlarında bıraktıkları; kale seramik gibi buluntular sayesinde Dersim/Tunceli'de yaşadıklarını anlayabiliyoruz. Munzur Suyu üzerindeki Burmageçit köyünde Urartu kalesi bulunmuştur.²¹² Burmageçit Kalesinden ele geçmiş kırık bir miğfer üzerinde "Minua'nın"²¹³ ambarından" ifadesinin okunması, bölgede Urartu varlığını yine kanıtlamaktadır.²¹⁴ Pertek ilçesi, Pınarlar bucağı merkezine bağlı Vasgirt köyü (Çalıönü) İlk Tunç döneminden Osmanlı dönemine kadar sürekli bir yerleşim yeri olmuştur. Burada

²⁰⁵ Erdoğan, *Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesindeki Tarihsel Gelişimi*, 26-27; Halil Kemal Türközü, *Türkmen Ülkesi (Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri*, (Ankara: 1985), 5,14.

²⁰⁶ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 70; Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı 1969",101; Elpe, "Dersim Arkeolojik Tarihçesi", 5.

²⁰⁷ Hamit Zübeyr Kosay, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*, (Ankara: 1976), 35; Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı 1969", 101.

²⁰⁸ Kaçar, "Yazılı Kaynaklara Göre Subartu ve Subarlar", 42.

²⁰⁹ Turgut Yigit, "Hurrilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38, (2005), 56.

²¹⁰ Şahin, *Hayaşa Bölgesi Tarihi I*, 29.

²¹¹ Adil Alpman, "Hurriler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 9, (1981), 311.

²¹² Elpe, "Dersim Arkeolojik Tarihçesi", 6.

²¹³ Minua: Urartu Kralının adı.

²¹⁴ Serkan Erdoğan, "Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesindeki Tarihsel Gelişimi", *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/5, (2014), 12.

Urartu dönemine dair kaya mezarları bulunmuştur.²¹⁵ Mazgirt Kaleköy ve Bağın'da da Urartu dönemine ait kaya mezarları bulunmaktadır.²¹⁶ Ardında bıraktıkları kale, seramik gibi buluntular ile Urartular, Dersim/Tunceli için önemli bir devlet olmuştur.²¹⁷ Urartulardan sonra bu bölgede Muşkilerin, MÖ. 7. yüzyılda sırasıyla Med'lerin ve Pers'lerin egemenliğini görmekteyiz.²¹⁸

Medlerin Dersim/Tunceli bölgesindeki hâkimiyetleri döneminde burada bıraktıkları en önemli iz din alanında olmuştur, bu yöredeki Şiiliğin bir kolu olan "Ehl-i Hak" mezhebi Medlerin resmi dini olan Zerdüşlük'ten önemli derecede etkilenmiş ve bu çerçevede şekillenmiştir.²¹⁹ MÖ. 550 yılında İran bölgesinden Anadolu'ya akın eden Persler, Bingöl, Elâzığ ve Dersim çevresini egemenlik alanlarına katmıştır.²²⁰ Dersim/Tunceli'nin egemenliği için, MÖ. 550 yılında Medler-Persler arasındaki mücadelenin kazananı Persler olduktan sonra bu bölge Perslerin eline geçti. Dersim/Tunceli bu zafer sonrasında kurulan üçüncü büyük satraplık olan Medya sınır satraplığı içinde yer aldı.²²¹ Darius olarak bilinen Pers kralı Dara, Pers topraklarını 23 büyük satraplığa bölmüştür. Tarihçi Herodot'un verdiği bilgilere göre; Dersim/Tunceli 13. satraplık olan Armenia satraplığı içinde kalmıştır.²²² Dersim/Tunceli böylece, kral Darius' tan yola çıkarak Daranalis olarak anılmaya başlanmıştır.²²³

Büyük İskender'in, MÖ.17 yılında Persleri mağlup ederek Anadolu'yu fethetmesiyle beraber Dersim/Tunceli bölgesinde Makedonyalıların,²²⁴ sonra ise Romalıların ve kısa bir süre de Partların egemenliğini görmekteyiz.²²⁵ MS.2. yüzyılda Romalılar, bölgeyi Kapadokya Eyaleti'ne bağlamışlardır.²²⁶ 226'da Roma döneminde

²¹⁵ Ertuğrul Danik, "Vasgirt Kaya Mezarları Hakkında İlk Gözlemler", *İdol Arkeoloji ve Arkeoglar Derneği Dergisi*, 9, 12.

²¹⁶ Danik, "Vasgirt Kaya Mezarları Hakkında İlk Gözlemler", 13; Kemalettin Köroğlu, *Urartu: Doğu'da Değişim*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 13.

²¹⁷ Elpe, *Dersim'in Arkeolojik Tarihçesi*, 6.

²¹⁸ Tosun-Koc, "Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları", 416.

²¹⁹ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 66-67; Doğan, *Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi*, 43.

²²⁰ Yılmaz Akbulut, *Bingöl Tarihi*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları), 1995, 32.

²²¹ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 63; Danik, *İşuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 4.

²²² Danik, *İşuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 5-6.

²²³ Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 19; Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 68; Danik, *Koc ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*, 5; Tosun-Koç, "Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları", 417.

²²⁴ Metin Tuncel-Bünyamin Kara, "Tunceli", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 2012), XLI:378; Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 76.

²²⁵ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 7; Danik, *İşuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 7.

²²⁶ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 76.

Dersim/Tunceli'nin de içinde bulunduğu Doğu Anadolu bölgesi Roma ve Partların mirasçısı olan Sasaniler ve Bizans arasında uzun bir dönem mücadele alanı olmuştur.²²⁷ Bizans'a bağlı federal bir yapının devam ettiği Erzincan, Erzurum, Kars ve Kafkasya dolayları da I. Theodosios (379-395) zamanında tamamen Sasanilere bağlanmıştır.²²⁸

2.2.1. Dersim/Tunceli Yöresinde Bizans - Sasani Mücadeleleri

395 yılında Roma imparatorluğu ikiye ayrıldıktan sonra Doğu Roma, Bizans ismini almıştır. Bu tarihten sonra Bizans sınırlarında bulunan Dersim/Tunceli yöresi de Doğu Roma imparatorluğunun etkisi altına girmiş bulunmaktaydı.²²⁹ Ancak 395 tarihinden sonra Dersim ve çevresinde Sasani etkisi daha da çok görülmeye başlamıştır. 387 yılında Romalılar ile Sasaniler arasında anlaşma yapılmış ve Fırat'ın doğusu Sasanilerin batısı ise Romalıların olmuştur. Dersim bölgesi de Roma egemenliğine bırakılmıştır.²³⁰ Antlaşmaya rağmen bölge sürekli olarak Roma ve Sasaniler arasında el değiştirmiştir.²³¹ Bu saha da buradaki hâkim güçler arasında dini yönden de bir mücadele vardı. Bölgede bulunan Ermeniler²³² Hristiyanlığı kabul etmiş ve Zerdüş inancına sahip Sasanilerin kendi inançlarını bölgede hâkim hale getirme çalışmalarına karşı gelmişlerdi.²³³ 499'da Sasaniler ile Ermeniler arasında bir antlaşma yapılarak bölgede dini inançlarını rahatça yaşamak hakkını elde edebilmek için Ermeniler, Bizans'a karşı tavır almışlardır.²³⁴ Bizans ise bölgede hâkimiyet kurmak için Ermenilerin yaşadığı yerlerde reformlar yapma yoluna gitmiştir. Ermenilerin yaşadığı idari bölgede dört yönetim yeri açmış Dersim/Tunceli'yi içinde barındıran Sophane, Azitene, Balabitene (Palu) ve Asthianene'yi kapsayan coğrafyada IV. Ermenistan Eyaleti (Armenia Quarta)

²²⁷ Aksoy, *Tarihsel Değişim sürecinde Tunceli I*, 85; Tuncel-Kara, "Tunceli", 378; Danik, *Işuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 25; Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 30.

²²⁸ Kocadağ, *Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, 49.

²²⁹ Özbek, *Bütün Yönleri ile Çemişgezek*, 31.

²³⁰ Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 30-31.

²³¹ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 276; Aşan, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İskân İzleri*, 23.

²³² Ermenistan coğrafyası tarih boyunca, çevresindeki güçlü siyasi oluşumlar arasındaki rekabet ve mücadelelerin kesintisiz biçimde yaşandığı bir alan olmuştur. Bu bölge söz konusu güçler arasında çoğu zaman fiili çatışmaların gerçekleştiği bir mücadele sahası niteliği taşımıştır. (Bkz: Erol Kürkçüoğlu, "Emeviller Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 50, (2013), 116.

²³³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 68; Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 31.

²³⁴ Iman S. Rezaei, "V.VII. Yüzyıllarda Bizans-Sasani İlişkileri", *İraniyat Dergisi/Journal of Iranian Studies*, 1/1, (2016), 19-20.

oluşturulmuştur.²³⁵ Bölgede hâkimiyet Bizans'ın atadığı komutanlar sayesinde sağlanmaya başlanmıştır.²³⁶ Bizans'ın bu bölgedeki tam hâkimiyeti ise Sasani hükümdarı Nuşirevan'ın 579 yılında ölümünden sonra ki dönemlerde 591'de olmuştur.²³⁷ Daha sonra Bizans'ın bölgedeki Ermeni feodal beyler tarafından yönetilen Ermeni eyaletini lağvettiğini görmekteyiz. Bizans devleti V. Asrın son çeyreğinden itibaren bu bölgedeki Ermenilere karşı gerçekleşen bir asimilasyon politikası uygulamaya başladı. Bu asimilasyon hareketi karşında bölgeye hâkim olan Ermeni aşiretler isyan etmiştir. Sophane, Anzitene ve Asthianene deki Ermeniler bu durumdan ötürü 482-488 yılları arasında ayaklanmışlardır. Bizans bu isyanları güçlkle bastırılabilmiştir. Bu olaylardan sonra Bizans bölgeye memurlar atayarak Ermenilerin elindeki imtiyazları almıştır.²³⁸

Bizans'la Sasaniler arasında Doğu Anadolu bölgesi için mücadeleler yine başlamış ve 625 yılında Bizans, Sasanilere karşı yapılan savaşta yenilgiye uğramıştır. Bizans bu savaş sırasında Kelkit Vadisi'nde yer almakta olan Laz, Abaza ve Gürcülerin desteğini almış olmasına rağmen, önce Anadolu'ya akın yapan Avarların saldırısına maruz kalmış, sonrasında ise Sasanilere karşı mağlup olmuştur. Bizans, Sasaniler ile olan mücadeleye Hazarlar ile ittifak yaparak girişmiştir. 626'de Bizans'ın İran'a büyük seferi başlamıştır. Bu sefer sonrasında Dersim/Tunceli dâhil Doğu Anadolu Bölgesi, Roma Mezopotamya'sı, Armenia, Filistin, Suriye ve Mısır gibi yerlerin Bizans İmparatorluğu'na verilmesini kabul etmiştir.²³⁹

Bizans döneminde Dersim/Tunceli'de kilise yapımının olduğunu görmekteyiz. Hozat, Pertek, Mazgirt, Çemişgezek ilçelerinde kiliseler bulunmaktadır.²⁴⁰

²³⁵ Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 14; Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 32-33.

²³⁶ Engin Öztürk, "Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler (330-641)". (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2017), 89-90.

²³⁷ Aksoy, *Tarihsel Değişim sürecinde Tunceli* I, 94; Danik, *İşuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 25; Özbek, *Bütün Yönleri ile Çemişgezek*, 32.

²³⁸ Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenililerin Tarihi*, çeviren Sosii Dolanoglu, (İstanbul: 2005), 225-226; Engin Öztürk, "Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu'da Ermeniler (330-641)". (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2017), 79-80.

²³⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96; Aksoy, *Tarihsel Değişim sürecinde Tunceli* I, 95; Kocadağ, *Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, 50; Şahin Uçar, *Anadolu'da İslâm-Bizans Mücadelesi*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1990), 55.

²⁴⁰ Harman, "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar", 31.

Dersim/Tunceli ili merkezine yakın Atlantı (Şögeyik) köyünde Bizans nekropolü²⁴¹ bulunmuştur. Bu nekropolde lahit tipli mezar kalıntıları bulunmaktadır.²⁴²

2.2.2. İslam Fetihleri Döneminde Dersim/Tunceli

Bizans ve Sasani arasında arka arkaya yapılan savaşlar her iki devleti de çok yormuş, Sasaniler tam olarak istediklerine ulaşamamış olsa bile yine de birkaç kez Anadolu'da egemenlik oluşturmuş ve bu sayede Roma İmparatorluğunu Anadolu'nun doğusunda meşgul etmeyi başarak onu zayıflatma politikası gütmüştür. Her iki devlette zayıflamış ve bu yorgunluktan istifade eden Müslüman Araplar; Yukarı Fırat, Doğu Anadolu bölgesine kadar akınlara başlamışlardır.²⁴³ Bölgeye yönelen Arapların ilerleyişine karşı koyulamamış ve Ermenistan²⁴⁴ Arap orduları tarafından fethedilmiştir. Böylelikle VII. yüzyılın ortalarından itibaren Ermenistan bölgesinde Arap hâkimiyeti dönemi başlamıştır. Bu tarihe kadar bu bölge üzerindeki Bizans-Sasani mücadelesi artık yerini Arap-Rum savaşlarına bırakmış ve ikisi arasında sürekli el değiştirmiştir.²⁴⁵

Hız. Ömer döneminde (12-22/634-644) İran topraklarına yönelik gerçekleştirilen seferler kapsamında 14/636 yılında Kadisiye, 22/642 yılında ise Nihavent

²⁴¹ Nekropol; Arkeolojik şehirlerde mezarlıkların ve toplu mezar yerlerinin bulunduğu bölgeye verilen isimdir.

²⁴² Serkan Erdoğan, "Dersim'de Yeni ve Önemli Kayıtlar 2", (29.11.2022).

<http://www.sosmunzur.com/dersimde-yeni-ve-onemli-kayıtlar-2/>.

²⁴³ Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000), 56; Lewis, *Tarihte Araplar*, 72.

²⁴⁴ Ermenistan sözü aslında sınırları belirlenmiş olan bir ülke ya da devleti değil, bir coğrafi konum gibi kabul edilmiş ve bu şekilde kullanılmıştır. Anadolu'nun kuzey ve kuzeydoğusunu içine alan ve bazı eski kaynaklarda, "Yukarı Ülke" olarak ismi geçen bu bölgenin Ermeni toplulukları ile aslında hiçbir ilişkisi mevcut değildir. Bu sebeple adı geçen bu coğrafi bölge, bugün Ermeni olarak tanıdığımız toplumla bağdaştırılmamalıdır. Ermenilerin, Ermenistan iddiaları zaman zaman Coğrafi Bölge olarak tartışılabilirlik kazanmış olsa bile hiçbir zaman tarihi bir gerçek olarak kabul edilememiş ve mesnetsiz kalmıştır. (Bkz: Gafar Çakmaklı, *Ermeni Meselesi, Tarihin İzi ile*, (Bakü: 2008), 17.) Fahrettin Kırzioğlu'na göre ise Fırat boyları Sami-Aramilerce "Yukarı Ülke" anlamında "Har-mini-yap" olarak anılıyordu. Burada yer alan Elâzığ-Tunceli kesimini Persler, "Armina" olarak anmışlardır. Perslerden Yunanlılara "Armenya" olarak geçmiştir. Herodot'da Fırat'ın doğusu için bu ismi kullanmıştır. Ksenofon ise eserinde "Yukarı Ülke" için Yunanca "Anabasis" ismini kullanmıştır. (Bkz: Fahrettin Kırzioğlu, "Azerbaycan ve Anadolu'da Türkistan'dan Gelen Eski – Milli Gelenek: Kabırtaş Olarak Kullanılan Koyun ve At Heykelleri", Vakıf Haftası Dergisi, 10, (1993), 139; Karl Maximilian Streck- Mükrimin Halil Yinanç, "Ermeniye", içinde *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1997), 4:317-326.

²⁴⁵ Belâzuri, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davûd (297/892), *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (Terc. Mustafa Fayda), (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 214-217; Kürkçüoğlu, "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", 121. Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı*, 38-40; Akyürekli, *Dersim Kürt Tedibi*, 20-21.

Savaşları'nda²⁴⁶ Sasani ordusunun yenilgiye uğratılması, Dersim/Tunceli bölgesinde mücadele alanı bulan Sasanilerin tarih sahnesinden silinmesine sebep olmuştur.²⁴⁷ Sasanilerin yıkıldıktan sonra VII. yüzyıl itibari ile Doğu Anadolu sınırları içerisinde kalan Dersim/Tunceli bölgesi, MS.17/639'da Halife Hz. Ömer döneminde Arapların eline geçmiştir. Bölge belli bir süre Arap ve Bizans arasında mücadele alanı olmuştur. 361/972 yılında tekrar Bizanslıların egemenliği altına girmiştir. Bu tarihten sonra Dersim/Tunceli bölgesi, 463/1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra, 479/1087 yılında kesin olarak Türklerin egemenliği altına girmiş ve 640/1243 yılında yapılan Köseadağ Savaşından sonra da bu bölge diğer Doğu Anadolu şehirleri gibi Moğollar yönetimine tabii olmuştur. Daha sonraları Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevilerin egemenliğinde kalmıştır. 877/1473'de Otlukbeli Savaşından sonra ise Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.²⁴⁸

Anadolu'ya yapılan ilk Arap akınları “el-cezire”²⁴⁹ denilen Yukarı Mezopotamya bölgelerinde gerçekleşmiştir.²⁵⁰ Araplar, Suriye'yi fethettikten²⁵¹ sonra keşif amacı ile geldikleri Anadolu'da yağma girişimlerinde bulunmuşlardır. Suriye ve Mezopotamya'yı hızla Araplaştırma faaliyetlerini Anadolu'da gerçekleştirememişlerdir. Sadece her yıl düzenli olarak Amanos ve Toros dağları yoluyla Anadolu'ya akınlar yaparak ganimet ve esir toplamakla yetinmişlerdir.²⁵²

İlk Bizans ve Arap münasebeti İslamiyet'in ortaya çıkışından sonra gerçekleşmiş, bu süreç, Hz. Muhammet'in Bizans'ı İslam dinine daveti ile başlamıştır.²⁵³ Ancak siyasi

²⁴⁶ Neşet Çağatay, *İslam Tarihi, Başlangıçtan Abbasilere Kadar*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 342;

²⁴⁷ Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, 289; Aksoy, *Tarihsel Değişim sürecinde Tunceli I*, 102-103; Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 31; Cengiz, *Her Yönüyle Tunceli*, 99; Dionysios Stathakopoulos, *Bizans İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 91-97.

²⁴⁸ Elpe, “Dersim'in Arkeolojik Tarihçesi”, 7-8; Ali Koc, “Tunceli İli Yer Adları”. (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2016), 3-4; Tosun-Koç, “Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları”, 416.

²⁴⁹ Cezire: Cezire, Ceziretü Asûr, İklimi Asûr da denilen bu bölge Dicle'nin doğusunda ki Meyyâfârikin (Silvan), Siirt, Zap Havzası, Erzen ve Fırat'ın batı tarafındaki Adıyaman yöresini de içine alan bölgenin ismidir. Anadolu-Irak-Suriye bölgelerini birbirine bağlayan El-Cezîre, konumunun önemi sebebiyle stratejik ve büyük bir tarihi öneme sahiptir. Bkz: Ramazan Şeşen, “Cezîre”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), VII:509-511; Mükrenin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri*, (İstanbul: 1994), 28-29; Aşan, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İskân İzleri*, 21.

²⁵⁰ Mevlut Koyuncu, “İlk İslam Fetihleri Döneminde el- Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci”, *Sakarya Ü. Fen Edebiyat Dergisi*, 10/1, (2008), 132.

²⁵¹ Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davûd (297/892), *Fütûhu'l-Bıldân (Ülkelerin Fetihleri)*, 156-157.

²⁵² Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 36-39; Âdem Apak, “Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, (2009), 103.

²⁵³ Apak, “Emeviiler Döneminde Anadolu'da Arap-Bizans Mucadelesi”, 98.

varlığını VII. yüzyılın ortalarından itibaren oluşturmaya başlayan Araplar, 621 yılında, Habib b. Mesleme kumandasında, Anadolu'nun doğusuna hatta Kafkasya'ya kadar ilerlediler.²⁵⁴ Erzurum ve çevresini²⁵⁵ fetheden Habib b. Mesleme komutasındaki Arapların Anadolu'ya olan fetihlerinin yoğunluğu Hz. Ömer dönemine rastlamaktadır.²⁵⁶ Hz. Ömer, el-Cezire'nin fethi için Ebu Ubeyde b. el -Cerrah'ı sonra ise İyaz b. Ganem'i genel komutanlığına getirerek görevlendirmiştir. İyaz b. Ganem yönetiminde İslam ordularının başarılı seferleri sonucunda bölgenin kuzeyi 17-18/639-640 senesinde fethedilmiştir.²⁵⁷ Yukarı Mezopotamya bölgesinin kuzey sınırında Fırat Nehri civarına kadar yapılan fetihlerin, Dersim/Tunceli bölgesine kadar ulaşmadığı söz konusu olsa bile fetihlerin bu yörede de etkiler bıraktığı kesindir.²⁵⁸ Dersim /Tunceli yöresi 18/640 yılında İyaz b. Ganem'in Bitlis, Ahlât, Muş, Erzurum ve Kemah taraflarını fethetmesiyle²⁵⁹ beraber Araplar buralara kadar geldiler. Arap birlikleri Türk kabilelerinin yanında yaşayan Ermenileri²⁶⁰ bölgeden sürgün ederek, bu bölgedeki Bizans'a ait olan Erzincan yöresine göçe zorlamışlardır.²⁶¹ 21-22/642-643 yıllarında Suriye Valisi Muaviye de Anadolu'ya sefer düzenlemiştir. Diyarbakır ve Urfa'ya kadar ilerlemiş ancak Bizans'a mağlup olmuştur.60/680'de Muaviye'nin vefatından sonra İslam Devleti bir imparatorluk halini almıştı. Arabistan, Irak, İran, Suriye, Filistin, Güneydoğu Anadolu, Mısır, Afrika'nın kuzeyi bu imparatorluğun sınırları içerisinde idi.²⁶² Bu seferler sırasında

²⁵⁴ Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davûd (297/892), *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, 282-283; Mustafa Fayda, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, II, İstanbul 1986, 416-417; Mehmet Azimli, "Mesleme b. Abdülmelik ve Fütûhatı", *DÜİFD*, 2, (2000), 85-103.

²⁵⁵ Savaş Eğilmez, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*, (Erzurum: Erzurum Büyük Şehir Belediyesi, 2014), 47-49.

²⁵⁶ Aksoy, *Tarihsel Değişim sürecinde Tunceli I*, 101.

²⁵⁷ İbnü'l Esir, *İslam Tarihi El Kâmil Fi't – Tarih Tercümesi*, çeviren M. Beşir Eryarsoy, 2, (İstanbul, 1991), 520; Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, 280-286; İbn Hazm el-Endelüsi, *Halifeler ve Fetihler*, çeviren Şaban Öz, (Ankara: Avrasya Yay,2004), 81, 82.

²⁵⁸ Mevlüt Koyuncu, "İlk İslam Fetihleri Döneminde el- Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci", 132; Aksoy, *Tarihsel Değişim sürecinde Tunceli I*, 102.

²⁵⁹ Kaegi, *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, 53.

²⁶⁰ Araplardan önce bölgenin iki güçlü devleti olan Doğu Roma ve Sasanilerin zulmü altında kalan Ermenilerin bir kısmı, Müslüman Arapları kolaylıkla ve mukavemetsiz bir şekilde kabul etmişlerdi. Zira Orta çağ boyunca Doğu Roma ve Sasanilerin bağınazlık ve zulmünden usanan Ermeniler, Müslümanların bölgeye getirdiği şefkat ve adaletle sığındılar. Geniş bilgi için Bkz: Cihangir Zeynalıoğlu, *Muhteser Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1992, s.17; Kürkçüoğlu, "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", 116.

²⁶¹ Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 68; Doğan, *Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi*, 65; Salim Cöğçe, "Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniiler", içinde *Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihinde Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ I*, editör M. Metin Hülagü, (Ankara: Türk Tarih Kurumu,2014), 6.

²⁶² Edward N. Luttwak, *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi*, çeviren M. Efe Tuzcu, (İstanbul: 2012), 282-283; Kürkçüoğlu, "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması", 122.

Dersim/Tunceli yöresi Arap egemenliğine girmiş olması söz konusu olsa bile bu bölgenin coğrafi şartları burada tam bir hâkimiyete izin vermemektedir.²⁶³

Emeviler döneminde devam eden İslam fetihleri kapsamında, 92-93/711-712 yıllarında Mesleme b. Abdülmelik tarafından Malatya çevresine kadar ilerlenmiş ve bölgedeki üç kale kontrol altına alınmıştır.²⁶⁴ İslam orduları 92/711 yılında kuzey yönünde Doğu Anadolu, Ermenistan ve doğrudan Kafkasya'yı ele geçirdi.²⁶⁵ İslam orduları 95-96/714-715 tarihinde Bizans ordularını Kafkasya'da mağlup ettiler. Emeviler'in Kafkasya'ya yönelik seferlerinin temel sebebi ise Azerbaycan ve Ermenistan topraklarının güvenliğini sağlamaktır. Emeviler döneminde en müreffeh ve zengin ülkeler Azerbaycan, Ermenistan ve Arrân olduğu için İslam ordularının buralara akınlar yaptığını görmekteyiz.²⁶⁶ Ermeni tarihçi, Urfalı Mateos, ortaçağ döneminde Dersim/Tunceli bölgesinin ismini “*Khozan*” şeklinde olduğunu ifade etmektedir. O dönemde Dersim'in merkezinin “*Khozan*” olduğunu da bildirmektedir.²⁶⁷ Araplar bu bölgeye kadar akınlarını devam ettirmişlerdir.

Bu tarihten sonra Yukarı Fırat Havzasında olduğu gibi Dersim/Tunceli bölgesinde de Bizans-Arap mücadelelerini görmekteyiz. Dersim/Tunceli yöresi Bizans ve Arap askeri ordularının sınırlarını oluşturan sınır hattının hemen doğusunda yer almaktaydı.²⁶⁸ Abbasiler döneminde devam eden Arap akınlarında sınır bölgeleri “*sugur*”²⁶⁹ ve “*avasım*”²⁷⁰ olarak adlandırılmıştı. “*Sugur*” ismi verilen teşkilat, belli bir hat üzerinde kurulmuştu. Abbasi sınır hattının iç kısmında bulunan yerlere *Avasım*, sınırda bulunan yerlere ise *Sugur* adı veriliyordu. Bu sayede *Sugur* bölgesinden *Avasım*a yapılacak olası

²⁶³ Yılmazcelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersin Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, 19.

²⁶⁴ Abdurrahman İbü'l-Cevzî, *El-Muntazam Fi Tarihi'l- Ümem*'de Selçuklular, Tercüme Ali Sevim, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 80; Adem Apak, “Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türklerin İslamlaşma Sürecinin Başlangıcı”, *Türkler*, IV, (Ankara: 2002), 328; Cıyırıl Mango, *Bizans, Yeni Roma İmparatorluğu*, çeviren Gül Çağalı Güven, (İstanbul: 2008), 87.

²⁶⁵ Lutfwak, *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi*, çeviren M. Efe Tuzcu, (İstanbul: 2012), 52-60.

²⁶⁶ Kürkçüoğlu, “Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdare Sisteminin Kurulması”, 129.

²⁶⁷ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 30,67.

²⁶⁸ Gürhan Bahadır, “Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbasi Sınırı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları*, XXVIII/46, (2009), 164-165;

²⁶⁹ İslam devletlerinin gayri müslim devletlerle sınır teşkil eden müstahkem şehir ve kalelerin bulunduğu uç bölgeleri. Bkz: Casim Avcı, “*Sugur*”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 2009), 37:473-474; Ernst Honigman, “*Sugur*”, içinde *İslam Ansiklopedisi* (Eskişehir: 1997), II:2.

²⁷⁰ Abbasiler döneminde özellikle Bizans Devleti sınırlarında kurulan “*Korumak*, engel olmak, sığınmak” anlamına gelen şehirler. Bkz: Hakkı Dursun Yıldız, “*Avasım*”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1991), 4:111-112.

saldırıların önüne geçilmeye çalışılmıştır.²⁷¹ Malatya'dan Tarsus'a giden bu hat üzerinden Anadolu'ya yapılan seferlerde Bingöl, Elâzığ ve Dersim/Tunceli yöreleri “Sugur ul-İslam” adı verilen sınır şeridi içerisinde yer almaktaydı ve bu bölgeye merkezi Malatya olan “Suguru'l-Cezeriyye”²⁷² denilmekteydi.²⁷³ 169-170/786-787 yılında oluşturulan “el-Avasım” adı verilen savunma hattı, Bizans'a karşı Çukurova'dan Munzur Dağları'na kadar uzanmaktaydı. Bu dönemde Dersim/Tunceli ve çevresinde, Arapların tam bir hâkimiyet kuramadığı, ancak bölgeyi belirli ölçüde ele geçirdikleri değerlendirilmektedir.²⁷⁴

Dersim/Tunceli bölgesinin coğrafi şartları gereği, Arapların Anadolu'da gerçekleştirdikleri İslâm fütuhâtı döneminde mazlumların ya da egemen siyasî unsurun baskısından kaçmak isteyen dinî unsurların sığındığı güvenli bir liman olmuştur. İslâm kaynaklarında Dersim/Tunceli bölgesi “*Bayalıka*” şeklinde ifade isimlendirilen Ermenilerden oluşan Pavlikyan Hristiyanlarının da sığınağı olmuştur. Pavlikyan Hristiyanları İslâm akınları sırasında Bizans İmparatorluğuna karşı, Araplara yardım ettikleri gibi Selçukluların Anadolu'yu fethi esnasında da yine Bizans İmparatorluğuna karşı Türklere yardım etmişlerdir. Pavlikyan Hristiyanları bu dönemde Bizans İmparatorluğunun Ortodoks siyasetinden bıkmış oldukları için Türklere yardım etmekteydiler.²⁷⁵ Ermeniler, mezhep farkından dolayı Bizans'ın baskı ve işkencelerine maruz kalmışlardı.²⁷⁶ Bu yüzden bölgedeki Bizans- Arap mücadelelerinde Araplara yardım etmeyi tercih etmişlerdi. VII. yüzyılda başlayan Arap fetihlerini durdurmak isteyen Bizans İmparatoru Herakleios bölge halkını kışkırtmışsa da başarılı olamamıştır. Bunun sonucunda Antakya, Tarsus, Malatya, Erzincan, Erzurum, gibi şehirleri bir yay

²⁷¹ Honigman, “Sugur”, 2.

²⁷² Sugur Eyaleti kendi içinde iki kısma ayrılmaktaydı. *Suguru's-Şamiyye* (Adana, Tarsus, Massisa, Ayn-ı Zerbe, Kara Kilise, Avasım, Antakya, Tizin Kurus, Menbiç, Dülük, Rab'an) ve *Suguru'l-Cezire* (Malatya, Şimşat, Maraş, EL-Hades, Sümeysat Arbesus, Hısn-ı Mansur). Bkz: Honigman, “Sugur”, 2; Mustafa Demirci, “İslam-Bizans Mücadelesinde Serhat Şehri: Maraş”, I Kahramanmaraş Sempozyumu, I, (2004), 319; Kemal Taşçı, “Birinci Oğuz Muhacereti Esnasında Anadolu Türkmenlerinin Merkezi Olan Ahlat ve Malazgirt Savaşı'na Neden Olan Türkmen Akınları”, *Düşünce Dünyasında Türkiz, Siyaset ve Kültür Dergisi*, *Bağımsızlıkların 30. Yılında Türk Devletleri ve Zaferler*, 12/59, (2021), 55-111.

²⁷³ Asan, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İskân İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)*, 23-24; Kazım Paydaş, “Emeviler ve Abbasiler Döneminde Önemli Bir Sugur Şehri Tarsus”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 165-200.

²⁷⁴ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli* I, 107.

²⁷⁵ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, I, Neşreden Refet Yinanç, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 146-149.

²⁷⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 145; Abdullah Kaya, “Başlangıçtan 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Ekev Akademi Dergisi*, 18/59, (2014), 218.

şeklinde Araplara bırakarak onlara karşı kalesiz bir tampon bölge oluşturmaya çalışmışlardır.²⁷⁷ Bu dönemde Dersim/Tunceli ve çevresinin Araplar tarafından tam hâkimiyet kurulamamış olsa bile ele geçirilmiş olmalıdır.

VIII. yüzyılda, Hazar Türkleri Doğu Anadolu illerine kadar ilerleyerek buralara akınlar yapmış ve buradaki Arapları mağlup etmişlerdir.²⁷⁸ Anadolu'ya gelen Hazarlar burada kendi soydaşları olan Türklerle karşılaşmışlar²⁷⁹ ve bölgede bulunan Dersim/Tunceli halkı Araplar ile Hazar arasındaki mücadelede Hazarlardan taraftar olmuşlardır.²⁸⁰ Bu sırada Arapların Hazarlarla mücadelesinden faydalanan Bizans, Malatya ve Kemah'ı Arapların egemenliğinden alarak kendi topraklarına katmıştır.²⁸¹ Kemah ve çevresi Bizans ve Araplar arasında sürekli el değiştirmiştir. Bu sırada Dersim/Tunceli'nin de içinde bulunduğu bölge Abbasilerin askeri garnizonu olarak kullanılmış olmalıdır²⁸² ve burası sık sık iki güç arasında el değiştirmiştir.²⁸³

138/756 yılından sonra Dersim/Tunceli ve civarında etkili olan Abbasi hâkimiyetinin bölgede ki baskıcı uygulamaları Dersim/Tunceli bölgesindeki halkın isyan etmesine neden olmuş ayaklanmaya bölgede bulunan bir kısım Ermeni kökenli boylar da katılmışlardır. Özellikle bu dönem Dersim bölgesinde yaşayan ve bir dönem buraya ismini vermiş olan Mamikon boyunun etkisi görülmektedir.²⁸⁴ Dersim/Tunceli bölgesi Kürtler için de önemli bir yer olmuş Selçukluların Anadolu'nun fethi sırasında Türklerle birlik olarak onlara yardım etmişler ve Dersim beldelerine yerleşmişlerdir.²⁸⁵

Roma ve onun halefi olan Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu zamanında hiçbir vakit devlet nüfuzu altına girmemiş olan Dersim bölgesinin sarp ve dağlık kısımları da bu suretle Kürtler tarafından işgal olunmuş ve Râfîzî Hristiyanların

²⁷⁷ Bahardır, “Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans-Abbasi Sınırı”, 164; Tülay Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, (İstanbul: Malatya Valiliği Malatya Kitaplığı Yayınları, 2013), 29.

²⁷⁸ M. Ş. Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 69.

²⁷⁹ Ahmet Taşağıl, “Hazarlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 17, (İstanbul: 1998), 118.

²⁸⁰ Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 27.

²⁸¹ İbnü'l Esir, *İslam Tarihi El Kâmil Fi't – Tarih Tercümesi*, 363; Casim Avcı, *İslam Bizans İlişkileri*, (İstanbul: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2003), 87.

²⁸² Doğan, *Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi*, 69.

²⁸³ Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davûd (297/892), *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, 214-215; Doğan, *Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi*, 70.

²⁸⁴ Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 224; Aksoy, *Tarihsel Değişim sürecinde Tunceli I*, 107-108.

²⁸⁵ Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, I, 149.

*sığınakları olan bu yerler şiddetli mücadelelerden sonra onların elinden alınmış ve Hristiyanlar oralardan ovalara inmeye mecbur edilmişlerdir.*²⁸⁶

Şeklinde ifadeden de anlaşılacağı üzere burası, Kürtler içinde sığınılacak bir yer olmuştur.

358-365/969-976 yılında Bizans imparatorluk tahtına çıkan Ioannes Çimiskes müttefiki Ermeni Kral III. Aşot'a gönderdiği zafer nâmesinde bütün Fenike, Filistin ve Suriye'nin Araplardan kurtarmış olduğunu bildirmiş ve bu bölgelerde Romalıların hâkimiyetinin kabul edildiğini belirtmiştir. Anadolu'nun doğusunda yer alan Armeniya bölgesindeki en önemli şehirler; Kalikala (Erzurum) ile Bitlis, Malazgirt, Ahlat, Erciş ve Kemah Müslümanlardan, Bizans'a geçmiştir.²⁸⁷ Bizans'ın bu dönemdeki hâkimiyet döneminde Dersim/Tunceli'nin içinde bulunduğu bölgede Türk akınlarının olduğunu görmekteyiz. Bizans bu dönemde sürekli Türk akınlarına karşı mücadelelerle ilgilenmiştir.²⁸⁸ Ancak Dersim/Tunceli bölgesi dağlık ve sarp bir bölge olması sebebiyle daha önceki medeniyetler gibi Araplarında, Bizanslılarında tam olarak hâkimiyet kuramadıkları bir coğrafya olmuştur.²⁸⁹

²⁸⁶ Yinanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri*, I, 148-149.

²⁸⁷ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1944), 26.

²⁸⁸ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 150

²⁸⁹ Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, 39.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLULARDAN MOĞOLLARA DERSİM/TUNCELİ VE ÇEVRESİNİN SİYASİ TARİHİ

3.1. Türk Hakimiyeti Döneminde Dersim/Tunceli

3.1.1. İlk Türk Akınları Döneminde Dersim/Tunceli

Türklerin Anadolu'ya ilk akınları, Selçukluların ve hatta İslamiyet'in zuhurundan çok önceki yıllarda olmuştur. Anadolu'ya dair eski coğrafi belgeler ve eski yer isimleri, Türklerin milattan önceki yıllardan itibaren Anadolu'ya geldiklerini göstermektedir.²⁹⁰ Yeni otlaklar bulma ve özellikle siyasi birlik oluşturma isteği Saka Türklerini²⁹¹ anayurtlarından Kafkasya, Azerbaycan ve Doğu Anadolu coğrafyalarına itmiştir.²⁹² M.Ö. 720 yıllarından itibaren Sakaların, Anadolu coğrafyasında yaşamaya başladığını görmekteyiz. Herodot'un *Tarih* adlı eserinde Doğu Anadolu bölgesinin, Aras ve Çoruh havzalarıyla birlikte Sakaların öncülüğünde Türklerin hâkimiyeti altında bulunduğu ifade edilmektedir.²⁹³ Daha sonraki dönemlerde Hunlar, Sabirler ve Hazarlar da Kafkasya'yı

²⁹⁰ M. Abdullah Çay, "Anadolu'nun Türkleşmesi (Selçuklu Öncesi)", *Türk Kültür Dergisi*, 239, (Ankara, 1983), 184; Ahmet Toksoy, "Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", içinde *Türkler*, 4, editör Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, (2002): 678-693.

²⁹¹ Saka Türkleri hakkında Türk ve İran destanlarında çokça bilgiler mevcuttur. Özellikle Sakaların en parlak dönemi olan Alp-Er Tunga dönemi ve Alp-Er Tunga hakkında İran destanlarında Efrasiyab olarak ismi sıkça geçmektedir. Bkz., Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, (İstanbul, 1981), 68; Saadettin Yağmur Gömeç, "Türk Tarihinde Alp Er Tunga ve Afrasyab Meselesi, Tarih ve Düşünce, 88, (2022), 3-14; Seccad Aydın, "Farsça İki Tarihi Metinde Efrasiyab'ın Türkçe Adı", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 23, (2021), 481-488; İskitlerin İran ırkına mensup olduklarını, fakat hayat tarzlarının Hun, Gök-Türk ve Moğollarla benzediğini de ifade edildiğine dair. Bkz., Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu (Attila, Cengiz Han, Timur)*, neşreden M. Reşat Uzman, (İstanbul: 2010), 33-34.

²⁹² Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 33-34; Aşan, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İskân İzleri*, 24.

²⁹³ *Herodot Tarihi*, neşreden A. Erhat, tercüman Müntehim Ökmen, (İstanbul: 1973), 26.

aşarak Anadolu'ya yönelmişlerdir.²⁹⁴ Türklerin Anadolu'ya, özellikle İç Anadolu'ya doğru gerçekleştirdikleri geçişler sırasında, bu güzergâh üzerinde yer alan Dersim/Tunceli ve çevresine ulaştıkları; bazı Türk boylarının da söz konusu bölgeye yerleştiği anlaşılmaktadır.²⁹⁵ Bu yayılma ve göç hareketleri, ilerleyen tarihlerde Oğuz boylarının Anadolu'ya gelmesiyle devam etmiş ve Anadolu coğrafyasında önemli siyasi ve kültürel dönüşümlerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır.²⁹⁶ Bu süreç, Dersim/Tunceli bölgesini de etkilemiş ve bazı yer adlarında Türkçe kökenli isimlerin görülmesine yol açmıştır. Yörede yer alan Tağar Çayı adının, Tahar ²⁹⁷ (Tuhar-Tagar) Türklerinden geldiğine dair bilgiler bulunmaktadır.²⁹⁸ Aynı dönemde Bingöl ve Dersim/Tunceli çevresine yerleştiği bilinen Bulgar ve Kuman Türklerinin izlerine de bölgede rastlanılmaktadır. Günümüzde Tunceli'deki bazı aşiret adları ile yerleşim isimleri, Bulgar ve Kuman Türklerine ait şahıs ve yer adlarını yansıtmaktadır. Karsan Aşireti ile Çapakçur ve Çemişgezek yöresindeki bazı yer adları bu duruma örnek teşkil etmektedir²⁹⁹

Orta Asya'dan gelen Türklerin, Anadolu'yu gerçek yurt tutma çabaları Çağrı Bey'in emrindeki 3.000 kadar atlı Türkmen ile 405-411/1015-1021 yıllarında Gazneliller idaresindeki Horasan-Rey yolu ile Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu topraklarına girdiği ünlü keşif seferleriyle başlamıştır.³⁰⁰ Anadolu'ya doğru sürekli bir şekilde devam edecek Türkmen harekâtları 431/1040 yılında Dandanakan Savaşı ile Selçukluların Gaznelileri mağlup etmesiyle ve Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ile başlamıştır.³⁰¹ 431/1040, yeni bir Türk Devletinin kuruluşudur. Tuğrul Bey ise yeni Horasan beyi olarak

²⁹⁴ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I, 170; Aşan, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İskân İzleri*, 25-26; Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Ana Hatları*, (Ankara: 2006), 327; Kaya, “Başlangıçtan 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme”, 214.

²⁹⁵ Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 67; Ağar, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, 23-24.

²⁹⁶ Kaya, “Başlangıçtan 1071'e Kadar Türklerin Anadolu'ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme”, 214. Tasçı, “Birimci Oğuz Muhacereti Esnasında Anadolu Türkmenlerimin Merkezi Olan Ahlat ve Malazgirt Savaşı'na Neden Olan Türkmen Akınları”, 55-111.

²⁹⁷ Tahar; Afganistan'da bulunan Tahar ismindeki ilinde Özbek Türkler yaşamaktadır. Geniş bilgi için bkz., Nasratullah Morad, “Afganistan'ın Tahar İlindeki Özbek Türklerinin Halk Adet ve İnanışları”, *Dergipark* 5/2, 20021, 344-356.

²⁹⁸ Cengiz, *Her Yönüyle Tunceli*, 99.

²⁹⁹ Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı*, 38.

³⁰⁰ Salim Koca, “Büyük Selçuklu Devleti Kuruluncaya Kadar Selçuklu Ailesi ve Türkmenler”, *Yeni Türkiye, Türk Dünyası I*, 15, (1997), 313.

³⁰¹ Serğayev Grigorevic Agacanov, *Selçuklular*, çeviren Ekber Ahmet- R. Annaberdiyev, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2006), 95; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çeviren Yaşar Yücel – Bahaeddin Yediyıldız, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), 11-12.

kabul edilmiştir.³⁰² Karahıtayların uzak şarktan hareketleri yeni göçlerin doğumuna neden olmuştur.³⁰³ Bu tarihten itibaren Selçuklular Türkmen göçlerinin önünü açmak için Azerbaycan, Irak ve Anadolu'ya akınlar yapmaya başlamıştı. Türkler, Aras nehrinin güzergahını kullanarak Arran üzerinden Anadolu'ya girmeye başlamışlardı. 439/1048'de Tuğrul Bey, Bizans'a karşı mücadele etmesi için Kutalmış ve Musa Yabgu'nun oğlu Hasan'ı, Azerbaycan'a gönderdi. Hasan'ın, Büyük Zap Suyu kenarında Bizans'a yenilmesi ve öldürülmesi³⁰⁴ üzerine intikam alınması için Kutalmış ve İbrahim Yınal'ın kuvvetleri 439/1048'de Hasankale (Kaputru) önlerinde Bizans ordusunu mağlup ederek Bizans komutanı Lipateris'i esir aldılar.³⁰⁵ 445/1054'de ise Tuğrul Bey, Doğu Anadolu seferine çıktı.³⁰⁶ Bu dönem diğer Türkmen Beyleri de Anadolu'nun fethiyle görevlendirilmişlerdi.³⁰⁷ Tuğrul Bey'in kumandanları; Azerbaycan ve Erran'dan sevk ettiği Türkmen kollar ile Erzurum, Erzincan ve Kemah'a kadar, buradan da Harput, Ahlat, Muş ve Malatya'ya kadar ilerlemişlerdi.³⁰⁸ Bu seferler sırasında Türkmen beyleri Dersim/Tunceli yöresine de gelmiş olmalıydılar. Özellikle Dersim/Tunceli'nin Türklerin Anadolu'ya geçiş güzergâhı üzerinde bulunması, burasının bu göç dalgalarından büyük oranda etkilenmesine sebep olmuştur. Dersim/Tunceli bölgesinin hâkim olduğu coğrafyada çok sayıda geçiş güzergâhlarının bulunması özellikle Murat ve Fırat vadi ve nehirlerinin üzerinde bulunan çok az geçit veren mıntıkalarındaki stratejik noktaların ele geçirilmesi Türk iskânında önemli bir faktör olmuştur. Türklerin bu ulaşım ağlarının bulunduğu bölgeleri tek tek ele geçirmesi ve bu yöredeki coğrafi şartlara göre tarım ve hayvancılık için elverişli yerleri birer yerleşim haline getirmeleri burasının bir Türk yurdu

³⁰² Geniş Bilgi için Bkz., Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943), 11-12; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, (İstanbul: 1972), 73; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 34; Faruk Sümer, "Selçuklular (Büyük Selçuklular Tarihi)", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 2009), XXXVI:365-371; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013), 106; Ergin Ayan, *Sultan Tuğrul Bey, (Selçuklu İmparatorluğu'nun Kurucusu)*, (İstanbul: Kronik Yayınları, 2020).

³⁰³ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, 257.

³⁰⁴ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986), 53.

³⁰⁵ Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*, (İstanbul: İSAM, 2013), 98.

³⁰⁶ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi I*, çeviren Fikret Işıltan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008), 47.

³⁰⁷ Özgüdenli, *Selçuklular I*, 101.

³⁰⁸ Ali Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 5.

olmasına hizmet etmiştir.³⁰⁹ Malazgirt zaferinden önce Horasan bölgesinden Dersim/Tunceli bölgesine gelip buralara yerleşen bir diğer Türk boyu da Şadıllılar veya Şeddatoğulları, Mazgirt-Muhundu, Mazgirt-Kırzi, Mazgirt-Dırban, Mazgirt-İsnis, Mazgirt-Canik, Mazgirt-Hivedan köylerine yerleşerek ocaklarını kurmuşlardır. Bu göçler buraların Türkleşmesinde önemli rol oynamıştır.³¹⁰

463/1071 Malazgirt Zaferi sonrası Türkmenler göç dalgaları halinde bu bölgelere doğru gelmeye başlamıştır.³¹¹ Bizans'ın mağlup edilmesinden sonra Danişment, Mengücek, Artuk, Tutak, Saltuk gibi ünlü Türkmen beyleri ile Kutalmışoğlu Süleyman Şah, Alp İlek, Devlet gibi şehzadeler büyük Türkmen kitleleriyle birlikte Anadolu'da fetihlere başladılar.³¹² Erzurum yöresinde, Saltuklular, Erzurum ve Kemah bölgesini Mengücekler, Yeşilirmak havzasını Danişmendiler, Van gölü ve civarını Sökmenliler, Diyarbakır çevresini İnaloğulları, Dilmaçoğulları, Mardin ve Hısn-ı Keyfa'yı Artuklular, Elâzığ yöresini de Çubuk oğulları ve ardından Harput Artukluları ele geçirmiştir.³¹³ Dersim/Tunceli bölgesi de bu komşu beyliklerin dikkati çekmiş ve ele geçirilmek istenmiştir. *“Dersim'in güzel su boyları, otlakları ve hayvan serveti bu komşuların gözlerinden kaçmıyordu. Bunlar Dersim'i birbirinden kıskanıyor ve bu yüzden vuruşuyorlardı.”*³¹⁴ Dersim/Tunceli bölgesi, 463/1071 Malazgirt Zaferinden 506/1113 yılına kadar Çemişgezek ve Harput'u ve hâkimiyet altında tutan Çubuk oğullarının kontrolündeyken,³¹⁵ sonrasında Erzincan ve çevresinde hâkim olan Mengücek Beyliği ve Nazımiye ile civarında hâkimiyet kuran Saltuklular'ın idaresi altına girmiştir. Sultan Melikşah döneminde, Saltuklular, Baba Mansur ve Kureyşan aşiretleri gibi bazı Dersim aşiretleri, askeri desteklerinden ötürü günümüz Tunceli yöresine yerleştirilmişlerdi.³¹⁶ Melikşah döneminde bizzat onun tarafından bölgeye gönderilen Çubuk Bey, Tunceli ve Elâzığ yörelerini Doğu Roma'dan ayırarak, bölgede kendi yönetimini kurmuş olan

³⁰⁹ Aşan, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl İllerimde Türk-İskân İzleri*, 21; İbrahim Yılmazçelik, “Administrative Structure In The Historical Period of Dersim”, *Journal Of History And Future*, 2/1, (2016), 13-14.

³¹⁰ Nejat Birdogan, “Anadolu Alevi Ocaklarının Kuruluşu, İşlevleri, Yayılımları”, *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, I, (1992), 9.

³¹¹ Birdogan, “Anadolu Alevi Ocaklarının Kuruluşu, İşlevleri, Yayılımları”, 6.

³¹² Ali Sevim – Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 72.

³¹³ Ali Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi Fethi Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 44; Ünal, “XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı – İdari Yapısı”, 368.

³¹⁴ Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 28.

³¹⁵ Güliay Ögün Bezer, “Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubakoğulları”, *Belleten*, LXI/230, (1997), 90-93.

³¹⁶ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 41-43; Kaya, *Dersim'de Kökler Doğa-Kültür-İnanç*, 69.

Filaleto's'u mağlup ederek resmen 479/1087 yılında Dersim/Tunceli bölgesini Türk hakimiyetine dahil etmiştir.³¹⁷

Dersim/Tunceli bölgesinin de bu dönemde Türk akınlarının uğrak yeri olduğunu ve özellikle zor zamanlarda Türkmen grupların sığınak merkezi olduğunun Uluğ'un şu açıklamasından anlamaktayız:

VIII. ve IX. asırlarda Türklerin Anadolu topraklarına toplu ve büyük göçleri daha vardır. Bizans ordularının durdurmaya çalıştıkları büyük göçlerin arkası kesilmemiş ve Türkler 1037'de İran'ı zapt ederek Selçuk saltanatını kurmuşlardır. Nihayet Malazgirt Meydan Muharebesi (1071) ile Anadolu'nun büyük kısmı Bizans elinden kurtarılmış ve Türklük burada hâkim olmuştur. Anadolu'nun doğusu bu sırada birçok Türk beyi tarafından idare ediliyordu. Dersim toprakları da bu Türk beylikleri ile çevrili bir haldeydi. Bütün bu hadiseler sırasında birçok kitlenin birbirleriyle boğazlaştıkları ve Orta Asya'dan, Horasan'dan, Hazar'dan gelen akınların kesilmediği Doğu Anadolu'sunda, galilerin kılıcından kurtulabilenlerin, bu etkilerden korunmuş olan Dersim'e sığındıklarını görüyoruz. Sığınmacılar tek ve zayıf iseler Dersim ağaları bunları köleleri arasına sokuyor, eğer toplu ve kuvvetli iseler önlerine gelen bir aşireti de onlar sürüp toprağına, evine hâkim oluyorlardı.³¹⁸

İki asır boyunca bu beylikler bölgeye hâkim olmuş ve bu bölgenin sosyal, etnik, dini ve siyasi kaderini değiştirmişlerdir. Tüm bu beylikler gibi Çubuk oğulları, Mengücekliler ve Saltuklular da hâkim oldukları Dersim/Tunceli bölgesinde günümüz Türkiye'sinin oluşmasına katkıda bulunacak büyük bir değişimi başlatmışlardır. Bu beyliklerin varlığı Doğu Anadolu bölgesinin siyasi oluşumunu tamamlamasında önemli rol oynamıştır. Yeni bir yerin fethedilmesi kadar o bölgenin bir yurt olarak elde tutulması da çok önemlidir. Bunun için Anadolu'ya yaptırmış oldukları sosyal, dini ve kültürel eserleriyle Türk kültürel özelliklerini ve milli değerlerini bu coğrafya da hâkim kılmaya çalışmışlardır. Öncelikle dillerini koruyarak başladıkları millileştirme hareketinde, bölgeyi sanat değeri yüksek sosyal, kültürel ve dini eserlerle donatmışlardı. Beylikler fethettikleri bölgelere camiiler, medreseler, çarşılar, kervansaraylar, imaretler, zaviyeler, hamamlar ve kümbetler inşa ederek buraları birer Türk yurdu haline getirmeyi

³¹⁷ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 75.; Enver Behmnan Şapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, (Ankara: Güven Matbaası, 1972), 128; Işık, *Bir Tutam Tunceli*, 12.

³¹⁸ Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 28.

başarmışlardır. Büyük Selçuklu Sultanları güçlü olduğu dönemlerde³¹⁹ Anadolu'daki Türkmen emir ve beylerini kontrol altında tutmuşlar ancak Sultan Melikşah'ın son dönemlerinde başlayan parçalanma faaliyetleri Anadolu'daki beyliklerin bağımsızlık isteklerini güçlendirmişlerdir. Bu beylikler ayrıca kendi aralarında büyük bir dayanışma yaparak, kuzeyden Gürcülere, güneyden Eyyübi saldırılarına karşı, batıdan da Bizans ve Haçlılara³²⁰ karşı bulundukları bölgeleri savunmuşlardır.³²¹ Tarihın ilk dönemlerinden itibaren çeşitli zamanlarda Anadolu'ya akınlar yapan Türk fetih ve göçleri ile bir Türk yurdu haline gelmeye başlayan Anadolu XIII. yüzyıldan itibaren Selçuklular hâkimiyetinde tüm kurum ve kuruluşları ile birlikte Ahlat'tan Ege kıyılarına değin bir Türk devleti halini almıştı.

3.1.2. Büyük Selçuklular ve Anadolu Beylikleri Döneminde Dersim/Tunceli

Selçuklular Anadolu'ya gelmeden önce Anadolu'da uzun zaman vukuu bulan Arap- Bizans mücadelesi bölgede hem nüfusun azalmasına hem de iktisadi yapının çökmesi ile birlikte bir ekonomik buhrana neden olmuştu.³²² Etnik yapı olarak Rum ve Ermenilerin yaşadığı Doğu Anadolu'daki hâkim güç, Bizans'ın, Selçukluların akınlarına karşı tampon gücünü oluşturmaktaydı.³²³ Ancak Ermeniler, Bizans yönetiminden memnun değillerdi. Tuğrul ve Çağrı Beylerin Anadolu'ya akınları bu sebepten dolayı kolayca ilerlemiş ve neticede Alparslan, Malazgirt Savaşı ile kesin bir zaferi Türklere kazandırmıştır. Malazgirt Zaferi sonrasında Türkmen akınları Anadolu'da hız kesmeden ilerlemiş, Marmara ve Ege adalarına kadar gelmişlerdir. 571/1176'da Miryokefalon Zaferi ile de Anadolu tamamen bir Türk yurdu olmuştu.³²⁴ Anadolu'daki ilk siyasî Türk teşekkülü, Kutalmışoğlularından Süleyman, Alp Yülük (Alpilek), Mansur ve Devlet'in Anadolu'yu yurt edinme amacıyla gerçekleştirdikleri akınlar sonucunda ortaya çıkmıştır.

³¹⁹ Mükremin Halil Yinanc, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kitabevi, 1944), 35.

³²⁰ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi I*, 59.

³²¹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 14.

³²² Çay, "Anadolu'nun Türkleşmesi (Selçuklu Öncesi)", 270; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 80.

³²³ Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 22.

³²⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk – İslam Medeniyeti*, 186-188; Yinanc, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi*, 84; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 82-86; Abdulhalük M. Çay, "Karmıkbeli (Myriocephalon) Savaşı'(17 Eylül 1176)nın Önemi ve Sonuçları, 22.09.2025): 35-45. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/564601>; Bilge Umar, "Myriocephalom Savaşının Yeri: Çirvil Yakınında Kufi Çayı Vadisi", *Belleten*, C.LIV/209, 99-116.

Bu süreçte söz konusu liderler Marmara Denizi'ne kadar ilerlemiş, 467/1075 yılında İznik'in fethedilmesiyle birlikte Türkiye Selçuklu Devleti kurulmuştur.³²⁵

Tevâif-i Mülûk adıyla anılan ve Anadolu'da kurulan ilk Türk beyliklerinin liderleri, Malazgirt Zaferi'nden sonra Sultan Alparslan tarafından, ileride ele geçirecekleri bölgelerde fetihler yapmaları amacıyla görevlendirilmişlerdir. Anadolu'da fethettikleri yerleri yurt tutan Anadolu beyleri, bu bölgelerin Türkleşmesi ve İslamlaşmasında önemli katkılar sağlamışlardır. Bu beyler ele geçirdikleri bölgelerde kendi kurucularının adıyla anılan ilk Türk beyliklerini kurmuşlardır. Bu beylikler ilk dönemlerde Büyük Selçuklu devletine bağlıydılar. Daha sonra Büyük Selçuklu Devletinin parçalanmasıyla beraber bu beylikler bağımsızlıklarını kazanmışlardır.³²⁶

Anadolu Beyliklerinin mali ve adli teşkilat yapısı Selçuklu devlet teşkilatının küçük bir örneği şeklindeydi. Mezopotamya'yı, Orta Asya'yı ve Akdeniz'i Anadolu'ya bağlayan yollar Beyliklerin hâkim olduğu coğrafyalardan geçmekteydi. Bu sayede ticaret yollarından geçen kervanlar hem komşu devletlere mal taşıyor hem de bilim ve kültür alışverişinin yapılmasında katkı sağlıyorlardı. Beylikler elde ettikleri bölgelerde, ticari güvenliği sağlamak amacıyla han ve kervansaraylar inşa ettirdiler, ihraç edilen malların pazarlanması için ise pazar yerlerini kurdurmışlardır. İctimai hayatı da canlı tutabilmek için köprüler, çarşılar, camiler ve medreseler yaptırmışlardır. Vergilerin yüksek değil az olması halkın da memnun olmasına ve refah seviyesinin ilerlemesine katkı sağlamıştır. Böylece Anadolu toprakları hızla İslamlaşma ve Türkleşme politikası ile mamur edilmiştir.³²⁷

Dersim/Tunceli bölgesi de bu süreçte önemli bir tarihsel gelişimin içinde yer almıştır. Dersim/Tunceli yöresinin kuzeyinde Mengücekliler, güneyinde ise Çubuk oğulları kontrol sağlamış iki beylik arasında vukuu bulan mücadelelerde Dersim/Tunceli

³²⁵ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya kadar)*, (Ankara:1988), 81, Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, 13.

³²⁶ Mehibe Şahbaz, "İlk Türk Beyliklerinin Fetihleri, Sosyal ve Kültürel Eserleri ile Anadolu'nun Türkleşmesindeki Rolü", *Turkish Studies* (26), 167.

³²⁷ Reşat İzbirak, *Türkiye II*, (İstanbul: MEB. Yayınları, 1996), 458; Şahbaz, "İlk Türk Beyliklerinin Fetihleri, Sosyal ve Kültürel Eserleri ile Anadolu'nun Türkleşmesindeki Rolü", 163.

çevresi de sık sık el değiştirmiştir. Saltuklular, Danişmentliler, Artuklular ve Anadolu Selçuklularında bu bölgeyi sık sık ele geçirmeye çalıştığını görmekteyiz.³²⁸

Anadolu Beylikleri Dönemi'nde Dersim/Tunceli ve çevresi, Türk beyliklerinin hâkim olduğu siyasî bir sürecin içerisinde yer almıştır. Özellikle Doğu Anadolu ve çevresinde hüküm süren beylerin Ermeni, Gürcü ve Bizans güçleriyle yürüttükleri mücadelelerin yanı sıra, kendi aralarındaki toprak hâkimiyeti rekabetleri de Dersim/Tunceli ve civar bölgeler üzerinde belirleyici etkiler oluşturmuştur.

Bu dönemde beylikler arasındaki sürekli çatışmalar nedeniyle can ve mal güvenliği tehlikeye giren bazı topluluklar, Dersim/Tunceli ve çevresine sığınmıştır. Bölgenin sarp ve yüksek kesimleri, bu gruplar için doğal bir sığınak işlevi görmüştür. Ancak söz konusu süreçte, bölgeye sığınan nüfusun sosyo-ekonomik durumu farklılık göstermiş; yerel güç odakları karşısında zayıf durumda olan kesimler, bölgedeki nüfuz sahibi ailelerin hâkimiyeti altına girmiştir. Güçlü gruplar ise çatışmalar yoluyla bölgedeki yerleşim ve topraklar üzerinde denetim kurarak varlıklarını sürdürmüşlerdir.³²⁹

Dersim/Tunceli ve çevresi, Malazgirt Savaşı'ndan sonra özellikle Doğu Anadolu bölgesinde kurulan beyliklerin yönetimi altına hemen girememiştir. Malazgirt Zaferiyle Bizans'ın mağlup olması bölgede bir otorite boşluğu oluşturmuştu, bunu fırsat bilen, daha öncesinden sınırları korumakla görevlendirilen Ermeni kökenli Bizanslı komutan Filaretos (Philaretos) Brakhamios, Tunceli, Harput, Malatya, Maraş, Urfa, Antakya ve Tarsus'a kadar geniş bir sahada hâkimiyet kurarak bağımsızlığını ilan etmiştir.³³⁰ Selçuklulara yıllık vergi ödeyerek bir dönem bölgede egemenliğini devam ettirmiştir.³³¹

Dersim/Tunceli ve çevresinde Türk Beylikleri 477/1085'li yıllardan sonra hâkimiyet sürmeye başlamışlardır. Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah tarafından 478-479/1086-1087 yıllarında Çemişgezek, Harput, Palu ve çevreleri ikta olarak Çubuk Beye

³²⁸ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi*, 133-134; Onur Köse, "Tunceli'nin Taştaki Tarihi: Koç-Koyun-At Biçimli Mezar Taşı ve Balbal Geleneği", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2022), 25.

³²⁹ Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 28.

³³⁰ İbrahim Kafesoglu, "Selçuklular" *Türk Dünyası El Kitabı Coğrafya-Tarih I*, (Ankara: TKAE Yayınları 1992), 273-278; Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 142; Sevim, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*, 28; Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, (Ankara: 1983), 21; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", 69.

³³¹ Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 26.

verilmiştir.³³² Çubuk oğulları böylece egemenlik alanlarını genişleterek Harput merkez olmak üzere Palu, Mazgirt, Çemişgezek, Eğin, Arapgir, Genç ve Dersim'in güneyini ele geçirmiştir.³³³ *Emirü't-Türkman* lakabıyla anılan Çubuk Bey,³³⁴ 506/1113 yılına kadar Dersim/Tunceli ve çevresinde hâkim olarak bu coğrafyalarda hüküm sürmüştür. Dersim/Tunceli yöresinin her ne kadar coğrafi yapısı Çubuk oğullarının kolayca ele geçirebileceği bir konum olmasa da bu dönemde yine de bu yöreye de hâkim olan bir güç halinde olduğunu anlayabilmekteyiz. Çubuk Bey, beyliğinin sınırlarını Harput, Palu, Dersim/Tunceli ve Çemişgezek dışında, Hanzit (Genç-Palu), Mazgirt, Eğin, Arapkir ve Pütürge'ye kadar genişletmiş ve oğlu Mehmet Bey ile beraber bu bölgeleri yönetmiştir.³³⁵ Çubuk oğulları bulundukları bölgede Pertek Kalesini elinde bulunduran³³⁶ ve eşkıyalık yaparak, Müslümanlara mezalim uygulayan ve yol kesen Hristiyan eşkıyası Efrinci'yi de bertaraf ederek ortadan kaldırmıştır.³³⁷

463-649/1071-1252 yılları arasında, Malazgirt Zaferi'nden sonra Erzincan, Kemah, Köğonya (Şebinkarahisar) ve Divriği³³⁸ şehirlerini fetih eden Mengücek beyliğinin kurucusu Mengücek Gazi, Sultan Alparslan'ın beylerinden biriydi. Emir Mengücek Gazi tarafından kurulmuş olan Mengücekliler Beyliği Gümüşhane, Divriği, Şark-i Karahisar ve Dersim/Tunceli'nin kuzey kısımlarını ele geçirmiştir.³³⁹ Mengücek Gazi, fethettiği bölgede Anadolu'daki diğer Türk beylikleri ile beraber Ermeni ve

³³² İbnü'l Esir, *El Kâmil Fi't-Tarih*, 343; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 75; Enver Behnan Sapolyo, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, (Ankara: Güven Matbaası, 1972), 128; Aşan, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İskân İzleri*, 48.

³³³ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi*, 125-133; Erdogan Mercil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurum Yayınları, 2000), 246; İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), 6:386; Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı – İdari Yapısı", 368.

³³⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-Zamân fi' Târîhi'l-Ayân*, Kayıp Uyunü't-Tevarih'ten Naklen Selçuklular İle İlgili Bölümler neşreden Ali Sevim, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1989-1992), 238; Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi*, 116; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatları-Destanları*, (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1980), 108-120.

³³⁵ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 10-11; Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", 90-93.

³³⁶ Ünal, "XVI. yüzyılda Çemişgezek Sancağı-İdari Yapısı-", 368.

³³⁷ Bezer, "Harputta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", 81, 82.

³³⁸ Münecimbaşlı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi II*, hazırlayan: Ali Öngöl, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2017), 178; Faruk Sümer, "Mengücekliler", *İ.A.*, 29, (2004), 139; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 1; İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520- 1566)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 3-4; Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, (İstanbul: Milliyet Yay., 1971), 25-26; Cengiz, *Her Yönüyle Tunceli*, 99.

³³⁹ Mükremin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 147-148; Ali Öngöl, "Mengücekler", *Türkler*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), 6:452-460.

Rumlara karşı mücadele etmiş,³⁴⁰ böylece “Elgazi” unvanı ile de anılmıştır.³⁴¹ Mengücekliler belli bir dönem Dersim/Tunceli ve civarına da hâkim olmuşsa³⁴² bile yine buranın yönetiminde tam söz sahibi olamamıştır. Artuklu Belek Gazi’nin Erzincan seferi, 558/1163 senesinde Danişmentli Yağıbasan’ın Dersim/Tunceli havalisinde olan Çemişgezek’e girmesi ve Mengücekliler’in bunlara müdahale edememesi de bu bölgede tam bir hâkimiyet kuramadıklarını göstermektedir. Dersim/Tunceli’ye bağlı Çemişgezek’te Mengücekliler’e ait olduğu düşünülen ve üzerinde “Sungur oğlu Kılıç Şah” yazısının bulunduğu sadece bir lahit bulunmuş olmasına rağmen, bir devlet otoritesinin varlığına dair herhangi bir kamusal yapıların ve izlerin eksikliği hem Mengücekliler’in hem de diğer beyliklerin otoritelerinin tam olarak kurulamadığını göstermektedir.³⁴³ Artuklu Belek Gazi, Mengücekliler’in elinde bulunan Dersim/Tunceli, Çemişgezek bölgesini ele geçirmiştir.³⁴⁴ Belek Gazi’nin bu bölgeden topladığı askerlerle Haçlılara karşı gazaya gitmesinden istifade eden Mengücek İshak Bey, Artuklulardan Dersim/Tunceli ve yöresini 511/1118’de tekrar geri almıştır.³⁴⁵ Ancak 512/1119 yılında Haçlı Savaşı’ndan dönen Artuklu Belek Gazi, Mengücek beyi İshak Beyin üzerine yürümüştür.³⁴⁶ Mengücek beyi İshak Bey, Trabzon Dukası olan Konstantin Gabras’dan yardım istemiş,³⁴⁷ buna karşın Artukoğlu Belek Gazi de Danişmentliler ile anlaşmıştır.³⁴⁸

³⁴⁰ Sümer, “Mengücekliler”, 139; Öngül, “Mengücekler”, 456.

³⁴¹ Ali Kemali, *Erzincan Tarihi*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1992), 52.

³⁴² Akgül, “Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu”, 3.

³⁴³ Fikret Memişoğlu, “Çemişgezek”, *Yeni Fırat Dergisi*, 14, (İstanbul: 1963), 15.

³⁴⁴ Figen Berkay, “Anadolu’nun Türkleşmesi Sürecinde Malatya ve Yöresi”, *I. Battalgazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu*, (İstanbul: İnönü Üniversitesi Yayınları, 1987), 129; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi: Saltuklular, Mengücekliler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004), 76-77; Memişoğlu, “Çemişgezek”, 16; Ünal, “XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı – İdari Yapısı”, 369; Sefer Solmaz, “Dânişmendliler”, *Türkler*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), 6:433.

³⁴⁵ Anna Komnena, *Alexiad: Anadolu’da ve Balkan Yarımadası’nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi’nin Tarihi, Malazgirt’in Sonrası*, tercüme Bilge Umar, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1996), 26; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi: Saltuklular, Mengücekliler, Sökmenliler, Dilmaç Oğulları ve Artukluların Siyasi Tarih ve Medeniyetleri*, 169.

³⁴⁶ Hasan Geyikoğlu, “Selçuklulardan Osmanlılara Kemah”, içinde *Uluslararası Erzincan Sempozyumu I*, editör Hüsrev Akın, (2016), 211; Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 28.

³⁴⁷ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (14518-1566)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 16; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 274; Hüseyin Kayhan, “Artuklu-Dânişmendli İlişkileri Hakkında”, *Belleten*, LXXII/264 (2008), 478-479; Salim Cöhçe, “Artuklular ve Belek’in Kemah Yöresini İşgali”, içinde *Uluslararası Erzincan Sempozyumu I*, neşreden Hüsrev Akın. (Erzincan: Erzincan Üniversitesi Yayınları, 2016), 152; Sefer Solmaz, “Melik Gazi”, içinde *DİA*, Ek-2, (İstanbul: 2019), 246; Tahir Erdoğan Şahin, *Erzincan Tarihi, II- Mengücekliler’den Osmanlılara*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2019), 30-31.

³⁴⁸ Recep Yaşa, “Artuklular”, içinde *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, neşreden Haşim Şahin, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 76.

Karşılıklı taraflar arasında kurulan ittifaklar neticesinde Erzincan'ın kuzeyinde yer alan bugün Gümüşhane'ye bağlı Şiran bölgesinde farklı tarafların kuvvetleri karşı karşıya gelmişlerdir. Mengücekliler ile beraber Gabras'ın ordusu mağlup edilmiş ve esir düşmüşlerdir.³⁴⁹ Bu dönem Dersim/Tunceli ve çevresi Mengücekliler idaresinde kaldığı anlaşılmaktadır.³⁵⁰ Mengücekliler toprakları Anadolu Selçuklularına geçtiği dönem Mengücekliler'den Emir Şeyh Hasan Çemişgezek'te vali olarak Dersim/Tunceli ve çevresini idare etmiştir.³⁵¹ Dersim/Tunceli'ye bağlı olan Çemişgezek'te Mengücek adında bir köyün bulunması Mengücekliler'in bir dönem bölgede etkin olduklarını göstermektedir.³⁵²

505/1112 yılından itibaren ise diğer bir Anadolu beyi olan Artuk Beyin torunu Belek Gazi, Çubuk oğulları topraklarını ele geçirmiştir.³⁵³ 477-505/1085-1112 yılları arasında Çubuk Bey ve oğlu Mehmet Bey'in Fırat'ın batısında Harput merkez olmak üzere, Palu-Genç arası, Çemişgezek, Arapgir ve Eğin civarını fethettiğini görmekteyiz.³⁵⁴ XII. yüzyılın ilk yıllarında Harput, Palu, Çemişgezek, Mazgirt ve Dersim/Tunceli yöresi de Artukluların egemenliğine geçmiştir.³⁵⁵ Böylece Çubuk oğulları beyliği sona ermiştir.³⁵⁶ Sultan Alparslan'ın emirlerinde olan Artuklular, Doğu Anadolu bölgesinde Mardin, Hısn-ı Keyfa ve daha sonra Harput'u ele geçirerek buralarda Artuklu beyliği

³⁴⁹ Süryani Mihael, *Süryani Patrik Mihael Vakayinamesi*, neşreden H. Andrieasyan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1944), 62; Azimi Tarihi, *Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, neşreden ve tercüme Ali Sevim, (Ankara: 1988), 113; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 74, 75; İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 6:666; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 3.

³⁵⁰ Fahrettin Kırzioğlu, "Osmanlı "Tapu-Tahrir" ve "Mühimme" Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boy / Oymak Hatıraları ve Madenler Üzerine Hükümlerden Örnekler", içinde *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu*, neşreden Nasuhi Ünal Karaaslan, (Ankara: Gümüşhane Valiliği Yayınları, 1991), 69; Akgül, "Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu", 3; Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, 51-52.

³⁵¹ Yolga, *Dersim (Tunceli) Tarihi*, 49; Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 28; Sefer Solmaz, "Dânişmendiler Devleti ve Kültürel Mirası". (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı 2001), 131.

³⁵² Sümer, "Mengücekliler", 139.

³⁵³ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 77; Sümer, *Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 21; Muhammet Besir Aşan, "Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânının Tarihi Gelişimi" *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I*, (1999), 57-58; Ali Öngöl, "Saltuklular", *Türkler*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), 6:474; Solmaz, "Dânişmendiler", 433.

³⁵⁴ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 11-12; İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), 6:386.

³⁵⁵ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 153; Ertuğrul Danık, *Dersim'in Siyasi Tarihi*, (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2014), 19; Öngöl, "Mengücekliler", 453.

³⁵⁶ Asan, "Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânının Tarihi Gelişimi", 57-58; Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 36.

hüküm sürmüş, Türk kimlik ve siyasetini bu bölgelerde hâkim kılmışlardır.³⁵⁷ Artukluların, Çubuk oğullarının bulunduğu coğrafyayı ele geçirmeleri sadece siyasi iktidarı değiştirmiş, Artuklu Beyliği de Dersim/Tunceli ve çevresinin içinde bulunduğu coğrafyayı Türk yurdu haline getirme çabaları son sürat devam ettirilmiştir.³⁵⁸ Özellikle Harput ve Palu civarında hüküm süren Artukluların Palu havalisindeki yerleşim yerleri içinde Mazgirt, Çemişgezek ve Dersim/Tunceli yöresinin olması bu bölgelerin Artuklu hâkimiyeti içinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir.³⁵⁹

Anadolu’da Malazgirt Zaferi sonrası diğer bir Türk beyliği olan Saltuklular, Ermir Saltuk Bey tarafından merkez Erzurum ve çevresinde 472/1080’de kurulmuştur.³⁶⁰ Erzen-i Rum’da hüküm süren Saltuklu emiri İzzettin Saltuk bölgeye saldırılar düzenleyen ve Müslümanlara eziyet uygulayan Gürcülerle sıkça mücadele de bulunmuş ve 547/1153’de Gürcülere esir düşmüştür.³⁶¹ Saltuklu Nasreddin Muhammed’den³⁶² sonra başa geçen Melikşah bin Muhammed saltanatı döneminde bağımsızlık mücadelesi içerisine girmiş fakat 598/1202 yılında Selçuklu sultanı Süleyman bin Kılıçarslan (III. Kılıçarslan) tarafından Saltuklu beyliği tarihten silinerek Anadolu Selçukluların hâkimiyeti altına girmiştir.³⁶³ Saltukluların, Dersim/Tunceli, Çemişgezek ve yöresinde egemenlik kurdukları konusu kesin olarak bilinmemektedir.³⁶⁴ Bazı rivayetlere göre Melikşah, Saltuklu beyliğinin bakiyesini Dersim/Tunceli havalisindeki Çemişgezek’e nakletmiştir.³⁶⁵ Melikşah bin Muhammet’in, halk arasında adı Melkiş³⁶⁶ olarak geçmekteydi. Beylik merkezini Çemişgezek’e nakleden Melikşah’ın yönetiminden

³⁵⁷ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 11; Mükrimin Halil Yinanç, “Belek”, içinde *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* (2002), 2:469; Aşan, “Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânının Tarihi Gelişimi”, 49; Salim Cöhe, “Artuklular ve Belek’in Kemah Yöresini İşgali”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, 1, (2016), 155.

³⁵⁸ Bezer, “Harputta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları”, 92.

³⁵⁹ Memişoğlu, “Çemişgezek”, 16; Bezer, “Harput’ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları”, 89.

³⁶⁰ Abdülkerim Özaydın, “Saltuklular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (2009), XXXVI:56-57; Hıdır Öztürk, *Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi*, (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1984), 7.

³⁶¹ Özaydın, “Saltuklular”, 56.

³⁶² Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 36.

³⁶³ Şerefhan, *Şerefname*, neşreden M. Emin Bozarslan, (İstanbul: 1990), 189.

³⁶⁴ Erdem, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, 406; Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı*, 40-41; Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 38.

³⁶⁵ Şerefhan, *Şerefname I*, 189; Öztürk, *Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi*, 7; Ünal, “XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı – İdari Yapısı”, 369; Doğan, *Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi*, 86.

³⁶⁶ Şerefhan, *Şerefname I*, 189; Veli Saltık, “Tunceli’de Alevi Ocakları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Araştırma Dergisi*, 52, (2009), 146.

memnun olmayan bine yakın aile İran'a göç etmişlerdir.³⁶⁷ Bu durum kısa bir süreliğine de olsa Saltukluların Dersim/Tunceli ve havalisinde hüküm sürdüğünü göstermesi açısından önem arz etmektedir. Melikşah bin Muhammet'ten sonra Dersim/Tunceli'ye bağlı Çemişgezek'te hüküm süren diğer beylerin onun soyundan gelmiş oldukları bildirilmektedir.³⁶⁸ Bu beylerin adlarına bakıldığında ise genelde Türk isimleri olduğu görülür. Kürt ve Arap isimlerine benzemediği ve onlarla ilgisinin olmadığı da ifade edilmektedir.³⁶⁹ Melikşah bin Muhammet'ten sonra başa geçen diğer beyler, etraflarındaki nüfuslarını giderek artırmış ve Dersim/Tunceli, Çemişgezek civarında 32 kale ile 16 nahiyeyi ele geçirerek hâkimiyetlerini genişletmişlerdir. Bu beylere zamanla "Melkiş" (Malkişi) denilmeye başlanmıştır.³⁷⁰ Bunların aslında Türk olduğunu ancak zamanla bazı sebeplerden dolayı Kürtleşmiş oldukları görülmektedir.³⁷¹ Özellikle Dersim/Tunceli havalisi olan Çemişgezek, Melkişilerin ülkeleri olarak bilinmekteydi.³⁷² Çemişgezek'teki bu Melkiş isimli beyler, Cengiz Han, Timurlenk, Şahruh Mirza, Kara Yusuf, Uzun Hasan ve Yavuz Sultan Selim Han gibi kudretli hükümdarların döneminde bile etkilerini devam ettirmişlerdir.³⁷³

XIII. yüzyılın başlarına kadar, Harput merkezli Çubukoğulları, Artuklular'ın Harput kolu ve Mengüceklilerin Kemah - Erzincan kolu ile bir dönem Saltukluların bir kolunun egemenliğinde kalan Dersim/Tunceli yöresi,³⁷⁴ 622/1226 yılında Alaaddin Keykubat tarafından Anadolu Selçuklu Devletine katılmıştır.³⁷⁵ Dersim/Tunceli yöresi, Orta Asya ve İran'dan gelen aşiretlerin önemli bir uğrak yerleri arasında bulunmaktaydı. Zamanla devlet politikaları, bir kısım aşiretlerin yeniden İran ve Azerbaycan bölgesine dönmesine sebep olsa bile, bir kısım Türkmen boy ve beyleri Doğu Anadolu'da yer alan dağlık arazilere çekilmiş ve orada varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu dönemlerde de

³⁶⁷ Öztürk, *Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi*, 7.

³⁶⁸ Şerefhan, *Şerefname I*, 189; Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", 406; Öngül, "Saltuklular", 466.

³⁶⁹ Gürdal Aksoy, *Dersim, Alevilik, Ermenilik, Kürtlük*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 26.

³⁷⁰ Şerefhan, *Şerefname I*, 188-189.

³⁷¹ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, (Ankara: 1990), 43.

³⁷² Şerefhan, *Şerefname I*, 189-190; Saltık, "Tunceli'de Alevi Ocakları", 146.

³⁷³ Rıfat Özdemir, "Harput ve Çemişgezek'te Askeri Ailelerin Sosyo-Ekonomik Yapısı" *Belleten (LIX,226)*, (Ankara: 1995), 747 Şerefhan, *Şerefname I*, 190; Öztürk, *Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi*, 8.

³⁷⁴ Veli Saltık, "Tunceli'de Alevi Ocakları", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (52), (2009), 146.

³⁷⁵ Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı – İdari Yapısı", *Osmanlı Araştırmaları XII*, 370; Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancak Beyleri-Pir Hüseyin Bey Oğulları", *OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2, (1991), 239.

Dersim/Tunceli bölgesi bazı aşiretlerin kaçtığı ve sığındığı bir bölge konumunda kalmıştır.³⁷⁶ Bu durum Türk kültür ve ananelerinin uzun bir zaman Dersim/Tunceli yöresinde hâkim kılındığını ve yaşatıldığını göstermektedir. Hatta gelecek tarihlerde burada bazı sebeplerle beraber, farklı etnik gruplarla karşılaşılıp bu gruplarla etkileşime girilse bile köklerdeki Türk kimliğinin hala devam ettirilmiş olduğunu göstermektedir. Yöre halkının yaşayış şekline ve geleneklerine sinen Türk kültürel motifleri; İslam öncesi dönemlerden itibaren bölgede varlık gösteren Türk boy ve kabilelerinin bir izi tarihsel miras olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Dersim/Tunceli bölgesinin coğrafi yapısının sarp, kayalık ve elverişsiz olması, tabiat koşullarının uygunsuzluğu, tarımsal alanların azlığı gibi hususlar bu bölgenin beylikler tarafından tamamen hâkimiyetini engellemiştir. Özellikle bu bölge o dönem beylikleri için bir yerleşme yeri olarak değil de konum olarak geçiş özelliği sağladığı için bir üs olarak görülmüştür.

3.1.3. Türkiye Selçukluları Döneminde Dersim/Tunceli

Alaeddin Keykubat'ın Selçuklu tahtına çıktığı zaman, Orta Doğu coğrafyasında büyük bir karışıklığın başladığı yıllardır. 622/1226 yılında Alâeddin Keykubat Anadolu-Suriye kervan yolunu keserek ticari mallara el koyan Çukurova Ermenilerini itaat altına aldıktan devletin sınırlarını genişletmeyi amaçlamıştır.³⁷⁷ Orta Asya'daki bütün güçleri ezip geçen Moğolların, Suriye ve Anadolu'ya doğru gelmesinden ötürü Alâeddin Keykubat, sınır boylarını savunmak için gerekli askeri ve siyasi önlemleri almıştı.³⁷⁸ Alâeddin Keykubat, bu dönemde Moğollardan kaçarak Azerbaycan ve Doğu Anadolu civarında bir takım karışıklıklara karışan Celaleddin Harzemşah ile işbirliği yapan³⁷⁹ Amid ve Hısnıkeyfa Artuklu emiri Rükneddin Mevdud'a karşı sefer düzenlemiştir.³⁸⁰ Bu seferinde Emir Mevdud'un elinde bulunan Adıyaman, Kahta ve Çemişgezek kalelerini

³⁷⁶ İbrahim Yılmazçelik, "Dersim Sancağının Kurulmasından Sonra Karşılaşılan Güçlükler ve Dersim Sancağı ile İlgili Bu Dönemde Yazılan Raporlar (1875-1918)", *OTAM*, 28, (2010), 164-165.

³⁷⁷ Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 39-40.

³⁷⁸ İbn-i Bibi, *el Evâmirü'l- Alâ'iyye Fi'l- Umuri'l Alâ'iyye*, tercüme Mürsel Öztürk, I-II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), 271.

³⁷⁹ İbnü'l-Esir, *İslâm Tarihi, İbnü'l-Esir el-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, tercüme A. Ağırakça, A. Özyayın, 12, (İstanbul: 1987), 425-432;

³⁸⁰ Alaeddin Keykubat başlangıçta Celaleddin Harzemşah'ın bölgede tampon bir devlet oluşturmasından dolayı ses çıkarmamışsa da onun geniş çaplı ittifak girişimleri Selçuklu Devletine zarar verir endişesiyle sefer başlatmıştır. Bkz. İbn-i Bibi, (1996), *el Evâmirü'l- Alâ'iyye Fi'l- Umuri'l Alâ'iyye*, 381-384; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 78.

622/1226 yılında kuşatmış ve ele geçirmiştir.³⁸¹ Bu sefer sırasında; Dersim/Tunceli yöresini ve Bağın, Pertek ve Mazgirt civarındaki kaleleri beyliklerden alması³⁸² ile bölgede Anadolu Selçuklu Devri dönemi başlamıştır.³⁸³ Yörenin yerli halkı da bölgede hakim güç olmayı başaran Selçuklu egemenliğini kabul etmek zorunda kalmıştır.³⁸⁴ Ancak yine de bölgenin fiziki yapısının tamamen ele geçirilmeye dezavantajlı olması, engebeli ve yüksek kayalık bir yer olması gibi sebepler Dersim/Tunceli ve çevresinin, Anadolu Selçukluları tarafından tamamen ele geçirilmesini engellemiştir. Yöreyi ele geçirmek için yapılan akınların zorluğunu açıklayan İbn-i Bibi bu coğrafya için şu şekilde bir tanım yapmıştır; “Başı semaya yükselmiş bir kaya içinde, kudretin eliyle oyulmuş bir mağara gördü. Bu kayanın bir tarafındaki vadide Nili hiçe sayan ve fili sivrisinek zanneden bir ırmak akıyor, suyun öte tarafına sağlam temeller üzerine kurulmuş metin bir kale içinde bir şehir göze çarpıyordu.” ifadelerini kullanarak Dersim/Tunceli yöresinin coğrafi ve fizikî yapısını kısmen betimlemiştir.³⁸⁵ Dersim/Tunceli ve çevresinin ele geçirilmesiyle görevlendirilen Malatya sübaşısı Esedüddin Ayaz’ın Dersim/Tunceli’ye bağlı Çemişgezek’i kuşatması tarihi eserlerde kalenin “bir tavşancıl uçamayacak kadar” muhkem ve sağlam olduğunu ve kaleyi ele geçirmek için “buluttan dolu yağar gibi halkın üzerine ok yağdırdılar”³⁸⁶ şeklindeki cümleler kalenin ele geçirilmesinde ne kadar zorlanıldığının ifadesidir. Kale çok uğraşa rağmen alınamamış ancak bir gencin, kalenin hisar mağarasının yanında bulunan bir yarın varlığından söz etmesinden sonra kaleye girebilmişler ve kaleyi ele geçirmişlerdir.³⁸⁷ Böylece Dersim/Tunceli’ye bağlı olan Çemişgezek ve çevresi Anadolu Selçuklu hâkimiyetine girmiştir.

³⁸¹ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 192; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 243; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, 135; Sevim, *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 171-173; Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, 101; Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, (Ankara: 1995), 461-462; Hakkı Dursun Yıldız, “Anadolu Selçuklu Devleti” *Türk Dünyası El Kitabı Coğrafya-Tarih, I*, (Ankara: 1992), 289; Özbek, *Bütün Yönleri İle Çemişgezek*, 35; Danık, *İşuwa’dan Tunceli’ye Tarih ve Kültür*, 27; Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 39; Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 28.

³⁸² İbn-i Bibi, (1956) *el Evâmirü’l- Alâ’iyye Fî’l- Umuri’l Alâ’iyye*, 275-276; Danık, *İşuwa’dan Tunceli’ye Tarih ve Kültür*, 27.

³⁸³ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, 135; Erdoğan Merçil, “Türkiye Selçukluları”, *Türkler*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), 6:517; Yıldız, “Anadolu Selçuklu Devleti” 289.

³⁸⁴ Ünal, “XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek ve Sağman Sancak Beyleri-Pir Hüseyin Bey Oğulları”, 239.

³⁸⁵ İbn-i Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, çeviren M. Nuri Gençosman, (Ankara: 1941), 111-114; Doğan Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi Coğrafyası, 98.

³⁸⁶ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âli Selçuk*, hazırlayan A. Bakır, (İstanbul: 2009), 418-426.

³⁸⁷ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âli Selçuk*, 420-426; İbn Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, 111-114; Osman Turan, *Selçuklular Devrinde Türkiye*, 369-370; Doğan Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi Coğrafyası, 98.

Alaeddin Keykubat döneminde Türkistan ve Horasan illerinden gelen Alevi-Türkmen aşiretleri özellikle Erzincan ve Dersim/Tunceli yörelerine yerleştirilmişlerdir.³⁸⁸ Bu dönemde Anadolu'ya gelmiş olan Türkmen aşiretleri Sultan Alaeddin Keykubat tarafından himaye edilmiştir. Çoğunluğu Alevi olan bu aşiretleri başta Dersim/Tunceli olmak üzere Erzincan ovalarına yerleştirilmiştir.³⁸⁹ Selçuklu Devleti'nin izlediği iskan siyaseti gereği Türkler sınır boylarından itibaren köy ve şehirlere yerleştirilmeye başlandığı bu dönemde Harput, Palu, Kığı, Çemişgezek, Mazgirt gibi yerlerde toplu yerleşim alanları kurularak, tarıma ve hayvancılığa uygun köy ve yayla yerleşimleri oluşturulmuştur.³⁹⁰ Bu dönemde ve daha sonrasında Dersim/Tunceli yöresine gelip yerleşmiş olan aşiretler; Yıva, Ağaçeri, Çavundur, Döğer, Çepni, Eymir, XVI. yüzyılın sonunda ise Uluyörük ve Bozoklu aşiretleridir.³⁹¹ Moğolların 626-627/1229-1230 yıllarında Yassıçemen Savaşında³⁹² Harzemşâhları mağlup etmesi³⁹³ Anadolu'ya yeni bir göç dalgasının gelmesine sebep olmuştur. Celâleddîn Harezmsâh, 628/1231'de Meyyâfârikîn yakınlarında, Moğolların önünden kaçarken öldürülmesi³⁹⁴ bundan sonraki süreçte dağılan Harezm güçleri dağınık halde kalmaları bunların bir

³⁸⁸ Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, 22.

³⁸⁹ Yılmazçelik, "Osmanlı Döneminde Dersim'de Sosyal Yapı ve Dersim Aleviliği", 8.

³⁹⁰ Güner-Çitçi, "Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları", 27-28.

³⁹¹ Özdemir, *Kayıp Türkler, Etnik Coğrafya Bakımından Kürkleşen Türkmen Aşiretleri*, 112-113.

³⁹² İbn-i Bibi, (1956), *el Evâmîrü'l- Alâ'îyye Fî'l- Umurî'l Alâ'îyye*, 403-435; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, I-III, tercüme Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 149; *Büyük İslam Tarihi*, XIII, tercüme Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 256-257; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 392; Aydın Taneri, "Hârizmsâhlar", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1997), 16:82.

³⁹³ Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmsâhlar*, tercüme ve notlar Erkan Göksu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2024), 143; İbn-i Bibi, (1956), *el Evâmîrü'l- Alâ'îyye Fî'l- Umurî'l Alâ'îyye*, 403-406; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, 528; İbn Kesîr, *Ebû'l-Fidâ İmâdeddîn İsmail b. Ömer, el-Bidâye ve'n-Nihâye: Büyük İslam Tarihi*, XIII, tercüme Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 257; Eflâkî, Şemseddîn Ahmed el-Ârifî, *Menâkibü'l-Ârifîn: Ariflerin Menkabeleri (Mevlânâ ve Etrafindakiler)*, tercüme Tahsin Yazıcı, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2006), 78; Ramazan Şeşen, "Eyyubiler", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1995), 12:23; Mükrimin Halil Yinanç, "Celaeddin Harzemşâh", *İslam Ansiklopedisi* (1997), III:52; Hasan Geyikoğlu, "Harezmliler'in Anadolu Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Alınmaları", *Türk Kültürü*, 373, (Ankara: 1994), 275; W. Barthold, "Hârizmsâh", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002), V:263-265; Taneri, "Hârizmsâhlar", 228-231, Kemal Taşçı, "Hârezmsâh Celâleddin Mengüberti'nin Bingöl – Diyarbakır (Çapakçur – Âmid) Yolculuğu ve Lice'de İlk Moğol Akınları", içinde *Ashâb-ı Kehf Şehri Lice Tarih, Edebiyat, Kültür*, editör H. Yıldız, A. Ertekin, D. Adlı, A. Cengiz, (Ankara: 2021), 3.

³⁹⁴ İbnü'l Esir, *el Kamil Fî't-Tarih*, 351-352; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, II, 190-191; Eflâkî, *Ariflerin Menkabeleri*, 78; Şerefhan, *Şerefname I*, 288; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, (Ankara: 1988), 63; Taneri, "Hârizmsâhlar", 88-89; Hasan Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Harzemşahlar*, (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı), (Erzurum: 1992), 153-161; Yinanç, "Celaeddin Harzemşâh", 52-53; Taşçı, *Hârezmsâh Celâleddin Mengüberti'nin Bingöl – Diyarbakır (Çapakçur – Âmid) Yolculuğu ve Lice'de İlk Moğol Akınları*", 35.

kısımının Bingöl, Dersim/Tunceli, Diyarbakır civarında yerleşmesine³⁹⁵ diğer bir kısmının ise Anadolu'nun iç bölümlerine, Trabzon Rum İmparatorluğuna ve Suriye'ye dağılmalarına sebep olmuştur.³⁹⁶ Yeni bir göç dalgasının Doğu Anadolu'dan Anadolu'ya girmesi ve bir kısım Harzemşâhlıların ve Türk boylarının Dersim/Tunceli, Erzincan, Akçadağ gibi sarp bölgelere yerleşmesine olanak tanımıştır.³⁹⁷ Bu sebeple özellikle, Erzincan, Dersim, Bingöl, Kığı ve Muş civarında ikamet eden Hormek³⁹⁸ Kabile üyeleri eski rivayetlere göre atalarının Harezmli Türklerden geldiği inancını kabul etmektedirler.³⁹⁹ Özellikle Dersim/Tunceli bölgesindeki aşiret, boy ve oymak isimlerinde Harezm köklerine rastlamak mümkündür.⁴⁰⁰ 622-623/1226-1227 yılından itibaren

³⁹⁵Celâleddîn Harezmşâh'ın ölümü ve kabrinin bulunduğu yerle ilgili çeşitli iddealar vardır. Bkz., Taşçı, Hârezmşâh Celâleddin Mengübirî'nin Bingöl – Diyarbakır (Çapakçur – Âmid) Yolculuğu ve Lice'de İlk Moğol Akınları”, 36-47. Celaleddin Harzemşah'ın Moğollardan kaçarken onu bulamamaları ve takip edememeleri için Dersim bölgesine gelmesi muhtemeldir. Bkz.; Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Hazırlayan Ş. Kaya Şerefoğlu-H. Kemal Türközü, (Ankara: Türk Kültür Araştırmalar Enstitüsü, 1982), 3. Dersim'in, Harzemşahlar'a yurtluk yaptığına dair bugün bile yöre halkı tarafından kabul edilen bir bulgudur. Celaleddin Harzemşah'ın Dersim'e bağlı Hozat'ta öldürülmüş olduğunun ve mezarının bugün yörede yer alan Sultan Baba-Tacik (Docik) Baba dağındaki Tacik Baba ziyaretgâhında olduğu yönündeki iddialar çeşitli araştırmacılar tarafından da kabul edilmiş olması, Anadolu'ya gelen Harzemliler'in Dersim ile tarihi bir ilişkisinin olduğunu göstermektedir. Celâleddîn Harezmşâh'a bağlı beylerin de Dersim'in yüksek dağlarına sığındığı bilinmektedir. Bkz.; Kemali, *Erzincan Tarihi*, 62; Bilal Aksoy, *Tunceli*, I, (Ankara: 1985), 136, Enver Konukçu, “Kara ve Akkoyunluların Yurdunda”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 86, (1993), 180-181; Akgül, “Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu”, 12; Yılmazçelik, XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı (İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat), 15; Muammer Gül, “Harezmli Türklerin Anadolu ve Yakınoğu'daki Roller ve Tesirleri”, *Belleten*, 70/257, (2006), 115. Dersim'e sığınan Celâleddîn Harezmşâh'ın, bir Kurmanc tarafından öldürülmüş olma ihtimali Kurmanclar ile Zazaları karşı karşıya getirmiştir. Zaza Türkleri tarafından mukaddes sayılan Celâleddîn Harezmşâh'ın ölüsü kaçırılarak, Dersim dağlarındaki yüksek bir noktaya defnedilmiş olması ve böylece burayı ziyaretgâh yapmış olmaları nedeniyle, Dersim Zazaları bu türbeye ve dolayısıyla dağa Celâleddîn Harezmşâh'a izafeten Sultan Baba demişlerdir. Bkz., Rıza Nur, *Türk Tarihi*, I, (İstanbul: Toker Yayınları, 1972), 67; Aydın Taneri, *Harzemşahlar Tarihi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 81-83; Yılmazçelik, “Osmanlı Döneminde Dersim'de Sosyal Yapı ve Dersim Aleviliği”, 8; Yine Celâleddîn Harezmşâh ile ilgili; Zaza köylerinden birine saklandığına ve bir köylünün onu görmesi ve “*Ahlat'ta kardeşimi öldüren (Harezmşâh) bu adamdır*” diyerek onu öldürmesi üzerine Zazalar Harezmşâh'ın öldüğü bu yeri bir türbe olarak görmüşler ve bu köye Harezmşâh köyü demişlerdir. Bkz. Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmşâhlar*, tercüme ve notlar: Erkan Göksu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2024), 119-120; Okan Alay, *Kültür Dünyamızda Bingöl*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 1996), 39.

³⁹⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 398-399; Kazım Paydaş, “Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran'a Yerleşen Harezmli”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (150), (2004), 2; Gül, “Harezmli Türklerin Anadolu ve Yakınoğu'daki Roller ve Tesirleri”, 115-118.

³⁹⁷ Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 29.

³⁹⁸ Hormekli aşireti, Tunceli, Erzincan, Bingöl, Muş ve Gümüşhane gibi birçok ile yayılmış Alevi bir aşirettir. Bu aşiretin Harezm Türklerinden gelmiş olması muhtemeldir. Detaylı bilgi için bkz. Özdemir, *Kayıp Türkler, Etnik Coğrafya Bakımından Kürtleşen Türkmen Aşiretleri*, 227; Mustafa Aksoy, “Tarih Sosyolojisi Bağlamında Nazimiye”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 69, (2021), 29.

³⁹⁹ Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 75-87; Gül, “Harezmli Türklerin Anadolu ve Yakınoğu'daki Roller ve Tesirleri”, 116.

⁴⁰⁰ İbrahim Yılmazçelik, *Dersim Sancağı*, (Elâzığ: Çağ Ofset Matbaacılık, 1999), 125-127; Kemal Burkay, “Dersim-Tarih, Doğa, İnsan”, *Herkesin Bildiği Sır: Dersim* (İçinde Şükrü Aslan), (İstanbul: İletişim, 2010), 20.

Dersim/Tunceli'nin Alaeddin Keykubat tarafından Anadolu Selçuklu Devletine katılarak Anadolu Türk Birliğine alındığını görmekteyiz.⁴⁰¹ 627/1230 yılından sonra Alaeddin Keykubat'ın Dersim/Tunceli sınırları içerisinde yer alan Mazgirt'in kuzey doğusundaki Bağın kasabasına giderek buradaki şeyhlerle dostane bir şekilde görüşmüş⁴⁰² ve buradaki aşiret sahipleri ile Seyyitlerin şecerelerini 583/1186'dan beri tasdik ettirmiştir.⁴⁰³ Alaeddin Keykubat'ın 627/1230'da mühürlediği bu şecere kayıtlarına göre, on iki Türkmen aşireti Horasan'dan Erzincan, Bağın, Dersim ve Hısn-ı Mansur'a gelip yerleşmişlerdir.⁴⁰⁴

Türklerin süratle Anadolu'ya geldiği bu süreçte, Dersim/Tunceli'nin ova kesimleri zamanın koşullarına uyum sağlayarak dönüşüm geçirirken, dağlık bölgeler daha korunaklı ve kapalı bir yapı göstermiştir. Özellikle XI. ve XII. yüzyıllarda temelleri atılan ve XIII. yüzyılda Serece-i Pîr Horasan (Kureyşan) gibi dini-örfi yapıların etkisiyle şekillenen aşiret düzeni, Selçuklu döneminden itibaren süreklilik göstermiştir. Oğuz boylarının devlet sınırlarında üstlendikleri koruyuculuk ve göçebe yaşam biçimleri, Dersim aşiretlerinin ilerleyen yüzyıllarda da benzer bir toplumsal örgütlenmeyi sürdürmelerine katkı sağlamıştır.⁴⁰⁵

Dersim/Tunceli bölgesindeki aşiretleri Baba Mansurlular, Dersimli Aşireti, Hasananlılar, Hormekliler, Kureyşan Aşireti, Maksut Uşağı, Mamikan, Şeyh Hasanlılar, Şeyh Mahmutlu, Şeyh Memedan, Şeyhanlı aşiretleri şeklinde saymak mümkündür.⁴⁰⁶

⁴⁰¹ Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 230; Akgül, "Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu", 3; Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, 11.

⁴⁰² A. Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 65.

⁴⁰³ Dersim'de aşiret sayıları değişiklik gösterse de genelde burada on iki aşiret sayılır. Burada bulunan en önemli iki aşiret kolları ise; Şeyh Hasananlılar ve Dersimlilerdir. Bkz., Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 230; Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 103; Seyfi Cengiz, "Aşiret Aşiret Dersim, (Dersim Aşiretleri)", (10.07.2024): 6. <http://Yolpedia.eu2019>.

⁴⁰⁴ Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 136; Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 104; Nejat Birdoğan, *Alevilik – Anadolu'nun Gizli Tarihi*, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013), 207; Günay, "Dersim'de Sosyal Yapının Arka Planı (XVI-XVIII. Yüzyıllar)", 15.

⁴⁰⁵ Vlademir Aleksandroviç Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, tercüme Abdulkadir İnan. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 103.

⁴⁰⁶ Detaylı bilgi için bkz., Özdemir, *Kayıp Türkler, Etnik Coğrafya Bakımından Kürtleşen Türkmen Aşiretleri*.

3.2. Moğollar, İlhanlılar, Celayirliler ve Eratnalılar Döneminde Dersim/Tunceli

619/1220’li yıllar itibariyle Moğolların İran, Irak, Azerbaycan, Suriye ve Anadolu gibi ülkelere hâkim olmak⁴⁰⁷ amacıyla akınlar yaptığını görmekteyiz.⁴⁰⁸ Harzemşâhları takip ederek 629/1232 yılında Doğu Anadolu topraklarından Anadolu’ya giren Moğollar, Anadolu’da Sivas’a kadar ilerleyip Malatya, Urfa, Diyarbakır, Ahlat, Mardin gibi birçok ili kuşatarak yakıp yıktılar.⁴⁰⁹ Bu sırada Anadolu Selçuklu tahtında bulunan Alaeddin Keykubat bu ilerlemeyi durdurması için ordular görevlendirdi.⁴¹⁰ Moğolların ilerleyişini ciddiye alan Alaeddin Keykubat, Tiflis’ten Ahlat’a uzanan hat üzerinde Doğu Anadolu şehirlerini ele geçirerek kale ve surları tamir ettirerek savunma tedbirleri aldı.⁴¹¹ 634/1237 yılında Moğollar ile Alaeddin Keykubat arasında dostluk anlaşması yapılmış ancak bu anlaşmadan kısa bir süre sonra sultan ölmüştür.⁴¹² Dersim/Tunceli ve çevresi Alaeddin Keykubat zamanında diğer doğu vilayetleri gibi Anadolu Selçuklu Türk birliğine dâhil olmuştur.

634-643/1237-1246 yılında Anadolu Selçuklu Devleti tahtına “*iyi babadan olma kötü oğul*” II. Gıyaseddin Keyhüsrev çıkmıştır.⁴¹³ II. Gıyaseddin Keyhüsrev’in tahta geçmesiyle birlikte yönetilen kötü siyaset sebebiyle Anadolu Selçuklu idaresinde bir

⁴⁰⁷ Moğolların başında bulunan Hülagü’nün batıya doğru yaptığı bu seferlerde amacı, Alamut Kalesini alarak, İran ve Azerbaycan topraklarını kendine katarak Tebriz merkezli İlhanlı Devletini kurmak, Bağdat’taki İslam halifeliğini kaldırmak, Mısır’ı ve Suriye’yi ele geçirerek Akdeniz’e hâkim olmaktır. Bkz.; Barthold Spuler, İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350), çeviren Cemal Köprülü, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 55-60.

⁴⁰⁸ Spuler, İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350), 59; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2011), 132.

⁴⁰⁹ İbnü’l-Esîr, *İslâm Tarihi, İbnü’l-Esîr el-Kâmil Fî’t-Tarih Tercümesi*, 458-467; Gregory Abû’l-Farac, *Abû’l-Farac Tarihi*, II, çeviren Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 573; Reşidüddin Fazlullah, *Camiü’t-Tevarih* (İlhanlılar Kısım), neşreden İsmail Aka, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 65; Ömer Diler, *İlhanlılar*, (İstanbul, Mas Matbaacılık, 2006), 243; Faruk Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmalar Dergisi I*, (Ankara: 1971), 9; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 395-399; Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, 169; Salim Koca, “Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu’nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2015), 40.

⁴¹⁰ İbn-i Bibi, *el Evâmirü’l- Alâ’iyye Fî’l- Umuri’l Alâ’iyye*, 420.

⁴¹¹ İbn-i Bibi, *el Evâmirü’l- Alâ’iyye Fî’l- Umuri’l Alâ’iyye*, 426-427; Sümer, “Anadolu’da Moğollar”, *Selçuklu Araştırmalar Dergisi I*, 6; Erol Kürkçüoğlu, *Orta çağ’da Erzurum*, (Erzurum: Güneş Vekfi Yayınları, 2007), 97.

⁴¹² Abû’l-Farac, *Abu’l-Farac Tarihi*, 532; Koca, “Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu’nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu”, 42; Ömer Tokuş, “Anadolu ve Anadolu’da Moğol Noyanlarının İsyanı”, *Türk dünyası Araştırmaları*, 117/230, 180.

⁴¹³ İbn-i Bibi, *el Evâmirü’l- Alâ’iyye Fî’l- Umuri’l Alâ’iyye*, 19-23.

zafiyet meydana gelmiş ve bunun neticesinde Babaî Ayaklanması⁴¹⁴ ortaya çıkmıştır. Bu ayaklanma özellikle İslam öncesi Türk yaşam şeklini halen devam ettiren Türkmen nüfusun çoğunlukla yaşadığı Amasya, Sivas, Tokat, Erzincan ve Dersim/Tunceli gibi bölgelerdeki halk üzerinde büyük bir etki oluşturmuştur.⁴¹⁵ Gıyaseddin Keyhüsrev yönetimindeki sosyo-ekonomik şartların zorluğundan bunalan bir kısım halk bu ayaklanmaya dâhil olmuştur⁴¹⁶ Bu ayaklanma ile beraber Anadolu'da Moğolların varlığı daha da hissedilmeye başlanmıştır. Baycu Noyan Komutasındaki Moğollar, Erzurum'u işgal etmişlerdir.⁴¹⁷ II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında 640/1243 yılında vukuu bulan Köseadağ Savaşından⁴¹⁸ sonra Anadolu'da Moğolların hâkimiyeti görülmeye başlanmıştır.⁴¹⁹ Moğollar, Köseadağ Savaşı sonrası Erzincan, Sivas ve Kayseri'yi yağmaladılar.⁴²⁰ Bu savaş sonrasında Ortadoğu'daki en güçlü devlet olan Anadolu Selçukluları Moğollara tabi bir devlet konumuna düşmüş ve devlet gelirlerinin büyük bir kısmı her yıl Moğollara vergi olarak gönderilmeye başlamıştır.⁴²¹ Anadolu Selçukluları Dersim/Tunceli bölgesindeki varlıklarını Moğollara vergi vermek suretiyle bir süre daha sürdürmüşlerdir.⁴²² Dersim/Tunceli yöresi de diğer yerler gibi Moğolların Anadolu

⁴¹⁴ İbn-i Bibi, *el Evâmirü'l- Alâ'iyye Fi'l- Umuri'l Alâ'iyye*, 49-51; Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, 539-540; Elvan Çelebi, *Menakıbu'l- Kudsiyye Fi Menasibi'l Ünsiyye*, hazırlayan İsmail E. Erünsal, Ahmet Y. Ocak, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), metin, b.502-676; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 440-445; A. Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 132-139; A. Yaşar Ocak, "Baba İlyas", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* IV:368; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, (İstanbul: YKY, 2014), 59.

⁴¹⁵ Ocak, *Babailer İsyanı*, 107.

⁴¹⁶ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 441; Ocak, *Babailer İsyanı*, 107-108.

⁴¹⁷ İbn-i Bibi, *el Evâmirü'l- Alâ'iyye Fi'l- Umuri'l Alâ'iyye*, 49-53; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 450; Nejat Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-din Keyhüsrev Devri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2009), 85.

⁴¹⁸ İbn-i Bibi, *el Evâmirü'l- Alâ'iyye Fi'l- Umuri'l Alâ'iyye*, 514-540; Anonim Selçuknâme, *Tarih-i Ali Selçuk Der Anadolu, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi, III*, yayımlayan ve çeviren F. N. Uzluk, (Ankara: 1952), 31-32; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 427-450; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 141-145; Faruk Sümer "Köseadağ Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (2002), 26:272-273; Kaymaz, *Anadolu Selçuklu Sultanlarından II. Gıyâsü'd-din Keyhüsrev Devri*, 91; Erhan Göksu, "Köseadağ Savaşı (1243)", *Tarihin Peşinde – Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2, (2009), 7; Koca, "Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu", 37.

⁴¹⁹ İbn-i Bibi, *el Evâmirü'l- Alâ'iyye Fi'l- Umuri'l Alâ'iyye*, 517; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âli Selçuk*, 665-668; Müneccimbaşı, *Camiü'd-Düvel*, II, yayımlayan ve çeviren Ali Öngül, (İzmir, 2001), 88; Anonim Selçuknâme, *Tarih-i Ali Selçuk Der Anadolu, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, 31.

⁴²⁰ İbn-i Bibi, *el Evâmirü'l- Alâ'iyye Fi'l- Umuri'l Alâ'iyye*, 72-75; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 459-460; Sümer "Köseadağ Savaşı", 272-273.

⁴²¹ İbn-i Bibi, *el Evâmirü'l- Alâ'iyye Fi'l- Umuri'l Alâ'iyye*, 76-78; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 427-450; Nejat Kaymaz, *Pervâne Mu'inü'd-din Süleymân*, (Ankara: 1970), 35; Sümer "Köseadağ Savaşı", 272-273.

⁴²² Danık, *İşuva'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 27; Aşan, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İşkân İzleri*, 53; Cengiz, *Her Yönüyle Tunceli*, 99.

istilasıyla beraber, Moğolların hâkimiyetine girmiştir.⁴²³ Bu dönemde Moğolların diğer yerleri olduğu gibi Dersim/Tunceli yöresini de doğrudan atadıkları valiler vasıtasıyla yönetmişlerdir.⁴²⁴

Moğolların Anadolu'ya gelmesiyle ve Moğol istilalarından çok fazla zarar gören Türkmenler özellikle bu dönem Moğol tehdidinin yoğun olduğu Doğu Anadolu bölgesinden, Batı Anadolu'ya doğru göç ederek buralara yerleşmişlerdir. Bu Türkmenlerin boşalttığı bölgelere ise genellikle Kürt aşiretleri yerleşmiştir. Böylece Doğu Anadolu'da Kürt nüfusun artmasına yol açmıştır. Genellikle göçebe olarak güney bölgelerde yaşayan Kürt nüfusun Moğol saldırılarıyla beraber Türkmen nüfusun boşalttığı kuzey bölgelere doğru geldiğini görmekteyiz. Bu durum Ahlat, Diyarbakır, Dersim/Tunceli bölgelerinde Kürt nüfusu artmıştır.⁴²⁵ Bu dönem özellikle Anadolu'da karışıklığın olduğu bir süreçti. Selçuklu devlet adamı Pervâne Muineddîn Süleyman'ın 675/1277'de öldürülmesi ile karışıklıklar daha da artmış ve Moğol egemenliğini kabul etmeyen Türkmenler devlet adamlarına zorluklar çıkarmışlardır. Bu dönem de Anadolu umum valilerinin bağımsız hareketleri ve isyanları, Moğolların kendi içişlerinde mücadelesine sebep olmuş bu mücadele Anadolu'da birçok değişimin tetikleyicisi olduğu gibi Dersim/Tunceli yöresini de etkilemiştir. Moğol istilasından sonrası Erzincan civarındaki dağlık alanlarda yaşayan aşiretlerin bir kısmının Dersim/Tunceli'ye yerleştiği ve burada yerli halkla kaynaştığı ifade edilmektedir. XIV. yüzyıldan itibaren bu topluluklar, bölgenin coğrafi yapısı sayesinde dış etkilere uzak bir yaşam sürmüş, zamanla Zazaca konuşmaya başlamışlardır. Böylelikle, dil ve kültür açısından karmaşık fakat yerel kimliği güçlü bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır.⁴²⁶

Coğrafi şartları bakımından sarp bir bölge olan bu yöre Moğol istilasından kaçmak isteyen kişiler için bir sığınak görevi görmüştür. Moğol istilasıyla Türkistan ve Horasan bölgelerinden Anadolu'ya doğru gerçekleşen göç dalgaları sırasında, Doğu Anadolu'nun dağlık kesimleri özellikle Dersim/Tunceli ve çevresi önemli bir sığınma alanı hâline

⁴²³ Aşan, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İskân İzleri*, 53; Abdulkadir Yuvalı, "Hülâgü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1998), XVIII:474; Yuvalı, "Tunceli ve Yöresi Tarihi Üzerine", 362.

⁴²⁴ Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 40.

⁴²⁵ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 128.

⁴²⁶ Zeki Velidi Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I, (İstanbul: 1931), 1-42; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 635-640; Sümer "Anadolu'da Moğollar", 68-77; Muammer Gül, *Orta Çağ'da Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihi Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2010), 138-156.

gelmiştir. Moğol istilaları döneminde, Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Erzincan, Erzurum, Palu ve çevresindeki dağ eteklerinde yaşayan çok sayıda Türk aşireti, bu saldırıların yarattığı yıkımdan kurtulmak için daha güvenli bölgelere yönelmiştir. Bu göç hareketleri sonucunda, birçok Türkmen aşireti Dersim/Tunceli'nin sarp vadilerine ve ormanlık alanlarına sığınmıştır.⁴²⁷

647/1250'li yıllardan sonra Anadolu'da İlhanlıların⁴²⁸ umum valilerinin ve müstevfilerinin etkisi görülmeye başlanmıştır.⁴²⁹ 707/1308 de Anadolu Selçuklu Devleti tamamen yıkıldıktan sonra, iç işlerinde serbest dış işlerinde ise Moğolların İlhanlı boyuna mensup birçok beylik kurulmuştur. Moğolların kendi içindeki mücadeleleri hem bu beyliklerin kurulmasına hem de Anadolu valisi Timûrtaş Noyan'ın isyan ederek 720/1321'de kendi hükümdarlığını ilan etmesine olanak sağladı.⁴³⁰ Bu dönemde Dersim/Tunceli ve çevresinin de doğrudan İlhanlı egemenliğine girdiğini görmekteyiz.⁴³¹ 740/1340 yılına kadar İlhanlıların egemenliği altında kalan Dersim/Tunceli daha sonra Eratna Beyliğinin kurucusu Eratna Bey ile Mutahharten Emirliği'nin egemenliği altına girmiştir.⁴³² Aslen bir Uygur Türkü olan Eratna Beğ b. Cafer / Taycu Bahşi, İlhanlı ordusuyla beraber Anadolu'ya gelmiş ve Noyan unvanı almış emirlerden biridir. Anadolu genel valisi Timurtaş babası Emir Çoban'ın öldürülmesinden sonra Emir Said Bahadır Han'dan korkarak Mısır Memlûklü Sultanına sığındığı zaman Anadolu valiliğine vekâleten kayınbiraderi Eratna'yı bırakmıştır.⁴³³ 727-781/1327-1380 yıllarında hüküm

⁴²⁷ Günay, "Dersim'de Sosyal Yapının Arka Planı (XVI-XVIII. Yüzyıllar)", 144.

⁴²⁸ Büyük Moğol Hanı Mengü Han, 1253 yılında kardeşi Hülagü'yü "İl-han" (bölge hükümdarı) unvanıyla İran, Irak, Suriye, Mısır, Anadolu ve Kafkasya'yı ele geçirmesi ve kendine tabi kılması ile görevlendirmiştir. 1256 kurulan bu devlet, Hülagü'nun unvanına ithafen İlhanlılar olarak anılmaya başlanmıştır. Bkz., Abdulkadir Yuvalı, "İlhanlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22, (İstanbul: 2000), 102

⁴²⁹ İbn-i Bibi, (1996), *el Evâmirü'l- Alâ'yye Fî'l- Umuri'l Alâ'yye*, 493-670; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 443; Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti", 1-42; Sümer "Anadolu'da Moğollar", 75; Kemal Göde, *Eratnalılar* (1327-1381), (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), 4-8; Yuvalı, "İlhanlılar", 102.

⁴³⁰ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 575-671.

⁴³¹ Kocadağ, *Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, 93.

⁴³² Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, 133-134; Işık, *Bir Tutam Tunceli*, 12-13; Taş, *Tunceli (Dersim) Çevresindeki Aşiretler ve Sosyo-Kültürel Yapıları*, 68; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı (İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat)*, 26-27; Aşan, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İskân İzleri*, 53.

⁴³³ Anonim Selçuknâme, *Tarih-i Ali Selçuk Der Anadolu, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, 69; Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, 245-247; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 90; Göde, *Eratnalılar*, 33-34; Kemal Göde, "Eratnalılar (1327-1381)'in Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Vakfiyeleri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Kayseri: 1983), 143-158; Kemal Göde, "Eratnaoğulları", *XI. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1995), 295-296; Kemal Göde, "Eratna Devleti Tarihine Genel Bir Bakış", *Türkler*, VI, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları), 799; Gül, *Orta Çağlarda Doğu*

sürmüş olan Eratna Devleti sınırlarını Erzurum'dan Kayseri'ye ve Samsun'dan Malatya'ya değin genişletmiştir.⁴³⁴ Eratnalıların hâkimiyet kurdukları saha da Dersim/Tunceli ve çevresi de yer almıştır.⁴³⁵ 740/1340'lı yıllarda Doğu Anadolu'da Celayirli⁴³⁶ egemenliğinin kurulduğunu görmekteyiz. Eratnalılar da bir süre Celayirlilere tabi olmuşlardır. Bu dönemde muhtemelen Doğu Anadolu şehirleri gibi Dersim/Tunceli yöresi de belli bir dönem Celayirli hâkimiyeti altında yaşamıştır. 743/1343'de Anadolu'ya hâkim olmak isteyen Timurtaş'ın oğlu Çobanlı Şeyh Hasan, Eratnalıların bölgedeki hâkimiyetine son vermek istemiş ve bu nedenle iki ordu arasında, Erzincan - Sivas civarında 743/1343'de Karânbûk Savaşı⁴³⁷ vuku bulmuştur. Ertena Bey ve Çobanoğulları arasında gerçekleşen muharebede Dersim/Tunceli yöresindeki Türk aşiretleri de Alâeddin Eratna Bey'e⁴³⁸ destek vermiş ve böylece Çobanoğlu Beyi Şeyh Hasan yenilgiye uğratılmıştır.⁴³⁹ Bu destekle İlhanlı/Çobanlı ordularını Karânbûk Savaşında mağlup etmesi üzerine Türkmenler minnettarlığını göstermek için Eratna Bey'e köse sakallı oluşundan dolayı *Köse Nebi / Köse Peygamber* unvanını vermişlerdir.⁴⁴⁰ Böylece

ve Güneydoğu Anadolu, 147; Kemal Taşçı, "Erzincan'da Eratnalı Hâkimiyeti", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler*, I, (2016), 393-396; Kemal Taşçı, "Erzincan'da Eratnalı Hâkimiyeti", içinde *Erzincan Tarihi II*, editör Kemal Taşçı – Kader Altın, (Erzincan: EBYÜ Yayınları, 2020), 112-113.

⁴³⁴ Kocadağ, *Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*, 94.

⁴³⁵ Erdoğan Merçil, "Anadolu Beylikleri", *Türk Dünyası El Kitabı Coğrafya-Tarih*, 1, (Ankara: TKAE, 1992), 304; Danık, *İşuwa'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 27; Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 41; Cengiz, *Her Yönüyle Tunceli*, 99.

⁴³⁶ Muzaffer Ürekli, "Celayirliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* VII, (İstanbul: 1987), 264-265; Taşçı, "Erzincan'da Eratnalı Hâkimiyeti", 116-120.

⁴³⁷ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âli Selçuk*, 909-910; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2024), 156; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 104-106; Kemal Göde, *Sultan Alaeddin Eratna*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 38-41; Göde, "Eretnaoğulları", 295; Göde, "Eretnalı Devleti Tarihine Genel Bir Bakış", 800-801; Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, 148; Abdullah Kaya, "Kadı Burhaneddin – Dulkadirli Münasebetleri", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/I, (2013), 162; (161-170); Taşçı, "Erzincan'da Eratnalı Hâkimiyeti", 120.

⁴³⁸ Karânbûk Savaşıyla tamamen bağımsızlığını kazanan Eratna Bey Türk – İslam geleneğine uygun olarak adına hutbe okutup, sikke bastırmış, "Alâeddin", "Seyfeddin", "Reşideddin" unvanlarını almıştır. Bkz., Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 156-157; Sümer, "Anadolu'da Moğollar", 113-114; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 294; Göde, *Eratnalılar*, 178; Göde, "Eretnaoğulları", 296; Taşçı, "Erzincan'da Eratnalı Hâkimiyeti", 121.

⁴³⁹ Anonim Selçuknâme, *Tarih-i Âli Selçuk Der Anadolu, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, 69; Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, 245; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 293; Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 231; Göde, *Sultan Alaeddin Eratna*, 20-23; Göde, "Eretnalı Devleti Tarihine Genel Bir Bakış", 800-801; Taşçı, "Erzincan'da Eratnalı Hâkimiyeti", 393-396.

⁴⁴⁰ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âli Selçuk*, 910; Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, 248; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas- Kayseri ve Dolaylarında Eretna Devleti", *Belleten*, XXXII/126, (Ankara: 1968), 171; Göde, *Eratnalılar*, 178; Göde, "Eretnaoğulları", 296; Göde, "Eratnalılar (1327-1381)'in Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Vakfiyeleri", 144; Taşçı, "Erzincan'da Eratnalı Hâkimiyeti", 121.

Anadolu'da bağımsız hareket eden Eratnalılar 781/1380'e dek Dersim/Tunceli'nin de içinde bulunduğu yörede hüküm sürmüşlerdir.

Alâeddin Eratna Bey'in ölümünden sonra yerine geçen oğulları arasındaki mücadelelerde devlet çökmeye yüz tutmuş, Sivas hükümdarı, Kadı Burhaneddin Eratnalılara son vererek bölgede egemenlik kurmuştur.⁴⁴¹ 780/1379'dan sonra Erzincan ve çevresinde Alâeddin Eratna Bey'in soyundan gelen Barak Bey'in oğlu Zâhiredîn Tahirten/Mutahharten'in hâkimiyetini görmekteyiz.⁴⁴² Clavijo'nun seyahatnamesinde “Eskiden Erzincan'da Taharten namında büyük bir prens varmış. Bu Erzincan ve civarına hâkim imiş.”⁴⁴³ şeklinde ki ifadesinden, Erzincan merkez olmak üzere Dersim/Tunceli ve çevresinin de bu dönemde Mutahharten'in egemenlik sahasına girmiş olduğunu görmekteyiz. Mutahharten, bu dönemde Erzincan, Tercan, Kemah, Bayburt, Erzurum, İspir, Şebinkarahisar ve Çemişgezek bölgelerini de hâkimiyet sahalarına katmıştır.⁴⁴⁴ Mutahharten ile ilgili Tihrani'nin eserinde; “Adı geçen emir (Mutahharten), o sırada büyük bir emirdi. Erzincan, Bayburt, Kemah, İspir, Erzurum ve Tercan onun memleketi idi. Çemişgezek ve Karahisar da ona bağlı idi. Trabzon'dan da haraç alıyordu.”⁴⁴⁵ Şeklinde ifade geçmektedir. Mutahharten'den sonra yöre de Karakoyunlu ve Akkoyunlu hâkimiyeti görülmeye başlanmıştır.

Sonuç olarak ortaçağ'da, Dersim/Tunceli yöresi, Hz. Ömer döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu yöreleri gibi Müslüman Arapların eline geçmişti. Fakat Müslümanların buradaki hakimiyeti çokta uzun sürmemiştir. Bölge, Müslümanlarla Bizans arasında da sıkça el değiştirmiş ve 463/1071 Malazgirt zaferinden sonra bu bölge Türklerin kontrolü altına girmiştir. Bir dönem Bizanslı kumandanlar yöreye hâkim olmuş olsalar bile Harput merkezli Çubuk oğulları Beyliği'nin kurucusu Çubuk Bey

⁴⁴¹ Asan, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl İllerimnde Türk-İskân İzleri*, 53-54; Göde, “Eratnalılar (1327-1381)'in Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Vakfiyeleri”, 144.

⁴⁴² Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, çeviren Mürsel Öztürk, (Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 2001), 36-38; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 60; İsmet Miroğlu, “Erzincan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* XII, (İstanbul: 1995), 319; Faruk Sümer, “Akkoyunlular”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* II, 271; Danık, *İşuva'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 28; Yaşar Yücel, “XIV. Ve XV. Yüzyıllarda Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar, I. Mutahharten ve Erzincan Emirliği”, *Belleten*, XXXV/140, 666; Hasan Geyikoğlu, “Saltuklular'dan Osmanlılara Kemah”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, I, (Erzincan: 2016), 213; Taşcı, “Erzincan'da Eratnalı Hâkimiyeti”, 122.

⁴⁴³ Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur*, (İstanbul: Ses Yayınları, 1993), 78.

⁴⁴⁴ Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 60; Danık, *İşuva'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 27; Geyikoğlu, “Selçuklulardan Osmanlılara Kemah”, 213;

⁴⁴⁵ Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, 36.

779/1378’de bu egemenliğe son vermiştir. Dersim/Tunceli bir dönem Artukoğlularının Harput kolu, bir dönemde Mengücekliler’in Kemah-Erzincan kolu ve Erzurum çevresinde hüküm süren Saltukluların egemenliğinde kalmıştır. Anadolu Selçuklularının eline geçen yöre 640/1243’te Moğollara yenilmesinden sonra Moğolların ve sırası ile İlhanlılar, Celayirliler ve Eratnahlılar idaresine girmiş, XIV. yüzyılda bir süre Erzincan Beyi Mutahharten’in egemenliği altında kalmıştır. Mutahharten, Eratna Beyleri ile Erzincan ve çevresi için mücadele etmiş ve bu süreçte Dulkadiroğlu İbrahim Bey ile Akkoyunlu hükümdarı Kutlu Bey’den yardım talep etmiş ve onun yardımı ile bölgede hâkimiyetini belli bir süre daha devam ettirmiştir. Daha sonraki dönemlerde çıkan iç karışıklar nedeniyle zayıflayan Eratna hâkimiyeti Kadı Burhaneddin’in çabalarıyla yeniden toparlanmış ve 800/1398’e kadar varlığını devam ettirmiştir.⁴⁴⁶ Bölge daha sonra Karakoyunlu ve Akkoyunlu arasında mücadele alanı olmuş ve belli bir süre Dersim/Tunceli ve civarı bu iki devletin egemenliğinde kalmıştır.⁴⁴⁷

⁴⁴⁶ Mehmet Ali Çakmak, “Akkoyunlu Karakoyunlu Mücadeleleri”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25/3, (2005), 77.

⁴⁴⁷ Tuncel, “Tunceli”, 378-370

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KARAKOYUNLULAR AKKOYUNLULAR VE SAFEVİLER

DÖNEMİNDE DERSİM/TUNCELİ

4.1. Karakoyunlular Döneminde Dersim/Tunceli

XIV. yüzyılda Doğu Anadolu'nun siyasal yapısı, dönemin coğrafi ve ekonomik koşulları kadar karmaşık bir nitelik arz etmekteydi. Anadolu'da İlhanlıların mirasçısı konumunda olan, Kayseri ve Sivas merkezli Eretna Devleti artık dağılmaya başlamış ve 782/1381'de, son Eretna Beyi Kadı Burhaneddin Ahmed, Sivas'ın yönetimini ele geçirmişti. 780/1379'da Mutahharten bağımsızlığını ilan ederek⁴⁴⁸ Kemah'tan Erzurum - İspir'e kadar Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmını egemenlik altına alarak Erzincan merkezli beyliğini kurmuştu. Mutahharten'in hâkimiyet sahasının hemen doğusunda ise Karakoyunlu Türkmen konfederasyonunun lideri Kara Mehmed'in (782-791/1380-1389) toprakları yer almaktaydı. Diyarbakır ve çevresinde ise Akkoyunlu Türkmenleri hüküm sürmekteydi.⁴⁴⁹

4.1.1. Karakoyunlular Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişimi

XIV. yüzyılın ilk yarısında Moğollara tâbi olarak Musul yöresinde kışlayan ve Erciş bölgesini yaylak olarak kullanan, Bârânî adıyla da anılan Karakoyunluların siyaset sahnesine çıkışları Bayram Hoca (ö. 781-782/1380-1381) dönemine rastlamaktadır.

⁴⁴⁸ Yasar Yücel, *Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınevi, 1982), 2-5.

⁴⁴⁹ John E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, çeviren ve ek yazılar Sibel Özbudun – Necdet Sakaoğlu (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993), 72.

Sutaylı hükümdarı Akçasakal Hüseyin Bey'i 752/1351'de öldürüp, bağımsızlığını kazanan Bayram Hoca Musul'u ele geçirerek, burayı kardeşi Birdi Hoca'ya vermiştir. Kendisi bu dönemde Celayirlilerle mücadele etmiş ve galibiyet kazanarak Musul'u ele geçirmiştir. 767/1366 yılında Mardin'i ele geçirmek üzere harekete geçen Bayram Hoca, Muş Ovası'nda Celayirli Sultan Üveys ile karşı karşıya gelmiş; Celayirliler karşısında mağlup olarak bir süre bu devlete tâbi olmuştur.⁴⁵⁰ 782/1380 yılında Bayram Hoca ölünce Karakoyunluların başına oğlu olmadığı için yeğeni Kara Mehmed (781-791/1380-1389) geçmiştir. Karakoyunlular, Kara Mehmed döneminde İran ve Irak'taki Moğol varlığına son vererek Azerbaycan'ın Türkleşmesinde önemli bir rol oynamıştır. Van Gölü civarında Erciş merkez olmak üzere, Musul'dan Erzurum'a kadar tüm Doğu Anadolu topraklarına yerleşmiş, Karakoyunlu oymağı tarafından teşkil edilmiş bir Türkmen Devletidir. Karakoyunluları oluşturan diğer oymaklar ise; Sa'dlu, Baharlu, Doharlu, Bayramlu, Karamanlu, Çakurlu, Ayunlu, Hacılu, Çakırlu, Ağaç-eri ve Döğer oymaklardır.⁴⁵¹

783/ 1382 yılında Karakoyunlu Kara Mehmed, Celayirliler ile giriştiği mücadele de galibiyet kazanarak kendisine büyük bir şöhret kazandırdı. Akkoyunlulara karşı Artuklularla ittifak kuran Karakoyunlular, daha sonra Mardin Artuklu Hükümdarı el-Melikü'l-Mansur Ahmed'i yenilgiye uğratarak 787/1386'a Erzincan hâkimi Mutahharten ile ittifak kurarak⁴⁵² Akkoyunlulara karşı da galibiyet kazanmış ve bu dönem Dersim/Tunceli dâhil tüm Doğu Anadolu'yu egemenliği altına almıştır. 787/ 1386'da Timur'un Anadolu seferi başlamış⁴⁵³ ve Kara Mehmed, Timur'a bağlılığını bildirmemiştir. Bu bahane ile Timur, Kara Mehmed'i hacca giden kafilelere ve ticaret

⁴⁵⁰ Faruk Sümer, "Karakoyunlu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* XXIV, 434-438; Korkmaz, Karakoyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı, 10; İsmail Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı", *Türkler*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), 6:839-842.

⁴⁵¹ Faruk Sümer, *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan Şah'a Kadar)*, I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1984), 12; Sümer, "Karakoyunlu", 434-438; Mehmet Fatih Bekirhan, *Doğu'nun Beyleri Karakoyunlular*, (Ankara: Berikan Yayınları, 1984), 16-20; Kâzım Paydaş, "Karakoyunlular", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II*, editör Muhammet Hanefi Palabıyık- Osman Çetin, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 378; Ayşe Atıcı Arayancan, "Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihânşâh ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din ve Kültür) 1438-1467". (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010), 229-230 Bukeft Gündüz, "Kadı Ahmet Gaffari'nin Tarih-i Cihan-ara İsimli Eserimde Türk Hanedanları (Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler)". (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi: Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2019).

⁴⁵² Paydaş, "Karakoyunlular", 379; Korkmaz, *Karakoyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, 12.

⁴⁵³ Toma Metsopskii, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, çeviren Dr. Gürsoy Solmaz, (Ankara: 2009), 14-15; Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, (Ankara: 1989), 6.

kervanlarına saldırmakla itham etmiş; sonuçta 789/1388’de karşı karşıya gelen Timur ve Karakoyunlular Kara Mehmed’in galibiyeti ile Tebriz’e kadar girmişlerdir.⁴⁵⁴

791/1389’da Kara Mehmed ölmüş yerine Kara Yusuf (791-822/1389-1420) geçmiştir. Tebriz’i başkent yapan⁴⁵⁵ Kara Yusuf’un Karakoyunlu tahtına çıktığı sıralarda Timur; Azerbaycan, Irak, Suriye ve Anadolu’yu ele geçirmek için seferler hazırlıyordu. Bu durum Kara Yusuf ile Timur’u karşı karşıya getirmiş ve Kara Yusuf kendini Timur’dan korunmak için Osmanlı Sultanı Yıldırım Beyazıt’a sığınmıştır. Karakoyunlu Kara Yusuf Bey’in, Yıldırım Bayezid’e sığınarak onunla ittifak kurduğu sırada Kara Yülük Osman Bey; Çemişgezek hâkimi Emir Yelman ve Mutahharten ile anlaşma yaparak birlikte Timur’un huzuruna çıkmış ve burada Timur tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştır. Bu durum üzerine Osman Bey, Timur’un Osmanlılara karşı yapacağı hücumda Timur’a kılavuzluk etmiştir.⁴⁵⁶ Timur, Kara Yusuf’un kendisine teslim edilmesini ısrarla Yıldırım Bayezid’den talep etmiş; ancak Yıldırım Bayezid bu isteği reddetmiştir. Timur, Amasya’yı dirlik olarak Kara Yusuf’a verdiği gibi Mutahharten’den de Erzincan emirliğini alarak Kara Yusuf’a bağışlamıştı.⁴⁵⁷ Kara Yusuf, Erzincan emirliğinden vazgeçmiştir. Erzincan emiri Mutahharten ise Karakoyunlularla kurulan ittifakı sürdürmek istemiştir. Mutahharten, Kara Yusuf’un Akkoyunlulara ait topraklara hücum etmesi için kendisine elçiler ve mektuplar gönderilmesinden memnuniyet duymuş; giderek güçlenen Akkoyunlu Kara Yülük Osman’a karşı Karakoyunlu beylerine elçiler ve mektuplar göndererek hem mevcut ittifakı canlı tutmaya hem de ihtiyaç hâlinde onların desteğini sağlamaya çalışmıştır. Ancak bu çabalar, Enderis denilen yerde Akkoyunlularla meydana gelen savaşta Kara Yusuf’un Akkoyunlulara esir düşmesini ve Mutahharten’in kaçmak zorunda kalmasını engelleyememiştir.⁴⁵⁸ 808/1406 yılına kadar

⁴⁵⁴ Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, 55; Sümer, “Karakoyunlular”, 435; Bekirhan, *Doğu’nun Beyleri Karakoyunlular*, 42; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, 470; Mustafa Kafalı, “Timur”, içinde *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul:2012), XII, 341; Çakmak, “Akkoyunlu Karakoyunlu Mücadeleleri”, 78.

⁴⁵⁵ Sümer, *Karakoyunlular*, 87; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikler ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, 181; Oktay Efendiye, *Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî Devletlerindeki, Mülkî ve Askerî Teşkilata Bakı*, (09.10.2024): 72. <https://www.scribd.com/document/607978400>.

⁴⁵⁶ Sümer, “Akkoyunlular”, 271; Yigit, “Akkoyunlu beyi Osman Bey’in Unvanı Yülük mü İlig mi?”, 192; Yücel, *Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*, 13.

⁴⁵⁷ 805/1402 Timur ile Yıldırım Beyazıt arasında cereyan eden Ankara Savaşının en önemli sebeplerinden biri de Kara Yusuf’un Timur’a verilmemesidir. Bkz.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, (İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası, 1941), 58; Sümer, “Karakoyunlu”, 435; 7 Miroğlu, “Erzincan”, 319.

⁴⁵⁸ Çakmak, “Akkoyunlu Karakoyunlu Mücadeleleri”, 79; Aka, “Selçuklu Sonrası Orta Doğu’da Türk Varlığı”, *Türkler*. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), 6:839-842.

karışık ve zor zamanlardan geçen Kara Yusuf tekrar toparlanarak Timur'un da Anadolu'dan çekilip Hindistan seferine çıkmasını fırsat bilerek kaybettiği ata yurdu olan Erciş'i geri almış Hakkâri ve Van gölü ile Azerbaycan ülkelerini Timurlulardan kurtarma çabasına girişmişti.⁴⁵⁹ Timur'un ölümünden sonra da fetihlerine devam eden Kara Yusuf, Karakoyunlu devletini en güçlü zamana ulaştırmış, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem bölgeleri hâkimiyeti altına almayı başarmıştır.⁴⁶⁰

Kara Yusuf Baranî, Akkoyunlu ve Karakoyunlular arasında vuku bulan bu mücadelenin sonlanması için Akkoyunlu lideri Kara Yülük Osman Bey'e;

Biz ikimiz de Türkmeniz, bundan fazla birbirimizle uğraşmayalım. Atalarımızın ve dedelerimizin izinden gitmemiz gerekir. Yazın Aladağ yaylasına, kışın da Diyarbakır ve Fırat sahili kışlağına gidelim. Senin iyi tanıdığın, Rum ve Suriye halkıyla meşgul olman, benim de Çağatay'a gitmem devletimizin selameti bakımından en makul ve uygun davranış olur.

Şeklindeki mektubu, bu iki Türkmen devlet arasındaki mücadelenin sonlamasının isteğidir.⁴⁶¹ Ancak bu istek karşılık bulmamış; Kara Yusuf ve Kara Yülük Osman Bey'den sonra da oğulları zamanında bile Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasında mücadeleler sürekli devam etmiştir.

İlhanlı ve Celayirli geleneklerine bağlı kalan, Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf hem adil bir hükümdar hem de teşkilatçı bir kişiliğe sahip olmasıyla, Doğu Anadolu başta olmak üzere Azerbaycan ve İran coğrafyasına dağılmış Türkmen aşiretlerini kendi bayrağı altında toplayabilmiş ve siyasi evlilikler vasıtasıyla yerel yönetimleri yanına çekme politikası uygulamıştır. Komutası altında yer alan kalabalık ordunun da düzenli bir şekilde maaş alabilmesi için mali bir teşkilat kurmuştur.⁴⁶²

Kara Yusuf'tan sonra Karakoyunluların başında oğlu İskender (822-841/1420-1438) çıkmış ve onun döneminde Çağatay hükümdarı Şahruh ile mücadeleler vuku

⁴⁵⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, (İstanbul: Işıl Yayınları, 1953), 484; Erol Keleş, "Doğu Anadolu'da Kara Koyunlu-Timurlu Mücadelesi ve Eleşkirt Meydan Muharebesi", *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, 225.

⁴⁶⁰ Kırzioğlu, *Kars Tarihi I*, 484; Keleş, "Doğu Anadolu'da Kara Koyunlu-Timurlu Mücadelesi ve Eleşkirt Meydan Muharebesi", 225.

⁴⁶¹ Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 58-59; E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, 85.

⁴⁶² Yücel, *Mutahharten ve Erzincan Emirliği*, 29-30; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 185; Erol Keleş, "Karakoyunlu Devleti'nin Kurucusu Emir Kara Yusuf Baranî: Mücadelesi ve Şahsiyeti", *Tarih Okulu Dergisi*, 14/LIV, (2021), 3258.

bulmuştur. Şahruh, daha önce Kara Yusuf'a elçiler göndererek kendisine tâbi olmasını istemiş, ancak olumlu bir cevap alamayınca 822/1420'de Kara Yusuf üzerine sefere çıkmıştı. Bu sırada Kara Yusuf ölmüş yerine oğlu İskender geçmişti. İskender Şahruh'a itaatini arz etmediği gibi Şahruh'a itaat eden Türkmenlerle de mücadeleye girişmiş ve hatta Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey bu yüzden Şahruh'u İskender üzerine savaşa ikna etmiştir.⁴⁶³ 823/1421'de Eleşkirt Ovasında karşılaşan iki kuvvet arasında zorlu bir mücadele gerçekleşmiş ancak bu mücadele Şahruh'un zaferiyle sonlanmıştır.⁴⁶⁴ Bu zafer Akkoyunluların da bölgede bir süre rahat nefes almalarını sağlamıştır. Şahruh da Timur gibi bölgeye yerleşmek niyetiyle değil bu bölgeyi kendine tabii güçlerle yönetmeyi tercih etmiş bu sebeple de bölge de siyasi iktidarsızlık meydana gelmiştir. Karakoyunluların Şahruh'a yenilmesi İskender'i Osmanlı'ya iltica etmeye zorlamış ve kardeşi Cihanşah'da Şahruh tarafından al tamga⁴⁶⁵ ile 839/1436'da Azerbaycan ve Arran ülkelerine hükümdar olarak görevlendirilmiştir. Bunu haber alan İskender Tebriz'e yola çıkmış kardeşi Cihanşah ile savaşarak yenilmiş ve Alıncak kalesine sığınmıştır. Bu kalede iken 841/1438'de oğlu Şah Kubad tarafından öldürülmüş ve Karakoyunlu tahtına Cihanşah (842-871/1439-1467) geçmiştir.⁴⁶⁶

Cihanşah, ilk olarak yeğeni Şah Kubad'tan abisinin intikamını almış, 843-847/1440-1444 yıllarında Gürcistan üzerine iki başarılı sefer düzenlenmiştir. Bundan sonra Bağdat üzerine sefere çıkarak burayı ele geçirip oğlu Muhammed Mirza'ya bırakmıştır.⁴⁶⁷

Cihanşah, Şahruh'a bağlı kalarak toprakları genişletme politikası gütmüş, onun ölümüyle (850/1447); Sultaniye, Kazvin, İsfend, Fars, Herat, Rey, İsfahan, Kirman ve

⁴⁶³ İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, (Ankara: 1994), 120-124; İsmail Aka, *İran'da Türkmen Hakimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, (Ankara: 2001), 17; Korkmaz, Karakoyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı, 17.

⁴⁶⁴ Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 67; Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, 122-124; İsmail Aka, "Şahruh'un Karakoyunlular Üzerine Seferleri", *Prof. Dr. İsmail Aka Makaleler 1*, hazırlayan E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli, (Ankara: Berikan Yayınları, 2005), 353; Aka, *İran'da Türkmen Hakimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, 17-18; Keleş, "Doğu Anadolu'da Kara Koyunlu-Timurlu Mücadelesi ve Eleşkirt Meydan Muharebesi", 230-231.

⁴⁶⁵ Al tamga; Tuğra basılmış ferman anlamına gelir. Geniş bilgi için Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999), 75-80; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 314-320, İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötügen Yayınları, 2010), 270-272, Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011), 195-198.

⁴⁶⁶ Korkmaz, Karakoyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı, 18.

⁴⁶⁷ Mükrimin Halil Yınanç, "Cihan-Şah", *İA*, (2001), 175; Korkmaz, Karakoyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı, 19.

Horasan'ı muhasara ederek topraklarına katmıştır.⁴⁶⁸ Cihanşah, bu dönem ayrıca Akkoyunlu Cihangir Mirza'nın kardeşi Uzun Hasan'la mücadelesinde Cihangir'in yardım isteğini kabul etmiş ancak Uzun Hasan'a karşı yenilmişti. Bu sırada Cihanşah, oğullarının isyanları ile uğraşmak durumunda kalmış, oğlu Hasan Ali babasına karşı isyan girişiminde bulunarak Tebriz'de Sultanlığını ilan etmişse de babası tarafından yakalatılarak Makü Kalesine hapsedirilmişti. Cihanşah'ın diğer oğlu Pir Budak da babasına karşı uzun yıllar isyan girişiminde bulunmuş ancak babası tarafından öldürülmüştür.⁴⁶⁹

Karakoyunlu Devletinin en büyük hükümdarları olan Cihanşah döneminde Karakoyunluların sınırları Horasan bölgesinden Osmanlı ve Memluk sınırlarına kadar genişlemişti. Karakoyunlular bu bölge içinde sadece Akkoyunlulara ait, Diyarbakır ve çevresinin hakimiyetini ele geçirememişti. Akkoyunluları ortadan kaldırmak amacıyla Diyarbakır üzerine harekete geçen Cihanşah, kış mevsiminin yaklaşması nedeniyle seferi ertelemiş; dönüş sırasında Akkoyunlu Uzun Hasan'ın beklenmedik baskını sonucunda hayatını kaybetmiştir. Böylece Karakoyunlu Devleti artık eski gücünü bulamayarak kısa bir süre içinde dağılma sürecine girmiştir.⁴⁷⁰ Uzun Hasan'ın, Karakoyunlulara son vermesiyle beraber Doğu Anadolu bölgesi ve dolayısıyla Dersim/Tunceli yöresi de Akkoyunluların hakimiyetine geçmiştir.

Cihanşah'ın ölümünden sonra Karakoyunluların önde gelen beyleri Makü Kalesi'nde giderek esir tutulan Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali'yi hapisten çıkartıp,⁴⁷¹ Karakoyunlu tahtına oturtular (871-873/1467-1469). Hasan Ali, babasının ölümüne sebep olan Akkoyunlu Uzun Hasan'a karşı savaş hazırlıklarına girmiştir. Az sayıdaki Akkoyunlu ordusuna rağmen sayısı 180 bin civarında olan Karakoyunlu kuvvetleri 872/1468 tarihinde yapılan mücadelede büyük bir yenilgiye uğramıştır.⁴⁷² Bu zaferin

⁴⁶⁸ Sümer, "Karakoyunlular", 436; Korkmaz, Karakoyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı, 19.

⁴⁶⁹ Sümer, "Karakoyunlular", 437; Yınanç, "Cihan-Şah", 175; Paydas, "Karakoyunlular", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II*, 382.

⁴⁷⁰ Sümer, "Karakoyunlular", 437; Uzunçarsılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 184; Bekirhan, *Doğu'nun Beyleri Karakoyunlular*, 22; Paydas, "Karakoyunlular", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II*, 383-384; Çetin Varlık, "Karakoyunlular", *DGBİT*, (İstanbul: Çağ Yayınları 1992), 470; Korkmaz, Karakoyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı, 20.

⁴⁷¹ Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 265; Sümer, "Karakoyunlular", 437.

⁴⁷² Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 277-285; Kadı Ahmed Gaffârî, *Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler, Târih-i Cihân Ârâ*, tercüme ve notlar Buket Gündüz, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2023), 59; Sümer, "Uzun Hasan", 262-263.

sonrasında Karakoyunluların çöküşünün başladığını, Akkoyunluların ise daha da güçlenmelerinin önünün açıldığını görüyoruz.

Karakoyunlu Türkmenleri Doğu Anadolu bölgesinde Timurlulara karşı koruyuculuk görevini üstlenmiş; Doğu Anadolu, Azerbaycan ile Irak-ı Acem bölgeleri, Karakoyunlu oymakları; Baranlı, Bayramlı, Baharlı, Duharlı, Karamanlı, Sa'dlu, Ayınlı, Hacılu, Alpagut, Ağaçeri, Döğer, gibi boylar sayesinde bölgenin Türkleşmesini sağlamışlardır.⁴⁷³

4.1.2. Karakoyunlu İdaresi Altında Dersim/Tunceli

802/1400'den itibaren Doğu Anadolu'ya Timur seferlerinin başlamasıyla birlikte Doğu Anadolu'da bulunan Türkmen boylarının bir kısmı bu seferlerden kaçarak Dersim/Tunceli'nin yüksek kesimlerine sığınmışlardır.⁴⁷⁴ Bu dönemde yapılan seferlerde Timur ordusu, Sivas ve Dersim/Tunceli yöresini kuşatarak yağmalamıştır.⁴⁷⁵ Dersim/Tunceli ve yöresinin de hâkimiyetini elinde bulunduran Erzincan emiri Mutahharten, bu dönem de Van Gölü civarına kadar gelip, Üçkilise civarında yerleşmiş olan ve ordularını Anadolu'nun şehirlerini yağmalamak için seferber eden Timur'un yanına gelerek ona bağlılığını bildirmiş ve böylece belli bir süre daha iktidarını devam ettirmiştir.⁴⁷⁶

Timur, Anadolu seferi sırasında Erzurum'dan Kayseri'ye kadar ilerlemiş Doğu Anadolu'nun neredeyse tüm bölgelerine hâkim olduğu hâlde Dersim/Tunceli'ye ve özellikle iç kesimlerine tam olarak nüfuz edememiştir. Timur'un tüm saldırgan işgallerine

⁴⁷³ İsmail Aka, "Timur'un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'de Hâkimiyet Mücadeleleri", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXII/1-2, (1984), 66; Aka, *İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Karakoyunlular Devri)*, 8.

⁴⁷⁴ Ağa, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, 27; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı*, 27; Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 29.

⁴⁷⁵ Sümer, "Karakoyunlular", 435; Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 232; Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 75; Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 42.

⁴⁷⁶ Bu dönemde Dersim ve çevresinin yönetimi Emir Yelman'ın elinde bulunmaktaydı. Emir Yelman, Mutahharten ile birlikte Timur'a tabi olarak Timur'u Anadolu seferi için kışkırtmışlardır. Bkz., Aziz B. Erdeşir-i Esterebadi, *Bezm-u Rezm*, çeviren Mürsel Öztürk, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990), 343; Mükrimin Halil Yinanç, "I. Bayezid", içinde *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1979), II:384; A. Sevim, Y. Yücel, *Türkiye Tarihi*, 388; Yaşar Yücel, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970), 123-124; Yaşar Yücel, "XIV-XV. Yy. Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar", *Belleten*, XXXV/140, (Ankara: 1971), 694; İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), 19-20; Ahmet Toksoy, "Akkoyunlular ve Erzincan (Uzun Hasan Devrine Kadar)", *TÜBAR*, XXXV, (2014), 242.

karşın bölgedeki Dersimli Kürt aşiretler, önemli geçitleri ellerinde tutmuştur. Timur'a bağlı askeri gruplar, Dersim/Tuncel'ye bağlı Pertek ve Çemişkezek'i nüfuzları altına almış olmalarına rağmen Dersim/Tunceli'nin iç kesimlerine asla girememiş ve buralara nüfuz edememişlerdir.⁴⁷⁷

Timur'un, 804/1402 Ankara Savaşından sonra özellikle Doğu Anadolu'da Karakoyunlu ve Akkoyunluların varlıkları ve mücadeleleri sıkça görülmeye başlanmıştır.⁴⁷⁸ Timur'un Anadolu'dan çekilmesinden sonra 805/1403 yılında Erzincan emiri Mutahharten'in ölümüyle 24 yıllık Erzincan merkezli Mutahharten emirliği Karakoyunlu Yusuf Bey'in bu beyliğe son vermesiyle tarih sahnesinden çekilmiştir.⁴⁷⁹ Böylece Mutahharten Emirliği'ne ait tüm topraklar ve dolayısıyla Dersim/Tunceli ve çevresi de Karakoyunluların hâkimiyeti altına girmiştir. Kara Yusuf, Erzincan'a önce kendisinin güvendiği adamlarından, Pir Ömer'i göndermiş ancak Akkoyunluların onu öldürmesinden sonra da kendi oğlu Ebu Said'i vali olarak tayin etmiştir. Fakat Kara Yusuf'un vefatının üzerine Erzincan halkının isteğiyle Mutahharten'in torunu Yar Ali, Erzincan ve çevresine vali olmuş, ancak bu dönemde Kara Yülük Osman Bey Erzincan'ı alarak Akkoyunlu topraklarına katmıştır.⁴⁸⁰

Kara Yusuf'un Erzincan ve dolayısıyla Dersim/Tunceli bölgesine hâkim olması Ermeni din adamı aynı zamanda tarihçi olan Toma tarafından şu şekilde ifade edilmiştir:

.... O (Kara Yusuf) daha da güçlendi, o yıl (811-812/1409-1410) Erzinka (Erzincan) şehrine vararak savaşız şekilde şehri kendine tabi etti. Çünkü şehrin hâkimi Taharten (Mutahharten) ölmüştü. Mardin Kalesini ve bütün vilayeti aldı ve sonra Amid ve Arzin (Dicle kıyısında) yörelerine gitti. Oralari muhasara ederek tarumar etti. Erzinka hâkimi Pir Ömer, onların arasında elçilik görevi görüp, Amid hâkimi Akkoyunlu Osman'ı (Kara Yülük Osman) ve Mutahharten'i

⁴⁷⁷ Veysel Akdeniz, *Akkoyunlu- Kürt İlişkileri*, (İstanbul: Nubihar Yayınları, 2012), 2.

⁴⁷⁸ Gaffârî, *Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Târih-i Cihân Arâ*, 60; Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, 60; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı*, 27; Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 42.

⁴⁷⁹ Mutahharten'den sonra torunu Şeyh Hasan zamanında (1410), yöre halkın şikâyetleri üzerine, Kara Yusuf, Erzincan emirliğini ve dolayısıyla Dersim/Tunceli yöresini de ele geçirmiştir. Erzincan'a kendi beylerinden Pir Ömer 'i vali tayin etmiştir. Bkz., Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 53; A. Sevim- Y. Yücel, *Türkiye Tarihi*, 410, 411; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 156-157; Sümer, *Karakoyunlular-I*, 82-83; Küroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elâzığ (Alzi) ve Çevresi*, 91.

⁴⁸⁰ Sümer, "Karakoyunlular", 435.

*barıştırdı. Kara Yülük Osman, Ermenilere hürmət eden çok cesur bir pehlivan idi. Onun için diyorlar ki, yetmiş iki reis öldürmüş ve Diyarbakır'ı fethetmişti.*⁴⁸¹

Yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı üzere bir dönem Doğu Anadolu şehirlerinin tümünde olduğu gibi Dersim/Tunceli ve çevresi de Kara Yusuf tarafından Karakoyunluların hakimiyet alanına dahil olmuştur. Kara Yusuf, bu bölgeleri doğrudan yönetmemiş olsa bile, yerel yöneticiler kendisine tâbi olarak varlıklarını sürdürmüş; dolayısıyla Karakoyunluların bölgenin kültürel ve sosyal hayatı üzerindeki etkileri belirgin biçimde hissedilmiştir.

4.1.3. Karakoyunlularda Devlet Teşkilatı: İdari, Sosyal ve Ekonomik ve Yapı

Karakoyunlular, İlhanlı, Celayirli ve Timurluların egemenliğinde bulunan topraklarda hüküm sürdükleri için devlet teşkilat yapılanmasında selefleri Celayirlilerle benzerlik göstermekte dolayısıyla devlet teşkilat yapısı İlhanlı devlet teşkilatlanmasına dayanmaktaydı. Türkiye Selçukluları ile de benzerlik gösteren devlet idaresi Moğol ve Timurilerin mülki ve askeri ıstılahlarını da içeriyordu.⁴⁸² Kara Yusuf'tan itibaren Sultan unvanının yanı sıra padişah, han, hakan gibi unvanlar kullanan Karakoyunlular, askeri teşkilat, saray usul ve kaideleri ile idari yapılanmada Anadolu Selçuklularıyla benzer şekilde yönetiliyordu.⁴⁸³ Saray tefrişatında, mühürdar, rikabdar, kitabdar, yasavul (teşrifatçı), şagavul (migmandar), mirahur (atlarla ilgilenen), yamçı (ulak), şiracı, kuşçu, sofracı gibi kişiler görev almaktaydı. Devlet yöneticilerinin “inak” isimli yakın adamları mevcuttu. Devlet teşkilatı ise; askerlik işleri ile ilgilenen Divan-ı Emaret, mülki işlerin görüşülüp karara bağlandığı Tuvacıyan ve son olarak da nişan ve yarlıkların yazıldığı Divan-ı Pervaneden oluşmaktaydı. Karakoyunluların taşra teşkilatlanmasında şehzade ve beylerin vilayetleri yönettiğini görmekteyiz. Bu şehzadelerinde görevli oldukları vilayetlerde kendilerine ait birer divanları ve kendilerine bağlı nöker adında eğitimli ve maaşlı askerleri mevcuttu. Vilayetlerde memuriyet görevinde bulunan beyler, kendilerine iktâ olarak tahsis edilen toprakları işletir ve bu görevler babadan oğula intikal ederdi.

⁴⁸¹ Metsopski, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, 27.

⁴⁸² E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, 15; Sümer, “Karakoyunlular”, 437.

⁴⁸³ Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 205-206; Sümer, “Karakoyunlular”, 437.

Şehirlerde görev yapan diğer bir grup ise daruga isimli mali ve idari işlere bakan memurlardı. Karakoyunluların hukuk sistemi şer'î ve örfî olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Mali tahsilatlar muhassıl ve tahvildar isimli memurlar tarafından denetlenirdi.⁴⁸⁴

Karakoyunluların devlet yönetiminde kadınların da önemli bir rolünün olduğunu, Sultan Cihanşah'ın eşi Hatun Can Begüm'ün adının ve mührünün birçok fermana, kitabede ve vakıf kayıtlarında yer almasından anlamaktayız. Özellikle bazı vakıf arazilerinin bağışlanmasında Hatun Can Begüm ve kızı Devlet Hatun gibi kadınların onayı alınması ve isimlerinin vakıf defterlerine kayıt edilmesi, resmi yazışmalarda hükümdar Cihanşah ile Hatun Can Begüm'ün de adı ve damgasının kullanılması Karakoyunlularda kadınlarında yönetimde söz sahibi olduklarını açıklaması açısından önemlidir.⁴⁸⁵

Karakoyunlulardan günümüze kadar ulaşan kaynakların sayıca az olmasına rağmen onların kültür ve edebiyata da önem vermiş oldukları bilinmektedir. Özellikle Cihanşah'ın kendi yazdığı Farsça ve Türkçe şiirler Azeri edebiyatı için önemli bir katkı sağlamaktadır.⁴⁸⁶ Cihanşah'ın Molla Câmî ile mektuplaşması ve dönemin âlimlerini himaye etmesi, bilim ve kültüre verdiği önemin açık bir göstergesidir. Yine Cihanşah'ın oğlu Pir Budak'ın da şair olduğu ve şiirlerinin bulunduğu bilinmektedir. Bu durum şairleri ve nakkaşları sarayında himaye eden Pir Budak'ın sanata ve sanatçıya verdiği önemi ifade etmektedir.⁴⁸⁷

Karakoyunlulardan bugüne değin ulaşılmış mimari yapılar oldukça az sayıdadır. Karakoyunlular'ın merkezi olan Erciş civarındaki iki kümbetin Karakoyunlulara ait olduğu düşünülmektedir. Erciş'deki, Kadem Paşa Hatun Kümbetinin kitabesine göre 863/1458 tarihinde Cihan-Şah zamanında, Emîr Rüstem Beg tarafından, Emîr Yar Ali, Şah Mustafa, Şah Sevük ve Şah Ali ile anneleri Kadem Paşa Hatun için yaptırılmıştır.⁴⁸⁸

⁴⁸⁴ Sümer, "Karakoyunlular", 437-438.

⁴⁸⁵ Ayşe Atıcı Arayancan, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu'da Kadının Devlet Yönetimi ve Diplomasideki Önemi İki Örnek: Hatun Can Begüm ve Sara Hatun", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 287-288.

⁴⁸⁶ Karakoyunlulardan günümüze ulaşan tek şiirler Cihanşah'a ait şiir divanıdır. Bkz., Muhsin Macit, "Cihanşah ve Türkçe Şiirleri", *Bilig*, 13, (2000), 9-19.

⁴⁸⁷ Yinanç, "Cihan-Şah", 176; Sümer, "Karakoyunlular", 438; Muhsin Macit, "Karakoyunlular Döneminde Sanat Hayatı", *Bilig*, 20, (2002), 60-61.

⁴⁸⁸ Oktay Aslanapa, "Doğu Anadolu'da Karakoyunlu Kümbetleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I, (1957), 107; Hasan Geyikoğlu, "Karakoyunluların Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Günümüze Ulaşabilen Kültürel Mirasları" *Atatürk Üniversitesi. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 38, (2008), 222.

Karakoyunlulara ait olduğu düşünölen ikinci kümbet ise Erciş-Patnos yolu üzerindeki ve kitabesi bulunmayan, bu yüzden Anonim Kümbet, Erciş Kümbeti, Karamelik Köyü Kümbeti veya Zortul Kümbeti diye adlandırılan Kara Yusuf'un Erciş'e defnedildiğı düşünölen kümbettir.⁴⁸⁹ Yine Karakoyunlulara ait olduğu düşünölen Van Gölü'nün kuzeybatısında, Ahlat'ta mevcut bulunan Erzen Hatun Kümbeti de 798/1396 tarihinde Karakoyunluların, Timur'un fethinden önceki ilk devrinde inşa ettikleri bir kümbettir.⁴⁹⁰ Karakoyunluların Tebriz'de de mimari eserleri mevcuttur. Cihanşah için eşi Hatun Can Begüm tarafından inşa edildiğı düşünölen Tebriz'de Muzafferiye ismini taşıyan cami ve zaviye külliyesi mevcuttur. Tebriz'deki bu külliye mavi çinili süsleriyle Gökmescit ismiyle günümüzde dahi İran'ın en yüksek sanat değerine sahip mimari eseri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁹¹ Karakoyunlulara ait mimari eserlerin çoğı Timurlular ve Akkoyunlular döneminde tahrip edilmiş olduğundan ötürü çoğı eser zamanımıza kadar gelememiştir.⁴⁹² Yine bu bölgede gerçekleşen savaşlar ve yağmalar ile depremlerin tahribi tarihî eserlerin çoğunun zarar görmesine sebep olmuştur.⁴⁹³

4.1.4. Karakoyunlu Döneminde Bölgedeki Askeri ve Stratejik Gelişmeler

Karakoyunlular döneminde Dersim/Tunceli ve çevresi Akkoyunlular, Eratnalılar ve Mutahharten arasında bir mücadele alanı olmuştur. Özellikle Karakoyunlular ile Akkoyunluların Dersim/Tunceli çevresinin hakimiyeti için birbiri ile mücadeleleri bölgede oldukça hissedilmiş ve Dersim/Tunceli yöresi bu güçler arasında sıkça el değiştirmiştir. Karakoyunluların askeri teşkilatında başkomutanlar, mirzalar, emirler, hassa kuvvetleri ve eyalet kuvvetleri de yer almaktaydı.

Karakoyunlu hükümdarları, başkomutan unvanıyla tüm savaşlarda ordunun en üst düzey mercii konumundaydı. Karakoyunlu yönetim hiyerarşisinde hükümdardan sonra mirza unvanını taşıyan şehzadeler yer almakta, onları ise emirler takip etmekteydi. Daha sonra emirler gelirdi. Hassa ve eyalet kuvvetleri ise ordunun daimî birlikleri olan

⁴⁸⁹ Macit, "Karakoyunlular Döneminde Sanat Hayatı", 61; H. Gündoğdu, "Ercis Anonim Kümbet'in Süslene Programı", *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu* (2004), 165-167; Geyikoğlu, "Karakoyunluların Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Günümüze Ulaşabilen Kültürel Mirasları", 222.

⁴⁹⁰ Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, I-II, (Ankara: Remzi Kitabevi, 1990), 315; Geyikoğlu, "Karakoyunluların Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Günümüze Ulaşabilen Kültürel Mirasları", 223.

⁴⁹¹ Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, 257-260; Sümer, "Karakoyunlular", 438.

⁴⁹² Aslanapa, "Doğı Anadolu'da Karakoyunlu Kümbetleri", 107.

⁴⁹³ Abdüselam Ulucam, *Eski Ercis-Çelebibagı Mezarlığı ve Mezar Taşları*, (Ankara: 2000), 1-4.

nökerlerden ve savaş dönemlerinde orduya çağrılan eyalet askerlerinden oluşmaktaydı. Karakoyunlu ordusunun içinde bulunan, bukavul, yurtçı, kadiasker, tavacı, yasavul, kaçerçi, kurçi, inak, pervaneçi, yamçı, daruga/şihne, kûtvâl ve Emirü'l-hac gibi unsurlarda ordunun içinde yer almaktaydı.⁴⁹⁴

Karakoyunlular Dersim/Tunceli bölgesine tam olarak hâkim olamasalar bile bu bölgede hissedilir bir güç olarak varlıklarını sürdürmüş ve bu zaman diliminde Timurlular ve Akkoyunlu devletleri ile karşı karşıya gelerek askeri faaliyetlerde bulunmuşlardır. Dersim/Tunceli ve çevresi yüksek dağları ve sarp yamaçları ile coğrafi olarak doğal bir savunma mekânı olmasına rağmen Karakoyunluların buralara gelip sığındıkları veya bu bölgede tam olarak savaşıp savaşmadığı bilinmemektedir.

Karakoyunlular kendi yurtları olan Van - Erciş bölgesinde Timurlular ile karşı karşıya gelmiş ve burada Türkmenler Timurlu Şahruh Mirza'nın ordusundaki fillerle ilk defa karşılaşmışlardır. Karakoyunluların filler ile karşılaşması Türk askeri tarihinde ilginç bir durumun yaşanmasına sebep olmuştur. Türkmenler büyük öküzlerin üzerine saman çuvaları ve ağaç parçaları koyarak bunları fillere benzetmeye çalışmışlar, çamurdan yaptıkları fil heykellerinin üzerine de askerleri yerleştirerek atları bunların üzerine sürerek onları alıştırmaya çalışmışlardır. Böylece Şahruh'un ordusuyla karşı karşıya gelmişlerdir.⁴⁹⁵

⁴⁹⁴ Sümer, “Karakoyunlular”, 113; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri* 205; Çağatay Osmanoğlu, *Emir Timur*, (İstanbul: Kamer Yayınları, 2017), 319; Ahmet Korkmaz, “Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri Ordularında Askeri Eğitim”, içinde *Uluslararası Türk Askeri Eğitim ve Öğretim Tarihi Sempozyumu Bildirileri* (2021), editör Bünyamin Kocaoğlu, Ahmet Taşdemir ve Hamza Bilge, (İstanbul: 2021), 53-63; Ahmet Korkmaz, *Karakoyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, (İstanbul: Efeakademi Yayınları, 2022), 32-40.

⁴⁹⁵ İsmail Aka, “Şahruh'un Karakoyunlular Üzerine Seferi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, (1989), 1-20; Keles, “Doğu Anadolu'da Kara Koyunlu-Timurlu Mücadelesi ve Eleşkirt Meydan Muharebesi”, 229. Çakmak, “Akkoyunlu Karakoyunlu Mücadeleleri”, 85-87; Kazım Paydaş-Ahmet Korkmaz, Yahya B. Abdullatif Kazvini'nin Lübbü't-Tevarih Adlı Eserine Göre Karakoyunlu Devleti Tarihi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40/70, (2021), 139-141.

4.2. Akkoyunlular Döneminde Dersim/Tunceli

4.2.1. Akkoyunlu Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişimi

Oğuzların Bayındır boyuna⁴⁹⁶ bağlı olan Akkoyunluların Anadolu'ya gelişleri ile ilgili ise farklı rivayetler mevcuttur.⁴⁹⁷ Bunlardan en çok kabul göreni, İlhanlı hükümdarı Argun Han zamanında Azerbaycan'dan Horasan'a oradan Anadolu'ya gelmiş Artuklulara bağlanarak Harput, Diyarbakır, Ergani yörelerine yerleşmişlerdir.⁴⁹⁸ Bu dönem de Karakoyunlular da Sivas, Erzincan ve Dersim Tunceli bölgelerine yerleşmişlerdi.⁴⁹⁹

Akkoyunluların tarih sahnesine çıkışları 740/1340'a rastlamaktadır. Tur Ali Bey⁵⁰⁰ idaresindeki Akkoyunlular, Erzincan hâkimi Gıyaseddin Ahi Ayna Bey ve Bayburt hâkimi Mahmut Rikâbdar ile beraber Trabzon Rum imparatorluğuna akınlarla başlamıştır.⁵⁰¹ Trabzon Rum imparatoru bu akınlardan kurtulmak için kızını Tur Ali Beyin oğlu Kutlu Bey'e vermiş ve böylece ittifak kurarak barışı tesis etmiştir.⁵⁰² Tur Ali

⁴⁹⁶ Akkoyunlular, mensup oldukları boy ismi dolayısıyla Bayındır Han Oğulları, Bayındırıyye ve Tur Alililer olarak anılmışlardır. Bkz., Gaffârî, *Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler, Târih-i Cihân Ârâ*, 59; Sümer, *Oğuzlar*, 415; Sümer, "Akkoyunlular", 270(270-275); Salim Cöhçe, "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", *BAL-TAM Türklük Bilgisi*, 20, 205; İsmail Uçakçı, *Oğuz Boyları-Aşiret-Oymak-Cemaatler II-Üçoklar*, (İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları, 2015), 13. Akoyunluları oluşturan boylar için Bkz., John E. Woods, "Akkoyunlu Devletini Meydana Getiren Aşiretler", çeviren İlhan Erdem, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 6/1, 243-249; E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, 70; Faruk Demirtaş, "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Oğuz Boyları", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VII/2, (Ankara: 1942), 326; Tufan Gündüz, *Türkmenler Üzerine Makaleler Bozkırın Efendileri*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2009), 14-144; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016), 142. Başlarda Bayındır, Döğer, Bayat, Çepni gibi Oğuz boylarından oluşuyor iken, daha sonra İnallu, Bayramlı, Hacılı, Musullu vb. gibi boyları da içine dâhil ederek kuvvetlenmişlerdir. Bkz., Abdülhaluk Mehmet Çay, *Türkiye Dışı Türk Tarihi Akkoyunlu Devleti*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009), 2.

⁴⁹⁷ E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, 70; Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 253; Cöhçe, "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", 206; Toksoy, "Akkoyunlular ve Erzincan (Uzun Hasan Devrine Kadar)", 246.

⁴⁹⁸ Sümer, "Akkoyunlular", 270; Cöhçe, "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", 205; Hamza Keleş, "Anadolu'da Akkoyunlu Kültür Mirası: Tarihi Eserler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 38, (Ankara: 2006), 1; İlhan Erdem – Kazım Paydaş, *Akkoyunlu Devleti Tarihi Siyaset-Teşkilat-Kültür*, (Ankara: Birleşik Yayınları, 2007), 42.

⁴⁹⁹ Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 236.

⁵⁰⁰ Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, 22.

⁵⁰¹ Anadolu Selçuklu Devletinin çöküşü, Moğol hakimiyetinin Anadolu'da azalmasıyla beraber burada kurulan birçok beylik, Hristiyanların elindeki toprakları İslam coğrafyalarına katmak amacıyla ve gazilik şuuruyla sık sık Trabzon Rum İmparatorluğu ve batı da İznik Rum İmparatorluğu üzerine seferlere çıkmaktaydı. Bkz., Bekir Sıtkı Baykal, "Fatih Sultan Mehmet-Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi", (23.08.2025): 69. <https://dosya.kmu.edu.tr>; Sümer, "Akkoyunlular", 270; Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 40, (1986), 4; A. Hahanov, *Panaret'in Trabzon Tarihi*, çeviren Enver Uzun, (Trabzon: Eser Ofset, 2004), 71.

⁵⁰² Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, 21-22; Baykal, "Fatih Sultan Mehmet-Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi", 70; Adnan Sadık Erzi, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Hakkında Araştırmalar", *Belleten*,

Bey'in yerine geçen oğlu Kutlu Bey zamanında Karakoyunlular Musul'dan Erzurum'a kadar gelerek buraları hâkimiyet altına aldılar.⁵⁰³ Bu dönemde Dersim/Tunceli'nin de içinde bulunduğu coğrafyada Akkoyunlu, Karakoyunlu, Şebinkarahisar hâkimi Pir Hüseyin Bey ve Erzincan hâkimi Mutahharten ile Sivas hâkimi Kadı Burhaneddin⁵⁰⁴'in aralarında sık sık mücadelelerin olduğunu görmekteyiz.⁵⁰⁵

Akkoyunlu hükümdarı Kutlu Bey (763-789/1362-1388) döneminde, Trabzon Rum İmparatorluğu üzerine sefere çıkılmış ve Duharlı aşireti Rumların elinden kurtarılmıştır.⁵⁰⁶ Bu dönemde ayrıca Gürcüler üzerine de sefere çıkarak galibiyet kazanan Akkoyunlular, Ahıska şehrini ele geçirmişlerdir.⁵⁰⁷ Kutlu Bey'in ölümünden sonra Mutahharten, Akkoyunlu topraklarını ele geçirmek için Karakoyunlular ile ittifak kurmuş ve ilk kez Akkoyunlular ile Karakoyunlular karşı karşıya gelerek, 787/1386'da Akkoyunlulara karşı galibiyet kazanmışlardır.⁵⁰⁸ Bu ittifaka karşı Akkoyunlular Kadı Burhaneddin ile yakınlaşmışlar⁵⁰⁹ ve Kutlu Bey'in oğulları Ahmet Bey, Hüseyin Bey ile Kara Yülük Osman Bey Kadı Burhaneddin'in hizmetine girerek onunla beraber Amasya Seferine ve 796/1394'de Erzincan Seferine iştirak etmişlerdir.⁵¹⁰ 800/1398 yılında Kara Yülük Osman Bey ile Kadı Burhaneddin'in araları açılmış ve Osman Bey, Sivas

18/70, 187-190; (179-222); Yaşar Yücel, "Fatih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri", *Belleten*, XLIX/194, (1985), 290; Semavi Eyice, "Eski Erzincan'da Rum Asıllı Bir Büyük Hatun", *Tarih ve Toplum*, 18/104, (1992), 98-102.

⁵⁰³ Mükrimin Halil Yinanç, "Akkoyunlular", içinde *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul), I:251-253; Sümer, "Akkoyunlular", 271; Ahmet Toksoy, "Kitab-ı Diyarbekriyye'de Bayındırlılar", *Turkish Studies*, 3/4, (2008), 811-812.

⁵⁰⁴ Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, 39-41.

⁵⁰⁵ Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, 38-42; Sümer, "Akkoyunlular", 271; E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, 76-77; Çakmak, "Akkoyunlu Karakoyunlu Mücadeleleri", 78; Toksoy, "Akkoyunlular ve Erzincan (Uzun Hasan Devrine Kadar)", 246.

⁵⁰⁶ Karakoyunlu Türkmenlerinden olan Duharlı oymağı beylerinden Yusuf Bey tarafından Trabzon Rum İmparatorluğu üzerine sefere çıkılmış, ancak Yusuf Bey bu sefer sırasında şehit olmuştur. Kadınları ve kardeşleri ise esir düşmüştür. Akkoyunlular Duharlı aşiretini kurtarmıştır. Bkz., Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, 19-20; Hahanov, *Panaret'in Trabzon Tarihi*, 73.

⁵⁰⁷ Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, 23; Sümer, "Akkoyunlular", 270; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Eratna Devleti-Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti-Mutahharten ve Erzincan emirliği II*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 271.

⁵⁰⁸ Sümer, "Akkoyunlular", 270-271; Sümer, "Karakoyunlular", 434.

⁵⁰⁹ Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, 272.

⁵¹⁰ Sümer, "Akkoyunlular", 271; Sümer, "Karakoyunlular", 434; İlhan Erdem- Mustafa Uyar, "Akkoyunlular- Akkoyunluların Tarihi Sahnesine Çıkışı", *Türkler*, VI, 873; Çakmak, "Akkoyunlu Karakoyunlu Mücadeleleri", 78-79.

yakınlarında Kadı Burhaneddin'e ait bir mevkii de onun takibinden kurtularak karşı atağa geçmiş ve Kadı Burhaneddin'i esir alarak öldürmüştür.⁵¹¹

Akkoyunlular, Kutlu Bey'in oğlu Kara Yülük Osman Bey⁵¹² zamanında bir beylik haline gelerek;⁵¹³ Anadolu'da Urfa, Mardin, Harput, Kemah, Tercan, Erzincan, Bayburt, Şark-i Karahisar, Çemişgezek ve Erzurum gibi şehirleri ele geçirmişler ve bu dönemde ele geçirdikleri yerleri korumak için Karakoyunlularla amansız bir mücadeleye girmişlerdir. Böylece Doğu Anadolu'daki hâkimiyetlerini pekiştirerek devletlerini kuvvetlendirmişlerdir.⁵¹⁴

Karakoyunlu Kara Yusuf'un Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'e sığındığı sırada Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey, Erzincan emiri Mutahharten ile Timur'un yanına gitmiş ve ona itaat ve bağlılığını ifade etmiştir. 804/1402'de Ankara Savaşı sırasında Timur ordusunun sağ kolunu oluşturan Kara Yülük Osman Bey, Osmanlı ordusunun gücünün kırılmasında da oldukça önemli bir rol oynamıştır. Timur, Kara Yülük Osman Bey'in bu önemli yardımına karşılık, ona emirlik menşuru ile Amid'i (Diyarbakir) teslim etmiştir. Böylece Kara Yülük Osman Bey, Amid civarına gelerek bu bölgede devletini tesis etmiş, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da egemenliğini kuvvetlendirmeye çalışmıştır.⁵¹⁵

Akkoyunlular, Kara Yülük Osman Bey döneminde, özellikle Orta Asya'dan Azerbaycan ve İran yoluyla tarihi İpek Yoluyla gelen ticari malları ve emtiayı Akdeniz'in önemli limanlarına ulaştıran çok önemli, oldukça zorlu ve riskli güzergâh üzerinde yer alması, onları mecburen güçlü olmayı gerektiriyordu. Bu durum İpek yoluna Fırat üzerinden ticaret koridoru açmak isteyen Memlukler için bir engeldi. Kara Yülük Osman Bey konumunu korumak ve yükseltmek için yeni kentler ve beldeler ele geçirmek zorundaydı ancak bunu başarabilmek için ordusunu da güçlendirmek mecburiyetindeydi. Bu sebeple Kara Yülük Osman Bey ordusunu Timurlu gibi örgütledi ve Çağataylı

⁵¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed", *BELLETEREN*, 32/126, (1968), 219-220; Sümer, "Akkoyunlular", 8; Fatma Akkuş Yigit, "Akkoyunlu Beyi Osman Bey'in Unvanı Yülük mü İlig mi?", *Dil Araştırmaları*, 16, (2015), 192.

⁵¹² Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, 36; İ. Erdem – K. Paydaş, *Akkoyunlu Devleti Tarihi Siyaset-Teshkilat-Kültür*, 66.

⁵¹³ Derya Örs, "Fazlullah B. Ruzbihan-i Huncı ve Tarih-i Âlem Âray-i Eminî'si". (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 1999), 1-2.

⁵¹⁴ Yinanç, "Akkoyunlular", 251-253; Cöğçe, "Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular", 210; Keleş, "Anadolu'da Akkoyunlu Kültür Mirası: Tarihi Eserler", 1-2.

⁵¹⁵ Sümer, "Akkoyunlular", 271; Yigit, "Akkoyunlu Beyi Osman Bey'in Unvanı Yülük mü İlig mi?", 192.

danışmanlara danışarak hem Oğuz töresinden hem de Cengiz Han Yasalarından faydalandı. Karakoyunlu Kara Yusuf Bey'in vefatından sonra Akkoyunlular için bir fetih ve genişleme süreci başlatmış olan Kara Yülük Osman Bey, Mardin ve kuzeyde Erzincan-Kemah-Harpur-Dersim hattında fetihler yaptı.⁵¹⁶ Kara Yusuf'un oğlu İskender'in elinden 833/1430'a kadar Erzincan, Harput, Çemişgezek ve Mardin gibi özellikle Fırat- Dicle hattı üzerinde bulunan önemli kentlerini tek tek ele geçirip, Akkoyunluları, Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinin en önemli ve güçlü devleti haline getirmiştir.⁵¹⁷

Kara Yülük Osman Bey; Karakoyunlu, Memlûklü⁵¹⁸ ve Osmanlılar gibi güçlü devletler ile sürekli mücadelelerde bulunmuştur. Özellikle Karakoyunlu Kara Yusuf ve oğlu Kara İskender ile defalarca savaşmış ve İskender'in önünü kesmek için çıktığı sefer esnasında aldığı yara sebebiyle hayatını kaybetmiştir.⁵¹⁹

Kara Yülük Osman Bey'den sonra devletin başına oğlu Ali Bey geçmiş. Onun dönemde amcaoğulları ve kardeşlerinin yönetimi ele geçirmek istemeleri Osman Bey'i onlarla uğraşmak zorunda bırakmıştır. Palu'da idari hakimiyeti elinde tutan amcasının oğlu Kılıçarslan; Karakoyunlu İskender'in yardımıyla, Akkoyunlu devletinin merkezi otoritesini eline geçirmek istemiş ancak bu istediğinde başarıya ulaşamamıştır. Fakat Mardin'in yönetimi elinde olan kardeşi, Hamza Bey, Akkoyunluların merkezi olan Amid'i ele geçirmeyi başarmış ve Akkoyunlu şehzadelerinin çoğu tarafından "Ulu Bey" olarak kabul edilmişti. Ali Bey'in oğulları Uzun Hasan, Hüseyin ve Cihangir beyler babalarıyla beraber Osmanlı Hükümdarı olan II. Murad'a sığınmak zorunda kalmışlardır.

⁵¹⁶ E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, 84-85; İlhan Erdem, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Ordularına Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20/32, (Ankara: 2005), 65.

⁵¹⁷ Erdem, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Ordularına Genel Bir Bakış", 65.

⁵¹⁸ 1427 yılında Akkoyunlular, Malatya üzerine bir akına çıkınca, Memluklerin hâkim olduğu topraklar hedef haline gelince, Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey ile Memluk Sultanı el-Eşref Baybars'ın arası açılmış ve bu sebeple Memlukler, Akkoyunlular üzerine farklı tarihlerde olan; 1429, 1433, 1438 yıllarında üç kere akına çıkmıştır. Bu dönemde Kara Yülük Osman Bey'in Çemişgezek'in hâkimi olan oğlu Mehmet Bey, Baybars'a muhalif olan Memlûklü emiri Canıbek es-Sufi ile anlaşarak Memlûklüler ait Divriği kuşatınca Baybars 1438 yılındaki son seferi ile kuzey taraflarına doğru hareket etmiş ve Akkoyunluların elinde bulunan Çemişgezek ve çevresini ele geçirerek buraları Halep'e bağlamıştır. Memluk Sultanı Baybars'ın 1438'de ölümü üzerine sefer yarıda kalmış ve fethedilen kentler tekrar eski hakimlerinin eline geçmiştir. Daha geniş bilgi için bkz., İbn-i Tagrıberdi, *En-Nücümü 'z-Zahire (Parlayan Yıldızlar)*, çeviren Ahsen Batur, (İstanbul: 2013), 491; E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, 92-103; İlhan Erdem, "Osman Bey'in Ölümünden Uzun Hasan Padişah'a Ak-Koyunlular (1435-1456)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20/32, (2002), 109; Kürşat Solak, "Mısır'dan Anadolu'ya Asi Bir Memluk: Emir Canıbek Es-Sufi (Ö.1437)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, (2016), 51.

⁵¹⁹ Yiğit, "Akkoyunlu beyi Osman Bey'in Unvanı Yülük mü İlig mi?", 1992.

II. Murad, Ali Bey'e İskilip'i dirlik olarak vermiş ise de Ali Bey tekrar Erzincan yöresine giden oğullarını yanına gitmiştir. Bu sırada Ali Bey'in oğlu Cihangir Mısır'a giderek Baybars ile görüşmüş ve bir Memlûk ordusu ile Erzincan'a gelerek burayı ele geçirmiştir. Cihangir'in kardeşi Hamza Bey kardeşinin elinden Erzincan'ı almaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Bu arada Karakoyunlular ile Akkoyunlular arasındaki mücadeleler kesintisiz biçimde sürmüş; Hamza Bey, Mardin'i ele geçirmek isteyen Bağdat hâkimi Karakoyunlu İsfahan Mirza'yı 839/1437 yılında mağlup ederek mevkiini güçlendirmiş, ardından Erzincan'ı da hâkimiyeti altına almıştır. Hamza Bey 847/1444'te vefat edince yerine Cihangir Mirza Akkoyunluların başına geçerek hakimiyetini kuvvetlendirmiştir.⁵²⁰

Bu dönemde Karakoyunluların Hükümdarı Cihan Şah 853/1450'de Erzincan'a ordu sevk ederek burayı almış ve Cihangir Mirza, 855/1452'de Cihan Şah ile barış yapmaya mecbur kalmıştır. Bu sebepten ötürü Cihangir Mirza ile kardeşi Uzun Hasan'ın araları açılmış ve Uzun Hasan, Van gölü civarındaki Karakoyunlu topraklarına akınlar yapamıştır. Dersim/Tunceli havalisi içinde yer alan amcası, Mazgirt hâkimi Kasım Bey'in kuvvetlerini zayıflatan Uzun Hasan, Akkoyunlu hanedanının en büyük şahsiyeti durumuna yükselmiştir.⁵²¹ Cihangir Mirza ise bu sebepten ötürü kardeşi Uzun Hasan'a karşı Karakoyunlu Cihan Şah ile ittifak yapmıştır. Karakoyunlu Cihan Şah 861/1457 yılında büyük bir orduyu müttefiki Cihangir Mirza'nın yardımına göndermiş ise de Uzun Hasan bu kuvvetleri Diyarbakır önlerinde ağır bir yenilgiye uğratarak Akkoyunlu beylerinin kendi etrafında birleşmesini sağlamıştır. Gelişmeleri gören Cihangir Mirza'da, kardeşine tabi olmayı kabul etmiş ölümüne kadar (873/1469) ona sadık kalmıştır.⁵²²

Akkoyunluların en meşhur ve en dirayetli hükümdarı olan (Sahib Kıran)⁵²³ Uzun Hasan'ın Hısn-ı Keyfa, Amid, Ahlat, Bayburt, Çermik, Ergani, Erzincan, Kemah, Şebinkarahisar, Erzurum, Harput, Mardin, Ruha, Siverek ve Diyarbakır'la Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem ile İran ve Horasan'ı da ele geçirerek büyük bir teşkilatlı devlet kurarak

⁵²⁰ Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 150-156; Sümer, "Akkoyunlular", 272.

⁵²¹ Faruk Sümer, "Uzun Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (42), 262; Sümer, "Akkoyunlular", 272; Oruç Bey (Don Juan), *Elçilik Katibinin Kaleminden Safeviler*, çeviren Leyla Aksüt Kuzucular, (Ankara: Yurt Yayınları, 2014), 115.

⁵²² Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 160-170; Sümer, "Akkoyunlular", 272; Sümer, "Uzun Hasan", 262; Çakmak, "Akkoyunlu Karakoyunlu Mücadeleleri", 95.

⁵²³ Sahib Kıran; Uzun Hasan'ın adı olarak anılır. Sahib kıran demek kutlu yıldızlar olarak bilinen Müşteri ve Zühre'nin aynı burç, derece ve aynı noktada birleşmesidir, böyle bir zamanda doğan veya doğduğuna inanılan kişilere denir. Kıran sahibi kişilerin geleceğinin parlak olduğuna inanılır. Bkz., Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 35.

Akkoyunlu Beyliğini bir imparatorluk haline getirtmiştir.⁵²⁴ Akkoyunluların Armaniye ve diğer yönetimleri altındaki yerlerde gerçekleştirdiği vergilendirme sistemlerine⁵²⁵ bakıldığında Dersim/Tunceli çevresinin de Akkoyunlu hakimiyeti altında olduğu anlaşılmaktadır.⁵²⁶

Akkoyunluların sınırlarını giderek genişletmesini kabul etmeyen Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah, Uzun Hasan'ı kendisine tâbi olması gereken bir bey olarak görmekteydi. Bu sebeple Cihan Şah, 871/1467'de kalabalık bir ordu ile Uzun Hasan'ın üzerine yürümüş, ancak sonbahar mevsiminin gelmesiyle soğuklar başladığı için Karakoyunlu beyleri ve askerleri ülkelerine dönmek istemişler böylece orduda huzursuzluk baş göstermişti. Cihan Şah gelecek baharda yeniden sefere çıkmak için askerlerini dağıtmış, Bingöl Sancak mevkiine geldiği sırada Hasan Bey'in ani baskınına uğramıştı. Uzun Hasan iki cepheden Cihan Şah'ın ordugâhına saldırmış ve Cihan Şah kaçmaya çalışırken öldürülmüştür.⁵²⁷

Uzun Hasan gittikçe güçlenerek çevresindeki komşu güçlere yavaş yavaş kendi itaatini kabul ettirmişti. Karakoyunlulara ait toprakları da kendi egemenliğine alarak, Akkoyunlu Devleti'nin merkezini daha güvenli olacağını düşündüğü için Tebriz'e taşımıştır. Böylece Irak ve İran toprakları dâhil, Akkoyunlular geniş bir imparatorluğa kavuşmuşlardır. Bunların ardından Uzun Hasan, Kirman (873/1469) ve Bağdat'ı (874/1470) ele geçirdikten sonra Cezire ve Ahlat yöreleri ile Bitlis ve Muş'u da egemenliği altına almıştı. Siyasi arenada gücünü korumak ve geliştirmek için de Osmanlılara karşı Venedik ile de ittifak girişiminde bulunmuştur.⁵²⁸ Uzun Hasan,

⁵²⁴ E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, 31; Keleş, "Anadolu'da Akkoyunlu Kültür Mirası: Tarihi Eserler", 1-2.

⁵²⁵ E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, 31.

⁵²⁶ Bazı rivayetlere göre Melkişiler, Abbasi halifelerinin oğullarından Melikiş adlı birinin soyundan gelmektedirler. Bir rivayete göre ise Melkişilerin soyu, Selçuklulara bağlı olan Kasım oğlu Ali oğlu Emir Saltık (Saltuk)'tan gelmektedir. Emir Saltuk 1161'de Gürcüler üzerine sefere çıktığı sırada esir düşer, esaretten kurtulduktan sonra Saltukluların başına Melik Muhammed geçmiştir. Onun ölümünden sonra oğlu Melikşah geçmiştir. Melkişilerin Melikşah'ın soyundan gelmeleri muhtemeldir. Bkz., Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), 56-57. Uzun Hasan döneminde Dersim/Tunceli havalisindeki Çemişgezek'te Melkişiler, yaşamaktaydı. Murat ve Karasu arasındaki geniş bir bölgeyi yöneten ve burada ki önemli ticaret yollarını denetim altında tutan Melkişiler Uzun Hasan (1452-1478) döneminde yarı bağımsız bir yapıdaydılar ve Uzun Hasan'ı destekliyorlardı. Bkz., E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, 72-73; Faruk Sümer, "Akkoyunlular", 272.

⁵²⁷ Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, 259-262; Gaffârî, *Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler, Târih-i Cihân Ârâ*, 57-58; Sümer, "Uzun Hasan", 262.

⁵²⁸ Remzi Kılıç, "Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, (Kayseri: 2003), 97.

hâkimiyeti altına aldığı toprakları genişleterek büyük bir devlet teşekkül ettirdikten sonra kendisini Timur'un yegâne mirasçısı ve Türk âleminin en büyük hükümdarı olarak görmekte, bu doğrultuda geniş siyasî emeller beslemekteydi. Uzun Hasan böylece tüm Orta Doğu'yu kapsayacak evrensel bir imparatorluk kurmayı hedeflemekteydi.⁵²⁹

Uzun Hasan döneminde, devletin sınırlarının genişlemesiyle yetinilmeyerek idarî yapının güçlendirilmesi amaçlanmış; bu doğrultuda vergi sistemi, arazi teşkilatlanması ve tımarlı sipahilerle ilgili düzenlemeleri içeren, Uzun Hasan'ın adını taşıyan ve **Hasan Padişah Kanunları** olarak da bilinen **Kanunnâme-i Hasan Bey** hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur.⁵³⁰ Osmanlıların Akkoyunlulara ait bölgeleri fethinden sonra, 946/1540 tarihine kadar bazı yerlerde Uzun Hasan'ın Kanunnamesi aynı biçimde, bazı yerlerde de bazı küçük değişikliklerle birlikte uygulanmaya devam edilmiştir.⁵³¹ Safeviler döneminde de, Safeviler, kendilerine ait hâkimiyet sahalarında Uzun Hasan'ın kanunlarını uygulamışlardır. Bu Kanunname, oldukça önemli olup, Akkoyunlu Devleti'nden İslam Mali Hukuk sistemine önemli bir katkı olarak kabul edilmiştir.⁵³²

Uzun Hasan'ın ölümünden sonra yerine oğlu Sultan Halil geçmiş, fakat kısa bir süre sonra kardeşi Yakup Bey, saltanat mücadelesine girerek Sultan Halil'i yenerek Akkoyunlu tahtına geçmeyi başarmıştır.⁵³³ On iki yıllık saltanat döneminde Yakup Bey, devletin en parlak dönemlerini yaşatmayı başarmış, Urfa'yı ele geçirmek isteyen Memlükler'e karşı zafer kazanmış, Gürcistan üzerine başarılı seferler düzenleyerek Ahıska ile Hatun Kalesi'ni ele geçirmiştir.⁵³⁴ 894/1489 yılında ise Gürcistan üzerine ikinci başarılı bir sefer daha düzenlemiştir.⁵³⁵ Yakup Bey saltanatı döneminde hem eniştesi hem de halasının oğlu olan Safevi Şeyh'i Haydar, Akkoyunlu hanedanı için sıkıntı teşkil etmeye başlamış, ikisi arasında yapılan savaşta Şeyh Haydar öldürülmüş, onun oğulları da İstahr Kalesine hapis ettirilmiştir. 895/1490'da vuku bulan bir veba

⁵²⁹ Baykal, "Fatih Sultan Mehmet-Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi", 67.

⁵³⁰ Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt X. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, tercüme Tevfik Bıyıkoglu, (Ankara:1992), 88.

⁵³¹ Barkan, 1980: 546-547.

⁵³² Sümer, "Akkoyunlular", 274; Keleş, "Anadolu'da Akkoyunlu Kültür Mirası: Tarihi Eserler", 2.

⁵³³ Kazım Paydaş, "Akkoyunlu Devlet Teşkilatı". (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2003), 51; İ. Erdem – K. Paydaş, *Akkoyunlu Devleti Tarihi Siyaset-Teşkilat-Kültür*, 129; Oruç Bey, *Elçilik Katibinin Kaleminden Safeviler*, 125.

⁵³⁴ Gaffârî, *Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Târîh-i Cihân Ârâ*, 64; Sümer, "Akkoyunlular", 273.

⁵³⁵ Paydaş, *Akkoyunlu Devlet Teşkilatı*, 53.

salgını yüzünden Yakup Bey ve kardeşleri ölünce, devlet çöküş dönemine geçmiştir.⁵³⁶ Yakup Bey'den sonra Akkoyunluların başına dokuz yaşındaki oğlu Baysungur Bey geçmiş fakat devletin idaresi, atabeyi Musullu Sûfi Halil Bey'in elinde kalmıştır.⁵³⁷ 897/1492'de Akkoyunluların başına Uzun Hasan'ın torunu, Mesih Mirza'nın oğlu Rüstem Bey geçmiştir.⁵³⁸ Rüstem Bey döneminde saltanat kavgaları ve iç isyanların artması dolayısıyla müritlerinden faydalanmak için daha önce İstahr Kalesine hapsedilen Şeyh Haydar'ın çocuklarını çıkartmıştır.⁵³⁹

4.2.2. Akkoyunlu İdaresi Altında Dersim/Tunceli

Akkoyunlular, Kara Yülük Osman Bey zamanında Dersim/Tunceli yöresinde bulunan Çemişgezek ve çevresini zapt ederek bu bölgede de hâkimiyetlerini tesis etmişlerdir. Bu dönemde Çemişgezek Pir Hüseyin'in hâkimiyeti altında bulunmaktaydı.⁵⁴⁰ 836/1433 yılında Kara Yülük Osman Bey Çemişgezek'i Pir Hüseyin'in elinden almış ve böylece Akkoyunlular, Dersim/Tunceli yöresine hâkim olmuşlardır.⁵⁴¹ Pir Hüseyin'in kardeşi Şeyh Hasan Çemişgezek'i ele geçirmek için Erzincan valisi Pir Ömer ile ittifak kurarak ağabeyini yakalatmıştı. Bundan haberdar olan Kara Yülük Osman Bey Çemişgezek ve çevresini Şeyh Hasan'dan almak için harekete geçmiş ve Çemişgezek'i ele geçirerek yeğeni Nur Ali Bey'i buraya atamıştır.⁵⁴² Toprakları Akkoyunlular tarafından ele geçirilen Çemişgezek hâkimi Şeyh Hasan bir süre

⁵³⁶ Sümer, "Akkoyunlular", 273.

⁵³⁷ Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, 28; Sümer, "Akkoyunlular", 273.

⁵³⁸ Gaffârî, *Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler, Târih-i Cihân Ârâ*, 65-66; İ. Erdem – K. Paydaş, *Akkoyunlu Devleti Tarihi Siyaset-Teşkilat-Kültür*, 152.

⁵³⁹ Gaffârî, *Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler, Târih-i Cihân Ârâ*, 65.

⁵⁴⁰ Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, 67.

⁵⁴¹ Bu dönemde Çemişgezek'de mîrlik bulunmaktaydı. Bu mîrliğin kurucusu Mîr Muhammed ve onun babasıdır. Bu mîrlik, 1199 yılında Dersim bölgesinde Selçuklulara karşı bir bağımsızlık savaşı vermiş, fakat Selçuklu güçleri tarafından öldürülünce mîrlik Selçuklu Devletinin eline geçmişti ancak belli bir zaman sonra Mîrlik, tekrar Melik Muhemmed oğlu Melik Şah tarafından kurulmuştu. Çemişgezek beyleri Melik Şah'ın soyundan geldikleri için onlara Melik denilmiştir. Bu mîrliğin aşireti oldukça tanınmıştı ve İran'da bu Mîrliğe ait bine yakın aile üyesi mevcuttu. Bu mîrliğin nüfuzu çok kuvvetliydi ve iktidar alanı da bu denli genişti, öyle ki Kürdistan adı yerine adeta bu mîrliğin adı kullanılıyordu. Kendilerini Selçuklu, Moğollar ve Karakoyunlular dönemlerinde iyi bir şekilde koruyan aşiretin arasına Akkoyunlular döneminde bazı Türk aşiretleri yerleştirildi. Bu dönemde bu mîrliğin başında, Pir Hüseyin bulunmaktaydı. Bkz., Şerefhan, *Şerefname I*, 9-10; Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 76; M. Emin Zeki, *Kürdistan Tarihi*, (Ankara: 1992), 512; Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 238; Selim Temo Ergül, "Horasan Kürtlerinin Yazılı Edebiyatı", *II. Uluslararası Dersim Sempozyumu* (Tunceli Üniversitesi: 2013), 694.

⁵⁴² Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, 67-68; E. Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, 91.

Erzincan ve Dersim/Tunceli sınırları arasında bulunan Munzur Dağları gibi sarp yerlerde yaşamak zorunda kalmıştır.⁵⁴³

Uzun Hasan döneminde Akkoyunlular, Çemişgezek Beyi Şeyh Hasan'ı kendine tabii tutarak onunla iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bu dönemde Akkoyunlular ile Osmanlı Devleti arasında vuku bulan siyasî gerginlikte Uzun Hasan, Munzur Dağları Erzincan ve Kemah'ı bir üs olarak kullanmıştır. Bu dönemde Trabzon üzerine sefer düzenlenmekte olan Osmanlı Sultanı II. Mehmet'e karşı, Çemişgezek Beyi Şeyh Hasan ile annesi Sare Hatun'u elçi olarak göndermiştir.⁵⁴⁴ Bulgar Dağı yakınlarında buluşan Osmanlı Sultanı II. Mehmet, Sara Hatun'u ana edinmiş ve Çemişgezek hâkimi Şeyh Hasan'ı ise baba olarak çağırmıştır.⁵⁴⁵

Akkoyunlular, Dersim/Tunceli bölgesinin yüksek kesimlerini tam anlamıyla ele geçirme girişimlerinde bulunmuşlar ancak yöre halkının direnmesiyle karşılaşmışlardır. Buna rağmen Akkoyunlular, daha önce hiçbir kavmin ya da devletin tam olarak ele geçiremediği ve etki edemediği Dersim/Tunceli'nin dağlık bölgelerine kadar giderek, burada yaşayan ahali ve topluluklara varlığını bir nevi kabul ettirebilmişlerdir. Akkoyunlulara bağlı bulunan Türkmen grupları da ilk kez Dersim, Çemişgezek ve Malatya yörelerine kadar vararak buraları yurt edinmişler bu yörelerin Türkleştirilmesinde önemli rol oynamışlardır.⁵⁴⁶

Akkoyunlu Devleti, Dersim/Tunceli bölgesini ele geçirmek için çok çalışmışsa da Dersim/Tunceli yöresindeki yüksek kesimlere yerleşmiş olan aşiretleri tam manasıyla yanına çekememiştir. Yine de belli süre Akkoyunlu hâkimiyetinde yer alan Dersim/Tunceli bölgesi, 877/1473'de, Uzun Hasan'ın, Osmanlı Sultanı II. Mehmet'e Otlukbeli Savaşında yenmesiyle birlikte bir nevi bağımsız bir şekilde kalmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti henüz Doğu Anadolu'yu tamamen ele geçirememiş, Akkoyunluların gücü ise Otlukbeli Savaşı ile zayıflamaya başlamıştı. Savaşın ardından dağılan Akkoyunlu gruplarının bir kısmı Ovacık ve Pülümür'e çekilerek bu bölgelere yerleşmiştir.⁵⁴⁷ Dersim/Tunceli yöresinde kalan bu Akkoyunlu bakiyeleri bu çevrede

⁵⁴³ Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, 70.

⁵⁴⁴ Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar-I*, 225-226.

⁵⁴⁵ Âşık Paşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, çeviren Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, (İstanbul: Koç Kültür Sanat Yayınları, 2003), 240-241; Şerefhan, *Şerefname I*, 212-214.

⁵⁴⁶ Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 75; Salim Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, (Ankara: 2010), 233.

⁵⁴⁷ Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı*, 45.

hâkim olan kültürel ve sosyal yaşama birçok katkıda bulunarak buranın Türk kültür hayatına önemli katkılar sunmuşlardır. Özellikle Dersim/Tunceli yöresinde bulunan koç-koyun-at başlıklı mezarlar ve heykeller Karakoyunlu ve Akkoyunlu dönemine rastlanmaktadır.⁵⁴⁸

Daha sonraki dönemlerde Yavuz Sultan Selim tarafından, Şah İsmail'e yardım ettikleri gerekçesiyle cezalandırılan aşiretlerin birçoğu, Dersim/Tunceli'nin dağlarına yerleşmişlerdir. Dersim/Tunceli dağlarına çekilen bu aşiretler zamanla Alevîliğe sarılmışlardır. Osmanlı döneminde Alevî ve Bektaşî olan bu aşiretlere karşı sert bir politika takip edilmiş ve coğrafyasının zor arazisinin engebeli olması hasebiyle daha sonraki dönemlerde ise kaderlerine terk edilmişlerdir.⁵⁴⁹

Akkoyunlu Devletinin Dersim/Tunceli'deki idari, sosyal ve ekonomik teşkilatına baktığımızda; Anadolu Beylikleriyle benzer özellikler göstermesine rağmen onlardan daha geniş ve muntazam bir özelliğe de sahipti. Karakoyunlular gibi Celayirlilerin devlet teşkilatına dolaysısıyla da İlhanlı devlet teşkilatına dayanmaktaydı.

4.2.3. Akkoyunlu Döneminde Bölgedeki Askeri ve Stratejik Gelişmeler: Otlukbeli Savaşı

Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmet, 856/1453'te İstanbul'u fethettikten sonra Doğu Anadolu bölgesinde gittikçe güçlenen Akkoyunlulardan rahatsız olmuştu. Trabzon Rum İmparatorluğu ile Tur Ali Bey döneminden itibaren akrabalık bağları kurmuş⁵⁵⁰ olan Akkoyunlular, Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'u almak isteyişine⁵⁵¹ engel olmaya çalışıyorlardı. Uzun Hasan, Osmanlı-Akkoyunlu sınırları üzerinde hadiseler çıkarıyor, Osmanlıların önemli bir rakibi olan Karamanlılar ile Osmanlılar aleyhine iş birliği kurmaktaydılar. Karamanoğulları dışında Venedik Cumhuriyeti,

⁵⁴⁸ M. Aksoy- İ. Şimşek, "Hozat'ta Koç, Koyun, At ve İnsan Üsluplu Mezar Taşları ve Kilimler", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, (LXII/373), 12-19; Köse, "Tunceli'nin Taştaki Tarihi: Koç-Koyun-At Biçimli Mezar Taşı ve Balbal Geleneği", 29; Rasim Bağırılı, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Hanedanlıklar Dönemi At ve Koç Figürlü Mezar Taşlarının Çağdaş Seramik Sanatı Açısından İncelenmesi", *Akdeniz Sanat Dergisi*, 7/13, (2014), 48-58.

⁵⁴⁹ Yılmazçelik, "Osmanlı Döneminde Dersim'de Sosyal Yapı ve Dersim Aleviliği", 2.

⁵⁵⁰ Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey'in, Trabzon tekfurunun Despina adlı kızı ile evliliği hakkında Bkz., Tihrani, *Kitabı-ı Diyarbekriyye*, 21-22; Erzi, "Akkoyunlu ve Karakoyunlu Hakkında Araştırmalar", 187-190; Yücel, "Fatih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri", 290; Eyice, "Eski Erzincan'da Rum Asıllı Bir Büyük Hatun", 98-102.

⁵⁵¹ Baykal, "Fatih Sultan Mehmet-Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi", 71-75.

Trabzon-Rum İmparatorluğu, İsfendiyoğulları, Papalık ile de iş birliği yaparak Osmanlıların Anadolu'dan tamamen atılmasını istiyorlardı. Fatih Sultan Mehmet de bu durumun farkında ve Karamanoğulları ile Akkoyunluları ve Trabzon-Rum İmparatorluğunu tamamen alarak Osmanlı toprak bütünlüğü içine katmak istiyordu.⁵⁵²

Osmanlı padişahı II. Mehmet nihayet 865/1461 yılında Trabzon seferine çıkmıştır. Uzun Hasan daha önce ele geçirdiği Koyulhisar'ı bu sefer sırasında Osmanlılara karşı muhafaza edememiş ve Sultan II. Mehmet'in 865/1461 yılında Amasra ile Sinop'u zapt ederek Yassıçemen mevkiine kadar gelmesine engel olamamıştır.⁵⁵³ Uzun Hasan, II. Mehmet'in bu ilerleyişi karşısında, Çemişgezek Beyi Melkişi lideri Şeyh Hasan ile beraber annesi Sare Hatun'u Osmanlı ordugâhına göndermiş ve barış istemiştir.⁵⁵⁴ Osmanlı padişahına Sare Hatun ile Çemişgezek Beyi Şeyh Hasan'a iyi davranmış ancak, Sare Hatun'u bu sefer sonuna kadar yanında alıkoymuştur.⁵⁵⁵ II. Mehmet 865/1461'de çıktığı bu seferde Trabzon'u ele geçirmiş ve böylece Trabzon Rum İmparatorluğuna son vermiştir.⁵⁵⁶

II. Mehmet Trabzon Rum İmparatorluğunu ele geçirdikten sonra diğer gayesi olan Karamanoğulları topraklarını ele geçirmek üzerine sefere çıkmıştır. Karamanoğulları Pir Hasan ve kardeşi Kızıl Ahmet Bey, II. Mehmet'in bu seferinden kaçarak, Akkoyunlulara sığınmak durumunda kalmışlardır. Fakat Uzun Hasan, kendisine sığınan bu Karamanoğulları Beylerini Osmanlı aleyhine tahrik ederek 876/1472'de Osmanlı topraklarına göndermiş, kendi emirlerinden Akkoyunlu Emir Ömer Bey'i de Tokat üzerine yollayarak şehri baştanbaşa yağmalatmış ve yaktırmıştır. Amasya'da bulunan Şehzade Bayezid'in Tokat üzerine harekete geçtiğini öğrenen Akkoyunlu Emîri Ömer Bey, Diyarbakır'a geri dönmüştür. Kısa bir süre sonra 20.000 kişilik bir Akkoyunlu ordusu Karaman'a yürüyerek Karamanoğlu Pir Hasan ve kardeşi Ahmet Bey'e destek vermişler ve Karamanoğulları beyleri, Karamanlı topraklarını tekrar ele geçirmiştir.⁵⁵⁷ Akkoyunluların bu desteği üzerine II. Mehmet Anadolu Beylerbeyi Davut Paşa ile

⁵⁵² Kılıç, "Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri", 97.

⁵⁵³ Yinanç, "Akkoyunlular", 260.

⁵⁵⁴ Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, 208-209; Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar-I*, 225-226.

⁵⁵⁵ Âşık Paşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, 241; Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, 209.

⁵⁵⁶ Kılıç, "Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri", 100.

⁵⁵⁷ Erhan Afyoncu, "Otlukbeli Savaşı", içinde *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 2007), 34:5-6.

Şehzade Mustafa'yı Akkoyunlu ordusu üzerine sefere yollamıştır. Beyşehir yakınlarında karşılaşan iki ordu arasında ki savaşta Akkoyunlular, Osmanlılar tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmış ve Karamanoğulları beyleri de bu yenilgi sonrası tekrar kaçarak Uzun Hasan'a sığınmak zorunda kalmışlardır.⁵⁵⁸

Uzun Hasan'ın Osmanlılara karşı Karamanoğullarına verdiği desteğin en önemli amacı, Malatya-Halep arasındaki ticaret yolunu ele geçirerek Osmanlı'nın Orta Anadolu'ya ve Güneydoğu Anadolu'ya gelmesini engellemektir. Akkoyunluların bu ticaret yoluna hâkim olması Akdeniz'e ulaşması için elzemdi. Böylelikle Avrupalı müttefiki olan Venediklilerle kolay bir bağlantı kurabilecekti.⁵⁵⁹ Nitekim 867/1463'de Venedik ile Osmanlı arasındaki savaşta Uzun Hasan Venediklilere elçiler göndererek Macaristan, Kıbrıs Krallığı ve Rodos şövalyeleri ile Osmanlı aleyhine ittifak çağrısında bulunmuş ve ordusunun dönemin ordularına göre geri kaldığını fark etmiş ve ateşli silahların önemini anlamış olduğu için Venediklilerden ısrarla top ve tüfek istemiştir.⁵⁶⁰ Venedikliler Uzun Hasan'ın bu isteğini geri çevirmemiş 877/1473'te Venedik'ten gemilerle ateşli silahları Akkoyunlulara doğru yola çıkarmışlar ancak bu silahlar Akkoyunlu Uzun Hasan'ın eline geçmemiştir. Venedik gemilerinin geçeceği yollar Osmanlılar tarafından tutulmuş ve silahlar da böylece Akkoyunlulara ulaşamamıştır.⁵⁶¹

Erzincan Otlukbeli civarındaki tepelerde karşı karşıya gelen iki ordu arasında zaman zaman vuku bulan mücadelelerde ateşli silahlara sahip olmamasına rağmen bölge coğrafyasına iyi bir şekilde hâkim olan Akkoyunlular galip geliyordu. Bu durum Uzun Hasan'ın erkenden zafer havasına girmesine sebep olmuş, rakibini küçük görmeye başlamış ve hatta civar ülkelere zafer haberi bile göndermiştir.⁵⁶² Fakat Uzun Hasan'ın zafer hevesi, Osmanlıların 877/1473'de Akkoyunlulara karşı galip gelmesiyle son bulmuş ve neticede Akkoyunlular bu savaşta yenilgiye uğrayarak büyük bir darbe almışlardır.⁵⁶³

⁵⁵⁸ Sümer, "Uzun Hasan", 262; Kılıç, "Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri", 105; Afyoncu, "Otlukbeli Savaşı", 6.

⁵⁵⁹ Kılıç, "Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri", 106.

⁵⁶⁰ Şerafettin Turan, "Fatih Mehmet-Uzun Hasan Mücadelesi ve Venedik", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, III, 123; Erdem, "Akkoyunlu Kaynaklarına Göre Otlukbeli (Başkent) Savaşı", 151; Afyoncu, "Otlukbeli Savaşı", 4.

⁵⁶¹ Sümer, "Uzun Hasan", 263; Erdem, "Akkoyunlu Kaynaklarına Göre Otlukbeli (Başkent) Savaşı", 151-152.

⁵⁶² İhlan Erdem, "Akkoyunlu Kaynaklarına Göre Otlukbeli (Başkent) Savaşı", *OTAM*, 4, (1993), 156; Afyoncu, "Otlukbeli Savaşı", 5.

⁵⁶³ Adel Allouche, *Osmanlı-Safevi İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi*, çeviren Ahmet Emin Dağ, (İstanbul: Anka Yayınları, 2001), 10.

Bu savaş sonrasında Uzun Hasan'ın 882/1478'de ölümüne değin sadece Gürcistan üzerine sefere çıktığını ve Türk -İslam mali teşkilatının önemli kanunları olan “Hasan Padişah Kanunları” adıyla bilinen vergi kanunnamelerini oluşturduğunu görmekteyiz.⁵⁶⁴

Otlukbeli savaşının kaybedilmesinden sonra Akkoyunlular inkıraz dönemine girmiş, otorite boşluğu ortaya çıkmış ve Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmet isyan etmiştir. Bu sebepten ötürü belli bir süre devlet içinde taht mücadeleleri baş göstermiştir. Yönetimdeki otorite boşluğundan faydalananak güçlenen diğer bir grup da Uzun Hasan'ın 856/1453'den beri iyi bir ilişkiler kurduğu Erdebil Şeyhi Safiyeddin dergâhı oldu. Uzun Hasan'ın Tebriz'i ele geçirip başkent yaptığı sırada Erdebil şeyhi olan Haydar'ın desteğini almış ve karşılığında da kendi kızı Alemşah Begüm'ü de Şeyh'e vererek akrabalık ilişkisi tesis etmişti.⁵⁶⁵

Akkoyunlu Devleti, bu savaş sonrası eski gücünü ve Doğu Anadolu'daki egemenliğini kaybetmeye başlamıştı. Osmanlı'nın bu bölgede Akkoyunlulara karşı kazandığı bu zafer sonucunda bölgede bir süre daha yerel yöneticiler bağımsızca hüküm sürmeye devam etmiş, daha sonra ise Osmanlı egemenliği tüm Doğu Anadolu'da olduğu gibi Dersim ve çevresinde de kendisini hissettirmeye başlamıştır. Osmanlılar Dersim/Tunceli bölgesini ele geçirdikten sonra bu yörenin hâkimiyetini Pir Hüseyin Bey'e vermişler, onun ölümünden sonra da evlatları arasında bölüştürülmüştür. Fakat bölgede yaşayan aşiretlerin, bir disiplin altına alınması imkânsız hale gelmiştir.⁵⁶⁶ Otlukbeli Savaşı sonrası Akkoyunluların bir kısmı Dersim/Tunceli'ye sığınmışlardır. Uzun Hasan'ın ölümünün akabinde ise Akkoyunlu hanedan üyeleri arasında taht kavgaları baş göstermiş ve bir türlü dirlik kuramayan merkezi otorite, Safevilerin egemenlik çemberine dahil olmuşlardır.⁵⁶⁷ Safeviler, Şah İsmail döneminde Anadolu'da yoğun propagandalarla kendilerine çok sayıda mürit toplama girişiminde bulunmuşlar, bu sıra da Dersim/Tunceli ve çevresi de bu propagandalardan etkilenmiş ve Şah İsmail'e tabi olmuştur.

⁵⁶⁴ Sümer, “Akkoyunlular”, 272; Afyoncu, “Otlukbeli Savaşı”, 6.

⁵⁶⁵ Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyt X. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, 23; İlhan Erdem, “Otlukbeli Sonrası Akkoyunlular (1473-1478)”, 2.

⁵⁶⁶ Yılmazçelik, “Osmanlı Döneminde Dersim'de Sosyal Yapı ve Dersim Aleviliği”, 11.

⁵⁶⁷ Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı*, 45.

4.2.4. Dersim/Tunceli ve Çevresinde Akkoyunlu - Safevî ve Osmanlı Mücadeleleri

Şeyh Safiyüddin,⁵⁶⁸ mürşidi Şeyh Tâceddîn İbrahim Zâhidî'nin vefatının akabinde Erdebil'e dönerek Safevi tarikatını kurmuştur. Şeyh Sadiyüddin'in ölümünden sonra yerine geçen halefleri, özellikle Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar dönemlerinde, kurulan tarikat önemli bir gelişim göstermiş; dönemin siyasî iktidarlarının da dikkatini çekerek etkili bir güç unsuru hâline gelmiştir.⁵⁶⁹ Timur'un vefatının akabinde onun yerine geçen hanedan üyelerinin kuvvetli bir merkezi otorite kuramamaları, Safevilerin önünü açmış ve önemli genişleme sahaları bulacak imkanları değerlendirmelerine büyük katkısı olmuştur. Bu idari ve siyasi boşluktan çok iyi faydalanmayı başaran Safeviler⁵⁷⁰, çok kısa bir zamanda etki alanlarını genişleterek çok sayıda mürit toplamayı başarabilmişlerdir.⁵⁷¹ Azerbaycan, Anadolu, İran, Irak ve Suriye bölgelerinde hem elitler hem de halk kitleleri üzerinde etkili olmaya başladılar.⁵⁷² Bu süre zarfında özellikle Anadolu'dan İran'a göç eden gruplar, Safevilerin kuruluşunda ve gelişmesinde çok önemli roller oynamışlardır. Safevilerin kuruluş aşamasında Anadolu'nun güneyinde ve orta kısımlarında yaşayan Türkmen ve Kızılbaş grupların İran'a göçleri, bu devletin kuruluşundaki esas amillerdir. Kuruluşu sağlayan bu oymaklar ise büyüklü, küçüklü olmak üzere şöyle sıralanabilir; Rumlu, Ustacalu, Tekelü, Hınıslu, Şamlu, Zû'l-Kadir, Varsak, Arabgırlu, Turgudlu, Bozcalu, Çepni, Acirli, Çemişkezeklu şeklindedir.⁵⁷³

⁵⁶⁸ Franz Babinger, "Safiyeddin" *İslam Ansiklopedisi*, X. 64-65; Cengiz Yıldırım, "Safeviler Etrafında İleri Sürülen Görüşler, Tartışmalar", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 27, (2023), 162, 164.

⁵⁶⁹ Mürza Abbashlı, "Safevilerin Kökenine Dair", *Belleten*, XI, (1976), 299-300; Mustafa Ekinçi, *Anadolu Aleviliğinin Tarihsel Arka Planı*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2002), 446; Aka, "Selçuklu Sonrası Orta Doğu'da Türk Varlığı", 843.

⁵⁷⁰ Moğol İstilasının İran ve Anadolu'da yol açtığı iktisadi ve içtimai inkıraz halkı tasavvuf ve tarikatlara yönlendirmiştir.

⁵⁷¹ Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü*, (Ankara: 1999), 7; Hınz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, X. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, 6; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993), 2; Yıldırım, "Safeviler Etrafında İleri Sürülen Görüşler, Tartışmalar", 165.

⁵⁷² Yıldırım, "Safeviler Etrafında İleri Sürülen Görüşler, Tartışmalar", 165.

⁵⁷³ Bu sebeple Faruk Sümer, "Tarikatın başı Azerbaycan'daki Erdebil şehrinde, gövdesi de Anadolu'da idi." demiştir. Bkz., Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü*, 5-12; Oktay Efendizade, *Safevi Devletinin Kuruluşunda Azeri Türklerinin Rolüne Dair*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994), 817; Tufan Gündüz, "Osmanlı-Safevi İlişkileri Perspektifinde Türkmen Aşiretleri", *XVI. Türk Tarih Kongresi*, IV/III (2010), 1380-1383; Elnur Neciyev, "Anadolu'dan Safevi Devleti'ne Göçler: Sebepleri ve Sonuçları", *XVIII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018), 56.

Bu dönemde Osmanlılar, Memlûkler ve Safeviler, dönemin üç önemli gücü olarak birbirleriyle yoğun bir mücadele içine girmiştir. Özellikle Safevilerin dönemin konjonktüründe ani bir şekilde ortaya çıkışı, İslâm dünyasındaki rekabet ortamını daha da derinleştirmiştir. Şah İsmail, tıpkı Memlûklülerin Abbasi halifesini koruma altına alarak tüm Müslümanları tek çatı altında toplamak isteği gibi, kendi soyunu Şiiler için önemli bir kutsiyete sahip olan on iki imama dayandırarak tüm Şiileri kendi etrafında toplamayı ve bu sayede büyük bir imparatorluk kurmayı hedeflemiştir.⁵⁷⁴ Şialığı⁵⁷⁵ benimseyen Safevi Devleti'nin müessisi olan Şeyh Safiyeddün, Moğollarla iyi ilişkiler kurarak onların desteğiyle seyit olduğunu duyurmuştur. Böylece tarikatını güçlendirirken kendisine katılan zümreleri Moğollara karşı gelmemeleri konusunda ikna etme girişiminde bulunmuş ve İran'da Moğollara karşı gelinmesini haram olarak yasaklamıştır. Bu sayede Erdebil'de kurulan Safevi tekkesi Moğolların yardımıyla daha güçlenmiştir.⁵⁷⁶ Şeyh Safiyeddin'den sonra tarikatın başına geçen oğlu Alaaddin Ali döneminde, Timur ile iyi ilişkiler kuran Safeviler bu süreçte siyasileşmeye başlamıştır. Ankara Savaşı'nda Timur'un esir alarak getirdiği Türkmen askerler Alaaddin Ali'ye teslim edilmiş; o da bu askerleri Kızılbaş fedaileri olarak Anadolu'da propaganda yapmaları için serbest bırakmıştır.⁵⁷⁷

Alaaddin Ali'den sonra tarikatın başına geçen Şeyh İbrahim zamanında Anadolu'ya gönderilen fedailerin propagandası oldukça ses getirmiştir. Bu dönemde “Safevi ibadethanesinin etrafında dolaşan müritlerin kalabalığı öylesine büyüktü ki hepsi birden Şeyh İbrahim'in huzuruna çıkamadılar. Otoritesi gün geçtikçe arttı. O kadar ki Erdebil bölgesinde onun talimatlarına karşı çıkabilecek kimse yoktu. Hepsi itaat etmek zorunda kalmıştı.”⁵⁷⁸ Şeyh İbrahim döneminde Safevilerin müritleri günden güne artış göstermiş ve propaganda amacıyla İran, Suriye ve Anadolu'ya çok sayıda mürit

⁵⁷⁴ Tahsin Yazıcı, “Şah İsmail”, içinde *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1970), XI:277; Mehmet Saray, *Türk İran İlişkileri*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999), 17; Yıldırım, “Safeviler Etrafında İleri Sürülen Görüşler, Tartışmalar”, 163.

⁵⁷⁵ İran'da IX. yüzyıldan beri inkişaf eden Şia mezhebi, XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Erdebil tarikatının Sünnilikten Şiiliğe kaymasıyla daha da güçlenmiş ve siyasi iktidarı ele geçiren Safevilerin resmi mezhebi olmuştur. Bkz. Reşat Öngören, “Safeviyye”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: 2008), XXXV:461; Yılmaz Karadeniz, “Safevi Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, 55; Yıldırım, “Safeviler Etrafında İleri Sürülen Görüşler, Tartışmalar”, 163.

⁵⁷⁶ Karadeniz, “Safevi Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı”, 61-62.

⁵⁷⁷ Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü*, 6-7.

⁵⁷⁸ Roger Savory, *Safeviler Döneminde İran*, çeviren Özgür Kolçak, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2021), 16.

yollanmıştır.⁵⁷⁹ Şeyh İbrahim'in oğlu Şeyh Cüneyd zamanında gittikçe yaygınlaşan tarikat bu dönemde oldukça çok kuvvetlenmiş ve Şii olmayanlara karşı cihada çıkmaya başlamışlardır.⁵⁸⁰ Şiilik Şeyh Cüneyd'in Uzun Hasan'ın kız kardeşiyle ile evlenmesiyle beraber Anadolu ve Azerbaycan'da hızla yayılmaya başlamıştır.⁵⁸¹ Şeyh Cüneyd'in oğlu Şeyh Haydar, Uzun Hasan'ın kızı ile evlenip⁵⁸² tarikatın başına geçtiği zaman Şiilik daha da yayılmaya başlamıştır. Safeviler, Gürcistan ve Kafkasya'ya kadar cihat faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Şeyh Haydar'ın Akkoyunlularla evlilik yoluyla kurduğu akrabalık ilişkilerine rağmen siyasi ilişkileri uzun sürmemiş Akkoyunlu ve Şirvanşahlar beraberce Safevilere saldırmış ve bu saldırıda Şeyh Haydar ölmüştür.⁵⁸³ Akkoyunlu hükümdarı Yakup, Şeyh Haydar'ın kız kardeşiyle evliliğinden doğan yeğeni İsmail'i ve ailesini esir alarak İstahr'da zindana attırmıştır. Ancak Akkoyunluların zayıflaması ve iç karışıklıkların ortaya çıkmasıyla bu esaret sona ermiş, yedi yaşındaki İsmail Safevilerin başına geçmiştir. İsmail'in küçük olması hasebiyle başına bir şey gelmemesi için tarikat şeyhleri tarafından tahtan indirilerek kaçırılmıştır.⁵⁸⁴ Şah İsmail'in kaçırılarak ortadan kaybolduğu dönemde Akkoyunlular, taht mücadeleleriyle meşgul olduklarından, Şah İsmail Anadolu'ya kadar kolaylıkla ulaşabilmiştir. 905/1500 yılında Akkoyunlu topraklarına girerek Erzincan'a gelen Şah İsmail, burada kendisini sevinçle karşılayan Türkmen gruplarıyla bir araya gelmiş;⁵⁸⁵ ileride kuracağı devletin teşekkülünde ve gelişmesinde etkili olacak bu boylar sayesinde gücünü pekiştirmiştir.⁵⁸⁶ 905/1500'de Sarıkaya Yaylasında yapılan Höbek kurultayında,⁵⁸⁷ Osmanlı Devletiyle arası olmayan

⁵⁷⁹ Yıldırım, "Safeviler Etrafında İleri Sürülen Görüşler, Tartışmalar", 171.

⁵⁸⁰ Karadeniz, "Safevi Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı", 64.

⁵⁸¹ Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd: XVI. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, çevirten T. Büyükoğlu, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1948); Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü*, 10-11.

⁵⁸² Allouche, *Osmanlı-Safevi İlişkileri*, 58; Seyfettin Erşahin, *Akkoyunlular Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, (Ankara: Özel Baskı, 2002), 167; Ekinci, *Anadolu Aleviliğinin Tarihsel Arka Planı*, 446; Bilal Dedeyev, "Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1/5, (2008), 215; Oruç Bey, *Elçilik Katibinin Kaleminden Safeviler*, 34.

⁵⁸³ Karadeniz, "Safevi Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı", 64.

⁵⁸⁴ Karadeniz, "Safevi Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı", 65.

⁵⁸⁵ Usatcalı, Şamlu, Rumlu, Tekelü, Dulkadir, Turgutlular ve Varsaklar gibi Türkmen boyları Erzincan'a gelerek Şah İsmail'e tabi olmuşlar ve Safevi Devleti'nin kurucu amilleri olarak yerlerini almışlardır. Bkz. Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü*, 18-19.

⁵⁸⁶ Reha Bilge, *1514 Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail. Türkler, Türkmenler ve Farslar*, (İstanbul: Giza Yayınları, 2011), 65.

⁵⁸⁷ Zeynel Coşar, *Höbek Kurultayından Safevi Devletine Şah İsmail*, (İzmir: Sergi Yayınevi, 2013); Yıldırım, "Safeviler Etrafında İleri Sürülen Görüşler, Tartışmalar", 183.

Anadolu Türkmenleri nihai bir hesaplaşma amacıyla Şah İsmail'e tabi oluyorlardı.⁵⁸⁸ Kemalpaşazade Tarihinde Türkmenlerin Şah İsmail'e tabi oluşu şu şekilde ifade edilmiştir; "Türkler terk edip diyarların/sattılar yok paraya davarların."⁵⁸⁹ Türkmen grupların, Anadolu coğrafyasından Erdebil tekkesine intisap ederek gitmeleri Amasya Anlaşmasına kadar hızlı bir şekilde devam edecektir.⁵⁹⁰ Şah İsmail, 906/1501'de kendisine bağlı 7000 kişilik⁵⁹¹ bir kuvvet ile Azerbaycan'a gelerek Akkoyunlu Elvent Mirza'yı yenerek Tebriz'i Akkoyunlulardan alarak Safevi Devletini resmen kurmuştur.⁵⁹²

Anadolu'da Kızılbaş kimliğinin temel unsurları XVI. yüzyılda Osmanlı-Safevi siyasi mücadeleleri döneminde şekillenmeye başlamıştı. Safevi Tarikatının Anadolu halkı ile olan münasebetleri Erdebil Şeyhi Safiyüddin döneminden beri devam ediyordu. Şeyh Safiyyüddin'in Anadolu'dan gelen çok sayıda müridinin olduğu ve bu müritlere saygı ve ihtiram gösterdiği bilinmekteydi. Zaten Erdebil tarikatının gelişmesinde ve ilerlemesinde bu Anadolu halkının sayıca üstünlüğü ve desteği sayesinde olmuştur.⁵⁹³ Şah İsmail'in Erzincan'a gelişiyle Türkmen grupların ona intisabıyla daha da güçlenen süreçte, Anadolu Kızılbaşları için hem dünyevi hem de ruhani olarak en büyük otorite Safevi Şahları özellikle de Şah İsmail olmuştur. Kızılbaş inanç esasları ve ritüelleri Safevi şahlarının gözetiminde şekillenmiş, böylece Kızılbaş inanç ve ibadetleri üzerinde Şah İsmail'in damgası kendini hissettirmiştir.⁵⁹⁴ Bu durum Dersim/Tunceli bölgesinde de kendini göstermiş, Alevi ocaklarında Şah İsmail' ve Erdebil tekkesine bir bağlılık söz

⁵⁸⁸ Necdet Öztürk, *Oruç Bey Tarihi*, hazırlayan Necdet Öztürk, (İstanbul: Çamlıca Basım Yayım, 2007), 219; Bilge, *1514 Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail. Türkler, Türkmenler ve Farslar*, 71.

⁵⁸⁹ Ahmet Ugur, *Kemalpaşa-Zade İbn-Kemal*, (Ankara: MEB.1996); Neciyev, "Anadolu'dan Safevi Devleti'ne Göçler: Sebepleri ve Sonuçları", 58.

⁵⁹⁰ Neciyev, "Anadolu'dan Safevi Devleti'ne Göçler: Sebepleri ve Sonuçları", 58.

⁵⁹¹ Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü*, 20.

⁵⁹² Şah Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, çeviren Cevat Cevan, (Ankara: Ardıç Yayınları, 2004), 35-41; Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd: XVI. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*; Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safeviler Devleti*, çeviren Ali Asker, (İstanbul: Teas Press, 2018), 81; Karadeniz, "Safevi Devleti'nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı", 65; Neciyev, "Anadolu'dan Safevi Devleti'ne Göçler: Sebepleri ve Sonuçları", 55; Cengiz Yıldırım; *Şah İsmail Safevi Kızılbaş Devleti*, (Ankara: Dorlion Yayınları, 2019).

⁵⁹³ Dedeyev, "Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri", 207.

⁵⁹⁴ Rıza Yıldırım, "Kiştim Mari: Dersim yöresi Kızılbaş Ocaklarını Hacı Bektaşî Evladına Bağlama Girişimi ve Sonuçları", *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, I/I, (2012), 11-12.

konusu olmuştur.⁵⁹⁵ Ancak daha sonraki dönemlerde özellikle Amasya Anlaşmasından sonra Hacı Bektaşî Veli Evladına bağlanma girişimleri baş göstermiştir.⁵⁹⁶

Şah İsmail'in Safevi Devletini tamamen kurmasıyla Anadolu'dan çok sayıda Safevi tarikatına mensup olanlar Azerbaycan taraflarına göç etmeye başladı. Bu durum Anadolu'da birlik kurmak isteyen Osmanlı Sultanı II. Beyazıt'ın bir takım ciddi önlemler almasına yol açmış ve bu sebeple Şah İsmail'in yanına gidip gelen sofilerin hepsinin yakalatılarak öldürülmesini istemiştir.⁵⁹⁷ Şah İsmail ordusunu kuvvetlendirme amacı güttüğü için II. Beyazıt'a mektup yazarak, Anadolu'da kendisine bağlı olan sofilerin Erdebil'deki tekkeye gelmeleri için izin istemiş ama bu isteği Sultan tarafından reddedilmiştir.⁵⁹⁸ Osmanlı Devletinin tüm yasaklamalarına rağmen Safevi ülkesine göçlerin devam etmesi Osmanlı ekonomisini kötü şekilde etkilemişti.⁵⁹⁹ Safevilerin doğuda zaferlerle büyüyüp güçlenmeleri Anadolu'daki Safevi sempatizanlarının Erdebil tekkesine göçünü artırmış, Anadolu'daki Türkmenler arasında da “*Şah İsmail'in kısa süre içinde bir seferle Osmanlı ülkesini hakimiyet altına alacağı*” gibi dedikoduların dolaşmasına neden olmuştur.⁶⁰⁰ Bu göçlerin Anadolu şehirlerini büyük ölçüde boşalmasına sebep olmuştur. 915/1510 yılında Anadolu'da meydana gelen Şah Kulu⁶⁰¹ isyanı da Osmanlı Devleti için ağır bir siyasi ve ekonomik buhrana sebep olmuştur.

⁵⁹⁵ Ali Çelik, “Çepnilerin Anadolu'nun Türkleştirilmesindeki Yeri ve Önemi”, *Türkler*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014), 6:314.

⁵⁹⁶ Rıza Yıldırım, “Bektaşî Kime Derler? ‘Bektaşî’ Kavramının Kapsamı ve Sınırları Üzerine Tarihsel Bir Analiz Denemesi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 55, (2010), 23-58; Yıldırım, “Kiştim Mari: Dersim yöresi Kızılbaş Ocaklarını Hacı Bektaşî Evladına Bağlama Girişimi ve Sonuçları”, 12.

⁵⁹⁷ Geniş bilgi için bkz., *II. Beyazıt Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkam Defteri*, hazırlayan İlhan Şahin-Feridun Emecen. (İstanbul: 1994), 8; Mehmet, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*, (Ankara: 1999); Dedeyev, “Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri”, 216; Neciyev, “Anadolu'dan Safevi Devleti'ne Göçler: Sebepleri ve Sonuçları”, 59; Remzi Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Anlaşmaları*, (İstanbul: Tez Yayınları, 2001), 15-16.

⁵⁹⁸ Bilal Dedeyev, “Çaldıran Savaşı'na Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/6, (2009), 127.

⁵⁹⁹ Dedeyev, “Çaldıran Savaşı'na Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış”, 128.

⁶⁰⁰ Dedeyev, “Çaldıran Savaşı'na Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış”, 129.

⁶⁰¹ Şah Kulu, Hamid ve Teke-ili (Isparta ve Antalya) bölgesinde Kızılbaş kültürüyle büyümüş cesareti ve zekâsı sayesinde Şah İsmail'in Anadolu'da faaliyet gösteren en önemli müritlerinden biri olarak Elmalı'da bir mağarada zühd içinde yaşamaktaydı. Osmanlı'daki taht kavgaları merkezi otoritenin zayıflamasına yol açmış ve bu isyan güç boşluğundan ötürü meydana gelmişti. Geniş bilgi için bkz., Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, 154-155; Hoca Sadettin Efendi, *Tacu't-Tevarih*, IV, hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, (Eskişehir: 1992); Şehabettin Tekindağ, “Şahkulu Baba Tekeli İsyanı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 3, (1967), 34-39; Yusuf Küçükdağ, “Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Şii Propagandalarına Halvetîye ile Karşı Koyma Politikası”, *Türk Tarihi Kongresi XIII*, (1999), 435-444; Ahmet Yasar Ocak, “Babailer İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu'da İslam Heterodoksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Belleten*, LXIV/239, (2000), 129-159; Feridun Emecen, “Şahkulu Baba Tekeli”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam*

Osmanlı ve Safevi arasındaki mücadele alanı olan Doğu Anadolu coğrafyası ekonomik açıdan da iki gücü karşı karşıya getirmekteydi. Doğu Anadolu bölgesi önemli tarihi yolların geçit güzergahında bulunduğu için her iki devletin de dikkatini çekmekte ve buralarda söz sahibi olmak istemekteydiler.⁶⁰² Azerbaycan ticaretinin Avrupa'ya açılması Doğu Anadolu ticari yollarına hâkim olmakla gerçekleşeceği için bu bölge önem arz etmekteydi.⁶⁰³ Özellikle Erzurum-Tebriz arası ile Musul-Bağdat bölgesi Osmanlı-Safevi mücadelelerinin en çetin olduğu bölgelerdi. Bu yollar Anadolu'ya gelişin giriş kapısı olması beraberinde İstanbul ve denize ulaşan ana yollar üzerinde yer almaktaydı.⁶⁰⁴ Dersim/Tunceli'nin bu bölgede yer alması bu olaylardan etkilenmesine yol açmıştır. Anadolu'nun her yerindeki Alevilerin Şah İsmail'den etkilenmesi ve ona bağlanması gibi Dersim/Tunceli'deki Alevi ocakları da Şah İsmail'in Şiilik propagandalarından etkilenmişler ve ona intisap etmişlerdir.

Anadolu topraklarında keşmekeş bir ortam mevcuttu, bu sırada Çemişgezek hâkimi, Hacı Rüstem Bey de diğer beyler gibi kendi geleceğinin hesabını yapmaktaydı.⁶⁰⁵ Bu kargaşadan yararlanan Şah İsmail, Doğu Anadolu coğrafyasındaki Diyarbakır, Palu, Eğil, Harput, Kiğı ve Çemişgezek'i kuşatarak buraları ele geçirmiştir.⁶⁰⁶ Hacı Rüstem Bey, Çemişgezek topraklarını Şah İsmail'e bırakmış ve Şah İsmail'e itaatini arz ettikten sonra kendisi Irak'taki bazı bölgelere yönetici olarak atanmıştır. Şah İsmail, Çemişgezek ve Dersim/Tunceli civarına da Nur Ali Halife'yi yönetici olarak tayin etmişti.⁶⁰⁷ Bu tarihten sonra da Dersim/Tunceli ve çevresinde de Safevilerin egemenliği hâkim olmuştur.⁶⁰⁸

Ansiklopedisi (İstanbul: 2025), XXXVIII:285-286; Feriudun Emecen, "Şahkulu Baba Tekeli İsyanı Üzerine Yeni Yaklaşımlar", *Ötekilerin Peşinde A. Yaşar Ocak'a Armağan*" hazırlayan Mehmet Öz-Fatih Yeşil, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 522-534; Ümit Erkan, *16. Yüzyıl Osmanlı'da Kızılbaş Ayaklanmaları*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2016), 145-149; Mihriban Artan, "Osmanlı Arşiv Kaynakları Çerçevesinde Şahkulu Ayaklanmasının Sebepleri", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, (2019), 285-310.

⁶⁰² Vecih Kevserani, *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, (İstanbul: Denge Yayınları, 1992), 75.

⁶⁰³ Dilaver Azimli, "Safevi-Osmanlı İlişkilerinde Doğu Anadolu Meselesi (Ekonomik Yönden)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/2, (2019), 101-102.

⁶⁰⁴ Kevserani, *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*, 75.

⁶⁰⁵ Yolga, *Dersim (Tunceli) Tarihi*, 52; Günay, *Dersim'de Sosyal Yapının Arka Planı (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, 26.

⁶⁰⁶ Kaya, *Dersim Tarihi*, 241; Günay, *Dersim'de Sosyal Yapının Arka Planı (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, 26.

⁶⁰⁷ Şerefhan, *Şerefname*, 210; Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, 16

⁶⁰⁸ Şerefhan, *Şerefname*, 210; Günay, *Dersim'de Sosyal Yapının Arka Planı (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, 27.

Şah İsmail'in Anadolu'daki Osmanlı topraklarını ele geçirme politikası devam ederken Osmanlı yönetiminde de taht kavgaları sürmekteydi.⁶⁰⁹ 917/1512'de Yavuz Sultan Selim'in⁶¹⁰ tahta çıkmasıyla Safevilere karşı ciddi önlemler alınmaya başlandı. Dini, siyasi, ekonomik ve askeri önlemleri sağlam şekilde alan Sultan Selim, 919/1514'te Şah İsmail ile Çaldıran Savaşıyla⁶¹¹ karşılaşmış ve onu bertaraf ederek Safevilerin, güney batı topraklarının büyük bir bölümünü kaybetmiştir. Bayburt, Erzincan ve Kığı Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir. 920/1515'de Kemah Kalesinin fethedilmesiyle Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı Osmanlı hakimiyetine girmiş bulunmaktaydı.⁶¹² Dersim/Tunceli bu dönemde de her iki gücünde tam olarak hakimiyetinde kalmamakla birlikte bu mücadelelerden etkilenmiştir. Çemişgezek Beyi, Melkişoğullarından Hacı Rüstem Bey ve tebaası bu iki devlet arasındaki savaşta Şah İsmail taraftarı olmakla kalmamış, Safevilerin müridi olarak, savaşa da iştirak etmişlerdir.⁶¹³

Osmanlı Devleti Çaldıran Savaşından sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da hakimiyetini güçlendirmiş, yönünü batıya çevirmişti. Sultan Selim'den sonra tahta çıkan Kanuni Sultan Süleyman⁶¹⁴ yönünü batıya çevirmişti. Şah İsmail de bu savaştan mağlubiyetle ayrılmasına rağmen isteklerinden vazgeçmemiş, Anadolu'da gizlice Şiilik propagandalarına devam ediyordu.⁶¹⁵ Şah İsmail'den sonra 930/1524'de Şah Tahmasb

⁶⁰⁹ Faruk Söylenmez, "Yavuz Sultan Selim'in Taht Mücadelesi", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33/2, (2012), 73-74.

⁶¹⁰ Yılmaz Öztuna, *Yavuz Sultan Selim*, (İstanbul: Ötüken, 2019).

⁶¹¹ Geniş bilgi için bkz., Hoca Sadeattin Efendi, *Tacû't-Tevârih*; M, Şehabaeddin Tekindağ, "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi", *Tarih Dergisi*, 22 (1967), 50-58; Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü*, 36-40; Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, (Ankara: 1993); Ahmet Yavaşar Ocak, "Tarihte İran-Türk Münasebetleri", *İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası*, 1, (2002), 117-132; Remzi Kılıç, "Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi ve Sonrası Gelişmeler 1514-1517", içinde *Abdulkadir Yuvalı Armağanı*, editör Mustafa Öztürk, Şakir Batmaz, Erhan Yoska. (Kardeşler Ofset, 2015), 1143-1157; Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevi Münasebetleri (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *Belleten*, (2002), 503-516; Vural Genç, "Safevi Kroniklerinde Çaldıran Savaşı", *Osmanlı Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 5/8, (2019), 47; Dedeyev, "Çaldıran Savaşı'na Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış", 132; Rasoul Arabkhaani- Seerkan Erdoğan, "İran Kaynakları Işığında Sultan I. Selim Dönemi Safevi-Osmanlı Çatışmaları", (2024): 371-379. DOI: 10.37879/978-975-17-6067-8/2024.19.

⁶¹² Kılıç, "Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi ve Sonrası Gelişmeler 1514-1517", 1159-1160; Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1/1, (1986), 3-5.

⁶¹³ Anonim Kızılbaşlığın Tarihi, *Târîhi Kızılbaşîyye*, tercüme ve tıpkıbasım Şerafettin Deniz-Hasan Asadi. (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015), 26-57; Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 226.

⁶¹⁴ Feridun Emecen, *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2024).

⁶¹⁵ Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Anlaşmaları*, 35-42.

Bahadırhan⁶¹⁶ Safevilerin başına geçti. Şah Tahmasb'da Anadolu'ya yönelik akınları devam ettirdi. Bu durum Kanuni Sultan Süleyman'ın İran üzerine sefere çıkmasına sebep oldu ve 940-942/1533-1535 yılları arasında Irakeyn Seferi⁶¹⁷ adıyla meşhur olan seferine çıktı. Şii-Sünni gerginliğinin yanı sıra, siyasi amaçları da içinde barındıran bu sefer, yakın şarkta siyasi nüfus ve hakimiyetin Osmanlı eline geçmesi amacını taşıyordu.⁶¹⁸ Nitekim bu seferin ardından Kanuni Sultan Süleyman Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Azerbaycan bölgelerini Osmanlılara katmıştır.⁶¹⁹ Irakeyn Seferinden belli bir zaman sonra Osmanlıların Batıya doğru olan seferlerinden yararlanmak isteyen Tahmasb, Doğu Anadolu bölgesine yönelik saldırıları devam etmesi üzerine Kanuni Sultan Süleyman İran'a sefer düzenlemesi sebebiyle Rüstem Paşa'yı görevlendirmiş, ancak yönetimin iç içlerinde çıkan karışıklık sebebiyle geri çağırarak durumunda kalmıştır. 961/1553 yılında tekrar İran seferine karar veren Kanuni Sultan Süleyman bizzat ordunun başında Erzurum'a kadar gelmişken, Şah Tahmasb, Kanuni'ye barış elçisi göndererek mütareke istemiştir. Kanuni Sultan Süleyman kışı geçirmek için Amasya'ya gitmiş buraya gelen İran elçileriyle, 962/1554 yılında iki devlet arasında Amasya Muahedenamesi imzalanmıştır.⁶²⁰ Bu anlaşma gereği, Doğu Anadolu, Tebriz, Irak- Arap Osmanlıya bırakılmıştır.⁶²¹ Bu tarihten itibaren Doğu Anadolu ve Dersim bölgesinde Osmanlı egemenliği hâkim olmuştur.

⁶¹⁶ Tufaan Gündüz, "Tahmasb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 2010), XXXIX:413-415.

⁶¹⁷ "İki Irak" manasına gelen Irakeyn; "Irak-ı Arap" denilen Bağdat ve havalisiyle "Irak-ı Acem" denilen Hemedan ve Tebriz civarını ifade etmek için kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz., Remzi Kılıç, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi'nde (1533-1535) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Gelişmeler", *Bilgi*, 9, (1999), 121.

⁶¹⁸ Kılıç, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi'nde (1533-1535) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Gelişmeler", 116.

⁶¹⁹ Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993), 97; Feridün Emecen, "Irakeyn Seferi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: 1999), 9:116-117; Kılıç, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi'nde (1533-1535) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Gelişmeler", 127.

⁶²⁰ Ali Ekber Diyanet, *İlk Osmanlı-İran Anlaşması 1555 Amasya Musalahası*, (İstanbul: 1971), 1-9; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983), 361; Joseph V. Hammer, *Osmanlı Tarihi*, II, (İstanbul: 2005), 24; İlhan Şahin- Feridun Emecen, "Amasya Anlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 2010), 3:4-5; Abdullah, Gündoğdu, "Türkistan'da Osmanlı-İran Rekabeti", *Osmanlı*, I, (Ankara: 2014), 581-587; Abdolvahid Soofizadeh, "Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Rekabeti (1555-1618)", *OTAM*, 43, (2018), 165-179.

⁶²¹ Hammer, *Osmanlı Tarihi*, II, 24; Erdal As, "XVI. YY. Dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran sınır Sorunları ve Çözümü", *Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 46, (2010), 219-253.

Sonuç olarak Safeviler, Akkoyunluların zayıflamasıyla beraber Anadolu’da özellikle dini ve içtimai konularda faaliyet göstermeye başlamış, özellikle Doğu Anadolu bölgesine sık sık gelerek buradan tüm Anadolu Türkmenleri ile iletişim kurarak dini propagandalarını yaymaya çalışmışlardır. Şah İsmail’in başa geçmesiyle Anadolu’da çok sayıda kişiyi etkilemeye başlayan Safeviye Tarikatı Anadolu’dan Azerbaycan’a da çok sayıda göçün gitmesine sebep olmuştur. Bu durum Osmanlı ile Safevileri sık sık karşı karşıya getirmiştir ve netice iki güç arasında savaflara neden olmuştur. Dersim bölgesinin içinde bulunduğu coğrafya bu iki gücün siyasi arenasında bulunması hasebiyle bunlardan etkilenmiştir.

Bölgenin en dağlık alanı olan Dersim/Tunceli’nin sosyal yapısının şekillenmesinde de belirleyici rol oynamıştır. Osmanlı ve Safevi devletlerinin siyasi rekabeti ve müdahaleleri, geçmişin deneyimlerini de beraberinde taşıyan yerel toplulukların coğrafyanın sunduğu doğal korunak olanaklarını kullanarak özgün bir toplumsal doku oluşturmaya zemin hazırlamıştır. XVI. yüzyıldaki Osmanlı-Safevi rekabeti ve siyasi çekişmeler, devlet denetiminin ulaşmakta zorlandığı Dersim gibi dağlık alanlara göç eden aşiretleri çekim merkezi hâline getirmiştir. XVII. yüzyıldaki isyan hareketleri sırasında da devlet otoritesinden kaçan gruplar bu bölgelere sığınmıştır. XVIII. yüzyılda bazı aşiretler, Dersim/Tuncel’in yaylak bölgelerine yerleşmişlerdir. Bu yerleşim süreci, bölgede çok katmanlı, gevşek örgütlü ve konfederatif bir aşiret yapılanmasının kalıcı hâle gelmesine yol açmıştır. Bu yapı, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren coğrafyanın zorlu koşulları sayesinde büyük ölçüde korunmuş ve sonraki yüzyıllara kadar varlığını sürdürmüştür.⁶²²

4.3. Akkoyunlular Döneminde Dersim/Tunceli’nin Savunma Yapıları ve Askeri Stratejileri

Dersim/Tunceli bölgesi, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmakla beraber özellikle Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde sürekli askeri seferlerle baskı altında tutulmaya çalışılmış bir coğrafyadır. Ancak hiçbir dönem merkezi yönetimine tam olarak dahil olamamış yarı bağımsız bir yapıyla kendi içindeki cem-cemaat sistemi ile

⁶²² Günay, “Dersim’de Sosyal Yapının Arka Planı (XVI-XVIII. Yüzyıllar)”, 138.

varlığını devam ettirmiştir.⁶²³ Dersim/Tunceli'nin coğrafi yapısı buranın karakterini ve kaderini belirleyen esas unsur olmuştur. Bu coğrafyada yaşan aşiretler ve dini önderler bu coğrafyanın avantajından istifade ederek çevre beldelere taarruz ve dini akaitleri yayma konusunda bu coğrafi avantajı kullanmışlardır.⁶²⁴

Dersim/Tunceli bölgesinin askeri savunma sistemi açısından en belirgin özelliği, dağlarıdır. Özellikle Torosların önemli bir kolu olan ve Dersim/Tunceli'yi çepeçevre saran Munzur dağları tarih boyunca bu yöre halka için adeta bir doğal savunma hattı oluşturmuştur. Özellikle yörenin iklim şartları dolayısıyla yılın sekiz ayı karın bu dağlarda mevcut olması bölgeye ulaşımı oldukça güçleştirmiştir. Dersim/Tunceli dağlarındaki, büyük mağaralar, sarp yamaçlar, derin vadiler ve meşe ormanları bölgede eşkıyalık hareketlerini adeta teşvik ederek bu dağların tarihin birçok döneminde eşkıyalar için barınak olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁶²⁵

Dersim/Tunceli bölgesinin arazi yapısının meşakkatli oluşu tarih boyunca devletlerin egemenliklerini tesis etme de zorlandıkları bir bölge olmasına sebep olmuştur. Özellikle 16. yüzyılda Osmanlı ve Şii Safevi arasında vuku bulan savaşta Osmanlıların savaşı kazanması ile beraber Anadolu'daki Kızılbaşlar güç duruma düşmüş ve Dersim/Tunceli yöresi coğrafyasının avantajları sebebiyle Kızılbaşların sığınağı konumuna gelmiştir.⁶²⁶ Osmanlı döneminde, özellikle Yavuz Sultan Selim devrinden itibaren Osmanlı Devleti'nin Doğu Anadolu'daki aşiret politikalarıyla temas eden Dersim bölgesindeki topluluklar, devlet otoritesiyle sınırlı ilişkiler kurmuştur. Dersim'in ulaşılması güç coğrafyası, aşiretlerin hem siyasal bağımsızlığını korumalarına hem de geleneksel yaşam biçimlerini sürdürmelerine olanak tanımıştır. Bu dönemde Yavuz Sultan Selim tarafından, Şah İsmail'e yardım ettikleri için cezalandıran birçok aşiret Dersim dağlarına yerleştirilmiştir.⁶²⁷ Osmanlı -İran savaşları döneminde Dersim/Tunceli bölgesindeki Kızılbaş/Alevi aşiretleri, Şii İran ile iş birliği yapmaya müsait potansiyelleri hasebiyle

⁶²³ Ersoy Zengin, "Tarihsel Süreçte "Dersim Meselesi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 64, (2020), 479; Sait Bakşi, *Geçmişten Günümüze Dersim Toplumunda Gelenek ve Görenekler*, (Tunceli: Dersim Kitaplığı, 2024), 13-14.

⁶²⁴ Yalcın Çakmak, "II. Abdulhamit Döneminde Osmanlı Devleti'nin Kızılbaş/Alevi Siyaseti (1876-1909)", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara 2018, 374-419.

⁶²⁵ Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 17-18; Gül, *Öteki Dersim*, 26.

⁶²⁶ Zengin, "Tarihsel Süreçte "Dersim Meselesi", 479.

⁶²⁷ Suat Akgül, *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim*, (İstanbul: Yabu Yayınları 2001), 16, Günay, *Dersim'de Sosyal Yapının Arka Planı (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, 144.

güvenlik ve asayiş ihlali algısına sebep olmuş, böylece devlet tarafından ağır ithamlara maruz kalarak sefer, kıyım ve sürgüne uğramışlardır.⁶²⁸

4.4. Karakoyunlular ve Akkoyunlular Döneminde Dersim/Tunceli'nin Kültürel Coğrafyası

4.4.1. Etnik ve Dini Yapı

4.4.1.1. Karakoyunlular ve Akkoyunlular Döneminde Bölgedeki Etnik Gruplar ve İnanışlar

Karakoyunlular ve Akkoyunlular döneminde Dersim'de etnik olarak Kürt, Türk, Ermeni, Zaza gibi farklı etnik unsurlar bir arada yaşamaktaydı. Dersim/Tunceli bölgesinde yaşayan halk ve aşiretlerin inancı Paganizm⁶²⁹ olduğu⁶³⁰ yönündeki yazılı ve gözleme dayalı kaynaklardan yola çıkarak Dersim/Tunceli'nin Alevileşmesi farklı dönem ve evrelerde gerçekleşmiştir. İlk Horasan bölgesinden Dersim/Tunceli yöresine gelen Şadılılar⁶³¹ veya Şeddatoğulları⁶³² ile başlayıp Selçuklular döneminde Baba Mansur ve Kureyşan ocaklarının bu bölgeyi meskûn edinmesiyle devam etmiştir. Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail'in çatışmaları döneminde, Batı Dersim'de faaliyet gösteren Şeyh Hasan⁶³³ ve Doğu Dersim'in Alevileşmesinde rol oynayan Kalmeme Sır ve Khal Ferhat ocakları bölgede faaliyette bulunmasıyla başlamıştır.⁶³⁴

⁶²⁸ Çakmak, "II. Abdulhamit Döneminde Osmanlı Devleti'nin Kızılbaş/Alevi Siyaseti (1876-1909)", 407; Yalçın Çakmak, *Osmanlı Devleti'nin Dersim İnancına Yönelik Algısı ve Tasvirine Genel Bir Bakış*, Hiper Yayın, (İstanbul 2019), 161; Mehmet Yıldırım, "Belgelerin Diline Yansıyan Desim/Dersim'in Özgünlüğü", içinde *Dersim Üç Dağ İçinde*, editör Serhat Halis, (İstanbul: Notabene Yayınları, 2019), 116.

⁶²⁹ Paganizm; Tanrısal varlıkları sembolize eden somut nesnelere tapınmayı ve tazimi içermekte olup atalar kültü, natüralizm/doğa tapıcılığı, animizm vb. ile ilgilidir. Erhan Altunay, *Paganizm I*, (İstanbul: Destek Yayınları, 2012), 19.

⁶³⁰ Antranik, *Dersim Seyahatnamesi*, çeviren Payline Tomasyan, (İstanbul: Aras Yayınları, 2012), 121.

⁶³¹ Şadılılar; Karakoyunlu Devletinin savaşlarına katılan en önemli aşiretlerden biridir.

⁶³² Malazgirt Zaferi öncesi Horasan'dan Dersim bölgelerine gelip Mazgirt-Canik, Mazgirt-Muhundu, Mazgirt-Kırzi, Mazgirt-Dırban, Mazgirt-Hivedan, Mazgirt-İsnis köylerine yerleşerek ocaklarını kurarak buraların Türkleşmesinde ve Alevileşmesinde önemli rol oynamışlardır. Bkz. Birdoğan, "Anadolu Alevi Ocaklarının Kuruluşu, İşlevleri, Yayılmaları", 9.

⁶³³ Malatya'daki Şeyh Hasan köyünden gelen Şeyh Hasan ve Seyit Ali kardeşler, Şeyh Ahmet Dede'nin soyundan geldiklerini iddia ederek Batı Dersim'in Aleviliğe dönüşümünde önemli rol oynamışlardır.

⁶³⁴ Yıldırım, "Belgelerin Diline Yansıyan Dersim/Dersim'in Özgünlüğü", *Dersim Üç Dağ İçinde*, 115.

Karakoyunlular ve Akkoyunlular döneminde de bölgede bulunan halk ve aşiretler kendi inanç ve akaitlerini yaşamaktaydı. Eski Türk inancının Şamanizm etkileri ve izleri bölgede hâkim bir şekilde yaşanmaktaydı. Etnik kökenin izlerini yer adlarında görmek mümkündür. Özellikle Akkoyunlular döneminde yoğun şekilde görülen bu etkileşim bundan sonrada bölgede kendini göstermeye devam ederek günümüz Dersim/Tunceli toplumunun yaşamına yansımıştır.

4.4.2. Dil ve Edebiyat

4.4.2.1. Karakoyunlular ve Akkoyunlular Döneminde Bölgedeki Diller ve Edebiyat

Dersim/Tunceli'ye hâkim olan ve bu bölgeyi yurt tutan veya burada yaşayan toplulukların, bu coğrafyanın iskân yapısında ve yer adları üzerinde az veya çok tesirleri olmuştur. Özellikle, yöredeki yer adlarına ve isimlere bakıldığında Selçuklular, Karakoyunlular ve Akkoyunlu dönemlerinde, başta Türkçe ve sonrasında Farsçanın tesirlerini görmek mümkündür. Daha önceden verilen yer adları bile zamanla Türkçe fonetiğine uygun şekilde değiştirilip, tarihi süreçte bir değişim ve dönüşüme uğrayarak günümüze kadar ulaşmıştır. Dersim/Tunceli yöresindeki yer adları incelendiğinde buradaki yer adlarında Orta Asya ve Horasan'dan izler taşıdığı tespit edilmektedir.⁶³⁵ Örneğin; Fındık Tepe, Orta Yayla, Karasakal, Şakak,Yazı, Çakmaklı, Dalören, Kamışlı, Şakak, Ahmed Komu, Kamber Komu, Baş Düzü, Çukur Tarla, Koç Mezrası, Göl Yaylası, Mal Dağı, Kavak Tarla, Hasan Ali, Arpacular, Kanlı Tarla, Çakırlıtaş, Cin Yaylası, Karagöldüzü, Uzun Tarla, Ziyaret, Çolaklar, Kelbasan, Derviş Cemal, Göl Tepe, Ağören, Konak, Kuru Yayla, Düzağaç Tepe, Kırıktaş Tepe, Ziyaret Tepe, Armutlu, Köşeler, Düz Tepe, Tilki Tepe, Bayır Yaylası, Dikillitaş, Bozyazı, Mustafa Ağa Komu, Aşağı Karaoğlan Mezrası, Eskigedik, Dişkaya, Karataş Tepe, Molla Kom, Bahçe Komu, Söğüt Yayla, Kubatlı, Meydan Tarla, Hıdır Baba, Viranşehir, Saruhan, Ağaç Pınar, Dil Tepe, Kavak ve Taşbey gibidağ, tepe, göl, köy, köy-altı mevzileri gibi Türkçe isimleri görmek mümkündür.⁶³⁶

⁶³⁵ Ahmet Turan, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu II*, (Ankara: 1992), 45-58; Yılmazçelik, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, 21; Gül, “İnsan-Mekân İlişkisi Üzerine (Dersim Bölgesi Örneği XV-XX. Yüzyıllar)”, 170.

⁶³⁶Gül, “İnsan Mekân İlişkisi Üzerine (Dersim Bölgesi Örneği XVI-XX. Yüzyıllar), 170.

BEŞİNCİ BÖLÜM

DERSİM VE ÇEVRESİNİN KÜLTÜREL VE TARİHİ ESERLERİ

5.1. Ortaçağ Döneminde Dersim/Tunceli ve Çevresindeki Tarihi Eserler

5.1.1. Kaleler ve Kaleiçi Yapılar

Dersim/Tunceli bölgesi ilginç, vahşi ve göz alıcı doğasının yanı sıra, oldukça eskiye dayanan bir tarihe de sahiptir. Özellikle Urartu krallığı döneminden kalma Pertek, Mazgirt ve Bağın kaleleri, Urartu krallığına ait kaleleri, aradan binlerce yıl geçmesine rağmen günümüze kadar gelebilmişlerdir. Dersim/Tunceli bölgesi, vahşi ve göz alıcı doğal yapısının yanı sıra, tarihî sürekliliği bakımından da dikkat çekici bir coğrafyadır. Bölgenin yerleşim tarihi oldukça eskiye uzanmakta olup, özellikle Urartu Krallığı dönemine ait askerî ve mimarî unsurlar bu tarihsel derinliği somut biçimde yansıtmaktadır. Pertek, Mazgirt ve Bağın kaleleri, Urartuların Doğu Anadolu'daki savunma sisteminin önemli örnekleri arasında yer almakta; stratejik konumları, sağlam mimarî teknikleri ve inşa edildikleri coğrafyayla kurdukları uyum sayesinde aradan geçen binlerce yıla rağmen günümüze kadar ulaşabilmişlerdir. Bu kaleler, yalnızca Urartu askerî mimarisinin birer temsilcisi olmakla kalmayıp, aynı zamanda Dersim bölgesinin antik çağlardan itibaren hem siyasi ve askerî hem kültürel açıdan taşıdığı önemi de ortaya koymaktadır.⁶³⁷

5.1.1.1. Kaleköy Kalesi

Tunceli'nin Mazgirt ilçesi yakınlarında Dersim dağlarının güneydoğu uzantısında olan kuşatılması imkânsız bir dağ silsilesi üzerindeki bir tepe de kurulmuştur. Etrafında zengin su kaynakları bulunan ve derin vadilere hâkim bir konumda inşa edilen kalenin mimarî özellikleri, klasik Urartu kale mimarisiyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Urartu

⁶³⁷ Burkey, "Dersim-Tarih, Doğa, İnsan", 18-19.

merkezlerine ulaşımı sağlayan yol güzergâhları üzerinde yer alan bu kale, stratejik konumuyla askerî ve idarî işlevler üstlenmiştir. Mevcut bulgular ve konum analizi, söz konusu kalenin Urartu İmparatorluğu’nun batı sınırlarını kontrol altında tutmak ve bu bölgedeki güvenliğini sağlamak amacıyla kurulduğunu göstermektedir. Kalenin iç yapısı Urartu İmparatorluğu’nun kale içi yapılarına benzer şekilde bir açık hava tapınağı, bir açık hava kutsal alanı ile iki ve tek odalı kaya mezarına sahiptir. Kaleköy Kalesi’nin M.Ö. VII. yüzyılda yapılmış olduğu düşünülmektedir.⁶³⁸

(Tunceli-Mazgirt / Türkiye Kültür Portalı)

5.1.1.2. Çemişgezek Kalesi

Yapıldığı tarih kesin olarak bilinmeyen Çemişgezek Kalesi, Tağar Çayı yanındaki bir tepe üzerinde bulunmaktadır. Çemişgezekli Bizans komutanı ve imparatoru olan İoannes Tsimiskes’ten (969-976) dolayı Bizans döneminden kalma bir kilise olduğu düşünülse de bu durumla ilgili kesin bir bilgi yoktur. Sivri kayaların üzerinde bulunan kale kayaların oyulması ve buralara sarnıçların yapılmasıyla oluşmuştur. Kalenin önemli

⁶³⁸ Bkz.; Serkan Erdoğan, “Tunceli- Mazgirt Kaleköy Kalesi”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2007).

bir bölümü yıkılmış olduğu için günümüze sadece surların bir kısmı kalmıştır. Bu sur parçaları sayesinde, kalenin kesme ve moloz taşlardan yapıldığı anlaşılmaktadır.⁶³⁹

(Tunceli-Çemişgezek Kalesi / Türkiye Kültür Portalı)

5.1.1.3. Diğer Kaleler

Yukarıda adı geçen kaleler dışında Mazgirt Kalesi, Bağın Kalesi, Pertek Kalesi, Sağman Kalesi, Amber Kalesi, Hozat'ta bulunan Masum-Pak adında kale kalıntıları da Tunceli il sınırları içinde yer almaktadır. Mazgirt Kalesinin yapım tarihi kesin olarak belli olmamakla beraber kalenin surlarından bazı yerleri hala ayakta. Mazgirt ilçe merkezinde bulunan Bağın Kalesi, Peri Suyunun kenarında bir tepe üzerinde kurulmuştur. Kalenin çoğu bölümü yıkılmıştır. Pertek'te bulunan Pertek Kalesinin de kesin yapım tarihi belli değildir ancak Osmanlılar döneminde onarım gördüğü için surlar arasında kalenin yapı kalıntıları halen mevcuttur. Keban Barajı projesi sonucu sular altında kalan Pertek Kalesi şu an bir ada şeklinde su yüzeyinde bulunmaktadır. Pertek'e bağlı Sağman Köyü sınırları içerisinde yer alan Sağman Kalesi'nin inşa tarihi kesin olarak tespit edilememekle birlikte, kale yapımının Artukoğulları döneminde bir bey tarafından gerçekleştirilmiş olduğu düşünülmektedir. Sağman Kalesi, konumu ve günümüze ulaşan

⁶³⁹ Metin Sözen, "Çemişgezek'in Ulukale Köyü'ndeki Mimari Eserler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 5, (1973), 32; Işık, *Bir Tutam Tunceli*, 123; Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 30; Harman, "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öne Sahip Dini Yapılar", 66.

unsurlarıyla, Pertek ve çevresinin ortaçağ savunma sistemi içerisindeki önemini ortaya koyan önemli bir örneğini teşkil etmektedir.⁶⁴⁰

(Tunceli-Pertek Sağman Kalesi / Tunceli İl Kültür)

5.1.2. Kilise ve Şapeller

5.1.2.1. Ergan (Erkayn Enkuzik-Uzun Ceviz Ağaçları) Manastır Kilisi

Hozat ilçesine bağlı Geçimli Köyü sınırları içinde bulunan kilise 975 yılında Ermeniler tarafından inşa edildiği bilinmektedir.⁶⁴¹ Kuzey, güney ve batı duvarlarında üç kapıya sahip olan kilisenin sadece kuzey kapısı günümüze değin ulaşmıştır. Kilise üç nef ve bazikal bir plana sahiptir. Kesme ve moloz taş ile inşa edilen kilisenin iç taraftaki ve dış duvarlarında haç sembolleri yer almaktadır. XV. yüzyılda restore edilen kilise Ermeni nüfusun azalması sonucu zamanla terk edilmiştir.⁶⁴²

⁶⁴⁰ 1973 Tunceli İl Yıllığı, (Ankara: 1973).

⁶⁴¹ İlter İğit, Mehmet Kulaz, “Tunceli-Hozat Geçimli Köyü (Erkayn-Enkuzik) Kilisesi Taş Süsleme Örnekleri”, *Sosyal Bilgiler Enstitüsü Dergisi*, 44, (2019), 249.

⁶⁴² Thomas A. Sinclair, “Ergan Ermeni Manastır Kilisesi”, *Yerli ve Yabancı Kaynaklara Göre Dersim ve Çevresindeki Arkeolojik Araştırmalar I*, hazırlayan Serkan Erdoğan, (Ankara: Kalan Yayınları, 2004), 177; Harman, “Tunceli’de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar”, 30; Dersiyad, “Dersim’de Manastır ve Kiliseler”, *Dersiyad* (Özel Sayı), (2012), 28-29; İlter İğit, Mehmet Kulaz, “Tunceli-Hozat Geçimli Köyü (Erkayn-Enkuzik) Kilisesi Taş Süsleme Örnekleri”, 243.

(Tunceli-Hozat Ergen Kilisesi / Türkiye Kültür Portalı)

5.1.2.1. Pertek Til (Korluca) Kiliseleri

Pertek ilçesine bağlı Til (Korluca) yerleşim yeri sınırları içerisinde tespit edilen dört kilise ve manastırın inşa süreci kesin olarak belirlenememektedir. Söz konusu dinî yapıların Bizans dönemine mi ait olduğu, yoksa bölgeye yerleştirilen Katolik Süryaniler tarafından mı inşa edildiği hususunda kaynaklarda net bir bilgi bulunmamaktadır. Bu yapıların hangi tarihte inşa edildikleri de belirsizliğini korumakta olup, mevcut durum, mimarî özellikler ve yazılı kaynakların yetersizliği nedeniyle kesin bir kronolojik ve kültürel aidiyet tespiti henüz yapılamamıştır. Bu kilise ve manastırlar günümüze değin ulaşamamıştır.⁶⁴³

5.1.2.2.     ıkıntılı Kilise

Dört yapraklı yonca biçiminde olup bir ha  sembolünü anımsatan ve üzerinde bir kubbesi bulunan kilisenin tam olarak ne zaman yapıldığı belli olmamakla beraber X. yüzyıl sonu ile XI. yüzyılın başlarında yapıldığı düşünülmektedir. Kilisenin i  duvarları

⁶⁴³ İlhan Akcay, “Pertek-Til Köyü Eserleri”, *Yerli ve Yabancı Kaynaklara Göre Dersim ve çevresindeki Arkeolojik Araştırmalar I*, hazırlayan Serkan Erdoğan, (Ankara: Kalan Yayınları, 2004), 179-186; Harman, “Tunceli’de Yer Alan Tarihi  neme Sahip Dini Yapılar”, 33.

dini resimler, İncil'den sahneler ve azizlerin resmi ile süslenmiştir. Ortaçağ dönemi Bizans kilise planlarına benzemektedir.⁶⁴⁴

5.1.2.3. Özgür Haçlı Kilise (Süryani Kilisesi)

Yerleşim yerlerine uzak olan bu kilise VII. yüzyılda Ermeniler tarafından yapılmıştır. 10. yüzyılda Bizanslılar bölgede hakimiyet sürerken bölgeye yerleştirdikleri Süryanilere bu kiliseyi de vermişlerdir.⁶⁴⁵

5.1.2.4. İki Apsisli Kilise

Pertek'e bağlı Til (Korluca) yerleşim bölgesinde bulunan kilise Ermenilere ait olup ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Kilise günümüze ulaşamamıştır.⁶⁴⁶

5.1.2.5. Ulukale (Çemişgezek) Kilisesi

Çemişgezek ilçesine bağlı Ulukale köyünün doğusunda sarp kayalıklar üzerinde bulunan kilisenin ne zaman yapıldığı belli değildir. Bu kilise yüksek kayalıklara inşa edilmiştir. Kesme ve moloz taşlarla inşa edilen kilise tek nefe sahiptir. Kiliseden günümüze yalnızca, yapının doğu ucundaki yarım daire formundaki apsis kısmı kalmıştır.⁶⁴⁷

5.1.2.6. Çemişgezek Kilisesi

Çemişgezek ilçesinde bulunan kilise kesme taş kullanılarak yapılmış oldukça büyük bir yapıdır. Bu kiliseden günümüze herhangi bir görsel malzeme kalmamıştır.⁶⁴⁸

5.1.2.7. Yukarı Oyumca (Sidam) Kaya Şapeli

Mazgirt'e bağlı Yukarı Oyumca (Sidam) köyünün batısında bulunan şapel bir kayanın oyularak yapılmasıyla ortaya çıkmıştır. Yapı tek nefli, apsisli bir plana sahiptir.

⁶⁴⁴ Akçay, "Pertek-Til Köyü Eserleri", 180; Harman, "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar", 33.

⁶⁴⁵ Akçay, "Pertek-Til Köyü Eserleri", 179-180; Harman, "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar", 34-35.

⁶⁴⁶ Akçay, "Pertek-Til Köyü Eserleri", 179-180; Harman, "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar", 33-34.

⁶⁴⁷ Metin Sözen, "Çemişgezek'in Ulukale Köyü'ndeki Mimari Eserler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 5, (1973), 122; Özbek, *Bütün Yönleri İle Çemişgezek*, 91; Harman, "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar", 37-38.

⁶⁴⁸ Harman, "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar", 38.

Küçük bir ibadet mekânı olarak inşa edilmiştir. Kesin yapım tarihi bilinmeyen yapı, ortaçağ sonrası yeniçağın başlarında yapılmış olduğu düşünülür.⁶⁴⁹

5.1.3. Antik Kentler ve Arkeolojik Kalıntılar

Dersim/Tunceli bölgesinde yapılan geçmişe yönelik saha araştırmaları sonucu burada Paleolitik dönemden itibaren bir yerleşimin olduğu anlaşılmaktadır. İnsanın yaşam serüveni, avcılık ve toplayıcılığa dayalı bir ekonomik düzenle başlamış; yerleşik hayata geçişle birlikte barınma ihtiyacının artması ve gündelik yaşamda kullanılan eşyaların çeşitlenmesiyle yeni bir evreye girmiştir. Yerleşik yaşamın benimsenmesi, konut mimarisinin gelişmesini ve maddi kültür unsurlarının çoğalmasını beraberinde getirmiştir. Bu süreçte üretilen barınaklar, aletler ve çeşitli işlevler için kullanılan eşyalar, zamanla arkeolojik kalıntılar hâlinde günümüze ulaşmış; söz konusu buluntular sayesinde geçmiş dönemlerin sosyal, ekonomik ve kültürel yapıları hakkında fikir edinme imkânı doğmuştur.

Dersim/Tunceli yöresi 1970’de Keban Barajı ve Karakaya Barajı projesi kapsamında yüzey araştırmaları ile arkeolojik kalıntıların bir kısmı gün yüzüne çıkmış, ancak bu kalıntıların çoğunluğu da ne yazık ki sular altında kalmıştır. Arkeolojik olarak yapılan araştırmalar, bölgeler su altında kalmış olduğu için bitirilememiştir. Munzur Vadisi, Pınarlar-Pulur Höyüğü, Çataksu, Harlar Mevkii, Karhane Kaya Mevkii, Kilise Köy, Bendi Keli Mevkii, Topraklık gibi yerleşim yerleri ve antik çağa ait höyüklerin varlığı tespit edilmiştir.⁶⁵⁰

Tunceli il ve ilçelerinde tespit edilmiş toplam 125 tane kayıtlı taşınmaz kültür varlığı bulunmaktadır. Bunlardan 5 tanesi Tunceli merkezde, 5 tanesi Pertek’te, 7 tanesi Mazgirt’te, 1 tanesi Nazimiye’de, 1 tanesi Hozat’ta olmak üzere 19 tane arkeolojik sit alanı bulunmaktadır.⁶⁵¹ Çemişgezek mağaralarında yapılan kazılarda prehistorik dönme ait buluntular, Yeniköy civarında Hüytepe üstündeki kazı çalışmalarından Kalkolitik, Tunç ve Roma dönemine ait buluntular ele geçmiştir.⁶⁵² Pınarlar Kaynak Höyük’te

⁶⁴⁹ Harman, “Tunceli’de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar”, 38-40.

⁶⁵⁰ U. Parlıtı- K. Öncel-N. Parlıtı, “Doğu Anadolu Bölgesinde Arkeolojik Açıdan Az Bilinen Yöre: Tunceli”, 344.

⁶⁵¹ U. Parlıtı- K. Öncel-N. Parlıtı, “Doğu Anadolu Bölgesinde Arkeolojik Açıdan Az Bilinen Yöre: Tunceli”, 347.

⁶⁵² Kökten, “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1969”, 15.

gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sonucunda, Paleolitik, Neolitik ve Kalkolitik dönemlere tarihlenen bulgular elde edilmiştir.⁶⁵³ Antik dönemlerden kalma kentlerdeki yüzey çalışmalarındaki bulunan höyükler, kaleler, mezarlar, mimari parçalar, seramikler çanak, çömlek gibi buluntular buraların iskân bölgesi olduğunun göstergesidir. Urartular dönemine ait olduğu düşünülen Kaleköy Kalesi yakınlarında ki demir madeni cürufu bu bölgenin zengin demir yataklarına sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir.⁶⁵⁴

Dersim/Tunceli bölgesindeki en bilinen ve kazısı yapılmış olan höyüğü Çemişgezek'teki Pulur/Sakyol kazısıdır.⁶⁵⁵ Bu kazı neticesinde elde edilen zengin bulgular neticesinde buranın arkeolojik olarak gelişmiş bir iletişim ağına ve yüksek bir potansiyele sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵⁶ Pulur/Sakyol Höyüğü'nün güneyindeki Norşuntepe, Tepecik, Arslantepe gibi yerleşimlerinin kazısı sonucu ele geçen altın, gümüş, bakırdan yapılmış takılar ve silahların üzerinde gözlemlenen Transkafkasya etkisi, bunların Suriye-Mezopotamya'dan buralara getirilmiş olduğunun izlenimlerini verir. Bu durum Dersim/Tunceli'nin ticaret yapısının tarih öncesi dönemlerde varlığını ve buralardaki medeniyetler ile iş birliği halinde olduğunu gösterir.⁶⁵⁷

5.2. Ortaçağ Döneminde Dersim/Tunceli ve Çevresindeki Kültürel Eserler

5.2.2. Camiler ve Mescitler

5.2.2.1. Yelmaniye/Eski Cami (Medrese Cami)

Çemişgezek'in Tepebaş Mahallesinde yer alan Yelmaniye/Eski Cami aslında bir medrese binasıdır daha sonraları cami hüviyetine bürünmüştür. Kitabesinde Timur'un ismi geçmekte olan Caminin, Timur zamanında yaşamış, Çemişgezek Beyi Taceddin

⁶⁵³ Ufuk Esin, "Tepecik Kazısı 1971", *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları*, Seri I. No. 4, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu 1974), 109.

⁶⁵⁴ Erdoğan, "Tunceli- Mazgirt Kaleköy Kalesi", 38-39.

⁶⁵⁵ Koşay, "Pulur (Sakyol) Kazısı, 1969" 98; Ertuğrul Danık, "Yukarı Fırat Bölgesi 2000 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması", *19. AST I*, (Ankara: 2002).

⁶⁵⁶ M. Işıklı, *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2011), 30; U. Parlıtı- K. Öncel-N. Parlıtı, "Doğu Anadolu Bölgesinde Arkeolojik Açından Az Bilinen Yöre: Tunceli", 347.

⁶⁵⁷ U. Parlıtı- K. Öncel-N. Parlıtı, "Doğu Anadolu Bölgesinde Arkeolojik Açından Az Bilinen Yöre: Tunceli",

Yelman⁶⁵⁸ tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Kitabenin günümüze tam olarak okunabilir şekilde ulaşmamış olmasına rağmen, mevcut harf izleri ve tarihî veriler dikkate alındığında yapının 800-809/1397-1406 yılları arasında inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir. Cami, inşa edildiği tarihten itibaren çeşitli dönemlerde sürekli olarak onarım ve değişikliklere maruz kalmış; bu durum, yapının özgün mimarî karakterinin zaman içinde büyük ölçüde dönüşmesine neden olmuştur. Günümüzde görülen mimarî özellikler, ilk inşa safhasından ziyade sonraki müdahalelerin izlerini yansıtmakta olup, yapının orijinal plan ve bezeme unsurları önemli ölçüde değişiklik göstermektedir. Caminin batı kısmında bulunan mezarlıkta koç ve koyun başlıklı mezarlar bulunmaktadır.

659

(Tunceli-Çemişgezek Yelmaniye Cami / Türkiye Kültür Portalı)

5.2.2.2. Elti Hatun Cami

1252-1257 yıllarında yapılmış, Dersim/Tunceli'in en eski tarihli camisi olan Elti Hatun Cami, Mazgirt ilçesindeki İslam Mahallesi'nde bulunmaktadır. Selçuklu, Mengücekli mimari geleneğine uygun olarak yapılmış olan cami, dikdörtgen bir yapı şeklindedir ve tamamen kesme taş ile inşa edilmiştir. Caminin doğu ve kuzey yönlerinden iki kapısı ve kuzey tarafında bir de çeşmesi vardır. Caminin iç tarafını aydınlatan altı tane penceresi mevcuttur. Caminin kapısının üzerinde bulunan Arapça kitabe caminin banisini

⁶⁵⁸ Taceddin Yalman; Çemişgezek Beyi olarak buranın hakimiyetini, Cengiz Han, Timur, Şahruh Mirza ve Kara Yusuf'un fetihleri döneminde bile elinde bulundurmuştur. Bkz., Şeref Han, *Şerefname*, 190; Güner-Çitçi, "Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları", 31.

⁶⁵⁹ Metin Sözen, "Çemişgezek'te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi", *Sanat Tarihi Yıllığı IV*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1971), 32-37.

ve yapım tarihini açıklar. Elti Hatun, Mengücekli hanedanına mensup olup Divriği Beyi Süleyman Şah'ın torunu ve Ahmed Şah'ın kızıdır. Cami, Mengücekli hanedan mensubu, bir kadın banî olan Elti Hatun tarafından XIII. yüzyılda inşa ettirilmiştir.⁶⁶⁰

(Tunceli-Mazgirt Elti Hatun Cami Türkiye Kültür Portalı)

5.2.2.3. Süleymaniye (Kale) Cami

Çemişgezek ilçesine bağlı Kale Mahallesi'nde yer alan bu cami hakkında bilgi veren bir kitabesi bulunmadığından yapım tarihi belli değildir. XVIII. yüzyılda restorasyonu gerçekleşen caminin mimarî izler dikkate alındığında, Büyük Selçuklu, Artuklu ve erken Osmanlı mimarisiyle benzerlik gösterdiğinden caminin asıl inşa tarihinin XV. ve XVI. yüzyıllar arasına tarihlenebileceği düşünülmektedir. Cami,

⁶⁶⁰ Aynur Dorukan, “Anadolu Selçuklu Sanatında Kadın Baniler”, *Vakıflar Dergisi XXVII*, (Ankara: 1998), 21; Bünyamin Kara, “Tunceli’deki Türk Dönemi Mimari Eserleri”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2000), 14; Mustafa Kemal Şahin, “Mazgirt Elti Hatun Camisi, Türbesi ve Çoban Baba (Dede) Türbesi Üzerine Gözlemler”, *Anadolu Arkeolojisine Katkıları 65. Yaşında Abdullah Yayırları’ya Sunulan Yazılar*, (Der. Turan Takaoğlu), (2006), 348; Erturul Danık, “Mazgirt Elti Hatun Cami ve Türbesi Hakkında Yeni Bir Değerlendirme”, içinde *X. Ortaçağ- Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Prof. Dr. H. Örcün Barışta’ya Armağan*, hazırlayan Muhammet Görür, (Ankara: 2009), 263-281; Harman, “Tunceli’de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar”, 40-41.

dikdörtgen plan şemasına sahip, kesme taşlarla inşa edilmiştir. Caminin inşasında kesme taş ve tuğla kullanılmıştır. Cami tek şerefeli ve geniş çaplıdır. Caminin ana giriş kapısı batı tarafından verilmiş doğu ve batı taraflarından beş adet pencere ile aydınlatılmıştır. Cami XVIII. Yüzyüzda yapılan restorasyon çalışmalarıyla orijinallliğini önemli ölçüde yitirmiştir.⁶⁶¹

(Tunceli-Çemişgezek Süleymaniye (Kale) Cami / Türkiye Kültür Portalı)

5.2.2.4. Çelebi Ağa (Bey) Cami

Cami, 1560-1569 yıllarında Tunceli'ye bağlı Pertek ilçesinde Murat Irmağı kıyısında yapılmıştır. Caminin inşasını Akkoyunlular tarafından mı yoksa Osmanlılar

⁶⁶¹ Sözen, “Çemişgezek’de Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi”, 32; Kara, *Tunceli’deki Türk Dönemi Mimari Eserleri*, 8; Işık, *Bir Tutam Tunceli*, 118; Harman, “Tunceli’de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar”, 42; Güner-Çitçi, “Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları”, 26.

tarafından mı yapılmış olduğu belli değildir. Caminin kitabesine göre, 976/1560-1569 yılları arasında Ali oğlu Çelebi Bey tarafından inşa ettirilmiştir. 1971 yılında Keban Barajı projesinin hayata geçirilme nedeniyle sular altında kalmaması için bu cami, ODTÜ ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün ortak çalışması ile taşları yerinden sökülerek bugün ki yerine taşınarak yeniden inşa edilmiştir. İlk bulunduğu yerde medrese, imaret, hazire ve camiye bitişik olan çeşme ile birlikte bir külliye şeklindeydi.⁶⁶²

(Tunceli-Pertek Çelebi Ağa (Bey) Cami / Türkiye Kültür Portalı)

5.2.2.5. Salih Bey (Sağman) Cami

Keyhüsrev Bey'in oğlu Salih Bey tarafından Pertek'te, Keban Baraj Gölü'nün kuzeydoğusundaki Sağman köyünde XVI. yüzyılda inşa ettirilmiş olduğu düşünülen bir camidir. Yapının banisi Salih Bey bölgenin yerel beylerin biridir. Caminin mimari özellikleri nedeniyle Osmanlı dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Cami; medrese, iki çeşme, tarihi bir mezarlık ve bir türbe ile birlikte küçük ölçekli bir külliye bütünlüğü oluşturur. Kare planlı olan caminin ana giriş kısmında doğu batı yönlü bir kemer açıklığı mevcuttur. Cami, tek harimli beşik tonoz ile örtülü bir şekilde inşa edilmiştir. Kesme taş ve molozların kullanımıyla yapılmış olan caminin cephelerinde süslemeler sınırlıdır.

⁶⁶² Kara, *Tunceli'deki Türk Dönemi Mimari Eserleri*, 20; Ertuğrul Danık "Pertek Baysungur ve Çelebi Ali Camii", *Vakıflar Dergisi XXVIII*, (Ankara:2004), 191; Harman, "Tunceli'de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar", 43-45.

Cami bu haliyle Osmanlının taşra cami mimarisiyle benzerlik göstermektedir. Türk İslam mimari geleneğiyle beraber yerel Alevi kültür dokusunu da bir arada barındıran külliyein içindeki türbede Keyhüsrev Bey’e mi yoksa Salih Bey’e mi ait olduğu belli olmayan üç sanduka mevcuttur.⁶⁶³

(Tunceli-Pertek Salih Bey Sağman Cami / Türkiye Kültür Portalı)

5.2.2.6. Sungurbey Cami

Pertek’in Soğuk Pınar Mahallesi’nde yer alan cami “*Baysungur Cami*” ve “*Yukarı Cami*” olarak bölgenin en eski İslami yapısı olarak da bilinir. Bu cami de Keban Barajı Projesi hasebiyle sular altında kalmaması için 1971 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü ve ODTÜ’nün ortak çalışması ile taşları numaralandırılıp sökülerek günümüzdeki yerine taşınıp burada yeniden inşa edilmiştir. Cami, Rüstem Bey oğlu Pertek sancakbeyi Sungur Bey tarafından XVI. yüzyılda inşa edilmiştir. Osmanlının hakimiyetinin bölgede güçlenmeye başladığı dönemde inşa edilmiştir. Erken Osmanlı taşra mimari özellikleri ile benzerlik gösteren caminin taş işçiliği sade ve süslemeleri sınırlıdır. Cami içinde bezemeler de minimumdur. Kesme taş malzemesiyle inşa edilen caminin eski yerinde, hazire, hamam ve kantariye binalarıyla bir külliye şeklinde tasarlanmıştır. Kare planlı

⁶⁶³ Işıl Türkel, “Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi”, *Vakıflar Dergisi VIII*, 1969, 229-242; Haşım Karpuz, “Tunceli ve Çevresinde Osmanlı Dönemi Camileri Üzerine Gözlemler”, *Belleten*, 58, (1994); Harman, “Tunceli’de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar”, 46-47.

olan cami ana mekân duvarlarında sekiz ve kubbe kasnağında sekiz pencere ile aydınlatılmıştır. Tek kubbeli ve tek minareli klasik Osmanlı taşra mimarisi özelliği taşımaktadır.⁶⁶⁴

(Tunceli-Pertek Sungur Bey Cami 2024)

5.2.2.7. Ulukale Cami

Çemişgezek’e bağlı Ulukale Köyünde yer alan ve köy ile aynı ismi taşıyan bu cami bir dönem Diyarbakır valiliği yapmış olan Yusuf Bey tarafından 1793/1794

⁶⁶⁴ Danık “Pertek Baysungur ve Çelebi Ali Camii”, 189; Harman, “Tunceli’de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar”, 48-49.

yıllarında yaptırılmıştır. Dikdörtgen plana sahip olan batı ve doğu duvarlarındaki pencereler ile aydınlatılmıştır.⁶⁶⁵

(Tunceli-Çemişgezek Ulukale Cami Kalıntısı / Türkiye Kültür Portalı)

5.2.3. Kutsal Mekanlar, Türbeler ve Ziyaretgahlar

İnsan, bulunduğu coğrafyada hâkim olan inanç sistemlerini belli başlı değer ve kurallar çerçevesinde kabul eder ve bunu yaşayarak inanç kültürünün sonraki kuşaklara aktarılmasına katkıda bulunmuş olur. İnsanlar inançlarını yaşarken bunları kutsal olduğu düşündüğü bir kişinin yanında veya bir kutsal mekânda gerçekleştirebilir. Bu durum, kutsala yönelik inanç ve saygının bir gereği olarak ortaya çıkar. Kutsal mekân ya da kişi, bireyin dua ve dileklerinin kabulüne aracılık eden bir ritüel⁶⁶⁶ merkezi halindedir. Kutsal

⁶⁶⁵ Sözen, “Çemişgezek’te Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi”, 122; Sözen, “Çemişgezek’in Ukukale Köyü’ndeki Mimari Eserler”, 122-123; Harman, “Tunceli’de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar”, 50; Serkan Erdoğan-Korkmaz Şen, “Çemişgezek- Ulukale Köyü’nün Tarihsele Yerleşim Dokusu”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 29/2, (2019), 5.

⁶⁶⁶ Toplumsal yaşamın gereği olarak ritüeller, sosyokültürel hayatın kutsallarını, dinle ve çeşitli biçimlerdeki ilişkilerle olan geleneğin kutsallıklarına dair referansları bünyesinde barındırarak, dini inançları eyleme döktükleri kolektif bir paylaşımın konusu haline getirmektedir. Böylece dindarlığın toplumsal boyutunu inşa etmektedir. Ritüellerin sosyokültürel yaşamın temel aktif çerçevelerini oluşturması kutsallığın kaynaklarını bünyesinde barındırabilen ve kutsalları toplumsallaştırabilen bu

mekânlar, insanların uygulamaları gereken belli bir sistem dahilinde gerçekleşen ritüellerin sonucunda dilek ve arzularının yerine geleceğine inanılan yerlerdir. Bu yüzden insanlar tarafından ziyaret edilerek belli ritüellerle saygı gösterilerinin olduğu ve inançların gereği kurbanların sunulduğu mekanlardır. Mekân, sosyal yaşamın, ihtiyaçların, değerlerin ve çevresel unsurların bir arada bulunduğu bir sosyal yapıdır. Kutsal mekânı diğer mekanlardan ayıran benzerlik ve farklılıkların insanlar tarafından herhangi bir sebeple ortaya konulması olgusuna "mekânsal farkındalık" denir. Bu durum yani mekânsal farkındalık toplumsal değerleri yansıtan kutsal yerlerde ön plana çıkmaktadır.⁶⁶⁷

Kutsal mekanlardaki düzen, atalar ve geçmiş nesillerden öğrenilen gelenekler ve görenekler çerçevesinde canlı tutulan kültürel aktarım, kutsal ruhların her zaman onlarla olacağının inancını güçlendirir. Bu anlayış halkın daima kutsal mekanlardan istek ve arzuları için bir ritüeli uygulamaları gereğini yansıtıyorsa bu ritüeller uygulanarak yerine getirilir.

Dini statüye sahip kutsal sayılan yerler hem bireylerin hem de toplumun kimliğini inşa ederken ciddi bir öneme sahip olmuştur. Kültürel kimliğimiz bizlere nereden geldiğimizi açıklarken, inanç yani dini kimliğimiz ise bizim nereye gideceğimizi ve insanlık olarak gelecekte nasıl bir bütünlüğe ulaşacağımızın yol haritasını çizer. Bu yolculuk ise genellikle bir mekân, coğrafi bir parça üzerinde şekil alır. Manevi ve soyut olan anlamların eyleme yani somut hale büründüğü toplumun çoğunluğu tarafından benimsenen heterojenik alanlar kutsal mekân kültürü için bir direniş alanlarıdır.⁶⁶⁸

Mekân eksenli kutsal kültler, Dersim bölgesindeki Aleviliğini, diğer yöre Aleviliklerinden farklı kılmıştır. Dersim/Tunceli yöresinin coğrafi yapısının engebeli, ulaşımının zor olması hasebiyle eski dönemlerde kutsal mekân olarak gördükleri yerlere ulaşimleri sınırlı ve zordu. Bu yüzden buralara gidemedikleri dönemde nişangah adı verilen yerler yapmışlardır. “Nişangahlar kutsal mekanları temsil eden yerler olup maddi

özellği dini inancın sosyokültürel hayat bağlamında kolektif bir paylaşımın konusu haline gelmesini sağlamaktadır. Bkz., İlkay Şahin, “Dini Hayatın Ritmi: Ritüel ve Müzik”, *AÜİFD*, XLIX/II, (2008), 270.

⁶⁶⁷ Alper Uzun-Buse Yıldız, “Cultural Geography of Sacred Places: The Case Study Of Nazimiye District (Tunceli)”, *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 41, 134.

⁶⁶⁸ Tuncay Birkan, “Kutsal Mekân ve Bellek: Dersim Örneği”, *Toplum ve Bilim*, 96, (2003), 45-70; Buse Yıldız, “Kutsal Mekân ve Coğrafya: Nazimiye (Tunceli) Örneği”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı), (Balıkesir: 2018), 42.

ve manevi sebeplerden dolayı ulaşım sıkıntısı çeken bireyler, buraları ziyaret ederler.”⁶⁶⁹ Mekân farklı olsa dahi gerçek yerdeki yapılan ritüeller burada da birebir uygulanır. Gerçek mekânın bir temsilcisi olan bu yerler daha çok kayalık bir alanda taş yığınlarının olduğu veya kutsal olarak görülen bir su kaynağına yakın yerlerde yapılmıştır.⁶⁷⁰ Kutsal yerler, bireyin ve toplumun inanç değerlerini yansıttığı için önemli alanlardır. Soyut değerlerin somutlaştığı yerler olarak karşımıza çıkan bu alanlar, inancı beslemek ve kültürü sürdürmek için önemli görevler üstlenmiştir.⁶⁷¹

Anadolu Aleviliğinde olduğu gibi Dersim/Tunceli bölgesi de ocaklık kültürünün yoğun olarak yaşatıldığı bir yer olmuştur. Hz. Ali ve onun oğlu Hüseyin ile ilişkilendirilen seyyit aileleri “ocak” olarak adlandırılmıştır.⁶⁷² Ocak kültüründe, dedeler vasıtasıyla hastalıklarına şifa arayanlar için ocak, bir uğrak yeri olmanın ötesinde Aleviliğin sosyal ve dini yapılanmasında en önemli bir yapı taşı olma özelliğine de sahip olmuştur.⁶⁷³

Mürşit⁶⁷⁴, Pir⁶⁷⁵, Rehber⁶⁷⁶ ve Düşkün⁶⁷⁷ ocakları olmak üzere dört çeşit ocak bulunmaktadır. Ocaklar arasında ayrım olmaz, ocaklar başka bir ocağa bağlı olabilirler. Mürşit; bağlanan ocaktır, bağlı olan ocak ise Pir ocağı olarak adlandırılır. Örneğin Dersim bölgesindeki; Sarı Saltuk, Derviş Cemal ve Ağuiçen’in mürşididir. Kureyş, Pir ocağıdır,

⁶⁶⁹ Uzun-Yıldız, “Cultural Geography of Sacred Places: The Case Study Of Nazimiye District (Tunceli)”, 134.

⁶⁷⁰ E. Gezik-H. Çakmak, *RAA HAQİ-RİYA HAQİ Dersim Aleviliği İnanç Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: Kalan Yayınları, 2010); Uzun-Yıldız, “Cultural Geography of Sacred Places: The Case Study Of Nazimiye District (Tunceli)”, 136.

⁶⁷¹ İ. Bulut, “Anadolu’da İnanışların ve Geleneklerin Doğa Korunması Açısından Önemi Üzerine Örnekler”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/46, (2011), 119-134; Uzun-Yıldız, “Cultural Geography of Sacred Places: The Case Study Of Nazimiye District (Tunceli)”, 137.

⁶⁷² İ. Tosun-A. Koç, “Tunceli Aleviliğinde Ritüellere ve Dine Yansıması Eski İnanç ve Kültürlerin İzleri”, 12.

⁶⁷³ Kader Altın, “Şamanizm’in Anadolu’ya Yansıması: Erzincan İl Örneğinde Dedelik Kurumu”, *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu*, (2014), 529.

⁶⁷⁴ Mürşit, irşat eden, kılavuz, yol gösterici dervişleri yöneten kişi anlamındadır.

⁶⁷⁵ Pir ocakları, kökenlerini sağlam bir dini otoriteye ve özellikle Hz. Ali’ye dayandırmaktadırlar. Bkz. Doğan Munzuroğlu, *Toplumsal Yapı ve İnanç Bağlamında Dersim Aleviliği*, (İstanbul: Fam Yayınları, 2012), 52-53.

⁶⁷⁶ Rehber ocakları, Alevi ocak sisteminde en alt düzeyde yer alır. Pir ocaklarına bağlıdırlar. Bkz., Ocak Sistemi, yolpedia.eu. (21.09.2024); Ali Yaman, *Alevilikte Ocak Sistemi*, (İstanbul: Demos Yayınları, 2009).

⁶⁷⁷ Düşkün ocakları, Alevi toplumunda sosyal düzeni sağlamak ve suç işleyenleri yargılamak amacıyla oluşturulmuş özel ocaklardır. Ocak Sistemi, yolpedia.eu. (21.09.2024); Yaman, *Alevilikte Ocak Sistemi*.

mürşidi ise Baba Mansur'dur. Baba Mansurluların mürşidi, Şeyh Ahmet Dede ocağı şeklindedir. Bu ocaklar, “El ele, el Hakka” şiarıyla birbirine bağlıdırlar.⁶⁷⁸

Mürşit, Alevi terminolojisinde sözünün kanun gibi algılandığı, geniş bilgi ve yeteneklerle donatılmış olup, talip ve pirlerin üstünde bulunan kişidir. Pirleri, rehberleri, talipleri inançsal açıdan, yargılayıp, onlar hakkında hükümler verme konusunda denetleme yetkisine sahip kişi ve ocaktır. Pir ocağının bağlı olduğu ocak da mürşit ocağıdır. Alevi ocaklarının her birine bağlı olan belli topluluk ve aşiretler vardır. Mürşit ocağının talibi bir pir ocağı olabileceği gibi mürşit ocağına doğrudan bağlı talip de olabilir. Pir ocağı, mürşit ocağına bağlı olduğu için aynı zamanda taliptir, o hem taliptir hem de kendi talibinin piridir. Mürşit de taliptir. Zira o, tutulan yolun talibidir.⁶⁷⁹ Günümüzde dört mürşit ocağı bulunmaktadır. Bunlar: Hacı Bektaş Ocağı, Dede Garkın Ocağı, Ağuiçen Ocağı ile Baba Mansur Ocağı'dır. Mürşitlik makamı, pirlik makamının üzerinde yer almaktadır.⁶⁸⁰

Ocakların tarihi seyir içerisinde rollerine baktığımızda, halkın sosyo-ekonomik dayanışmasını sağlamış, yolculara ve kervancılara yeme-içme, konaklama gibi temel hizmetleri sunmuştur. Çevre halkın eğitim-öğretim gördüğü, edebiyat, musiki, kültürel faaliyetlerde de bulunduğu birer kültürel aktarımın merkezi özelliğini taşımışlardır. Mürşit-pir-rehber-talip teşkilatlanmasıyla tasavvufî öğretiyi gelecek nesillere aktarma göreviyle, bireyler arasında milli ve dini birliğin oluşmasında önemli rol oynamışlardır.⁶⁸¹

Türklerin Anadolu'ya göçleriyle beraber, çok sayıda Horasan erenleri de Anadolu coğrafyasına gelerek buraların inanç kültüründe önemli bir değişimi başlatmışlardır. Bu Horasan erenlerinden birçoğu da Dersim coğrafyasına yerleşmiş ve buranın inanç yapısının temellerini şekillendirmişlerdir. Bu konuyla ilgili Gordlevskiy şu şekilde acıkma yapmıştır:

⁶⁷⁸ Saltık, *Zamanın Döngüsünde Dersim*, 56-57; Deniz, *Yol/rê Dersim İnanç Sembolizmi Antropolojik Bir Yaklaşım*, 59-79.

⁶⁷⁹ Hüseyin Dedeğarkınoğlu, “Dünkü ve Bugünkü Alevilik”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Araştırma Dergisi*, 56, (2010), 334.

⁶⁸⁰ Birdoğan, *Alevilik Anadolu'nun Gizli Tarihi*, 195; Bedriye Deniz Çelik, “Tunceli Yöresi Aleviliğinde Ocaklar”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı 2019), 2019, 119.

⁶⁸¹ İsmail Onarlı, “Şeyh Hasan Ocağı ve Aşireti”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 12, (1999), 25.

Dervişler, eski Şamanizm sırlarını ve dünya görüşlerini muhafaza etmiş olduklarından İslâmiyet'i yeni kabul eden Türkmen boyları arasında sempati ile karşılanırlardı. Anadolu'ya akın akın gelen dervişler yalnız dinî rehberler olmakla kalmıyorlardı, onlar göçebelere kültür ve devletçilik fikirlerini aşıyorlar, ahaliyi birleştiriyorlardı; Selçuklular tarafından kurulan hayat tarzını ve sistemi tahrip eden Moğollara karşı mukavemet teşkil etmişlerdi. Dervişler Anadolu'ya dört yol ile Horasan'dan, Azerbaycan'dan (Erdebil'den?), Suriye ve Irak'tan (Erdebil ve Bağdat'tan) geliyorlardı. Burada, Anadolu'da köylüler ve sanat erbabı işçiler arasında kendilerine taraftar topluyorlardı. Zavallı mazlum ahali bu dünyanın ızdırıp ve elemelerinden onlar da teselli arıyorlardı. Çok çiğnenen bu yollardan Osmanlı devrinde de Horasan'dan derviş kafileleri akın akın Anadolu'ya geliyorlardı; bunlar 'Horasan erenleri' idiler. Dersim dervişleri hâlâ kendilerine böyle diyorlar. Anadolu ahalisinin tefekkür tarzına Orta Asya Türk dervişleri de büyük tesir etmişlerdi, bunlar Anadolu'ya Ahmet Yesevi kültürünü ve onun hikmetlerini getirdiler.⁶⁸²

Dersim/Tunceli'de yaygın olan Alevi inancında ve kültürel geleneklerinde Eski Türk inanışlarıyla benzer özellikler gösteren, ocakların, ziyaret ve türbe gibi mekanların önemli bir yeri olmuştur. Bu mekanlar, halk tarafından kutsal sayılıp, ziyaret edildiğini görmekteyiz. Evliyaların içine karışarak sır olduğu, Düzgün Baba dağı, Ağır Göl, Ana Buyer gibi, içinde bir kutsal varlığın yaşadığına inanılan göller, dağlar; kutsalı arayanların etkileşime girdiği yerlerdir. Örneğin, Hozat'taki Ana Buyer gölünde, Ana Buyer ve kırk hurisinin yaşadığına inanılır ve huriler, doğum esnasında oraya gelen, anneye doğumda yardım etmiş, doğumdan sonra kırk gün boyunca bebeği korumuşlardır.⁶⁸³ Bu gibi metaforların Dersim için önemli sayılan mekanların kutsiyetini göstermesi açısından önemlidir. Seyyit⁶⁸⁴, dede⁶⁸⁵, pîr⁶⁸⁶ gibi önemli sayılan bu kişilerin mekânı olarak kabul

⁶⁸² Gordlevskiy, *Küçük Asya'da Selçuklular*, 279.

⁶⁸³ Gülkızılca Yürür, "Dersim Alevilerinin Yaratıcı Bir Düşünme Alanı Olarak Ritüel-Zahir ile Batın'ın Karşılaşması ve İyileşme" *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 76, (2015), 115.

⁶⁸⁴ Peygamber soyundan gelen kişiler için kullanılır. Hz. Ali ve Hz. Fatma'nın çocukları Hasan'dan gelenler için "Şerif", Hz. Hüseyin'in soyundan gelenler için ise "Seyyit" tabiri kullanılır. Geniş bilgi için bkz., Rüya Kılıç, *Osmanlı'da Seyyidler ve Şerifler*, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016).

⁶⁸⁵ Süleyman Uludağ "Dede", içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: 1994), 9:74.

⁶⁸⁶ Erdal Gezik, "Rayberler, Pirlar ve Mürşitler (Alevi Ocak Örgütlenmesine Dair Saptamalar ve Sorular), *Alevi Ocakları ve Örgütlenmeleri*, hazırlayan Erdal Gezik-Mesut Özcan, (Ankara: Kalan Yayınları, 2013), 11-77.

edilen ziyaret yerleri çeşitli ritüellerin yapıldığı, kurbanlar adayıp, dualar ettikleri, dilekleri için çaput bağlama ve çıra yaktığı yerler olarak karşımıza çıkar.⁶⁸⁷ Bunlardan bazıları aşağıda verilmiştir.

5.2.3.1. Uzun Hasan Türbesi

Tunceli'nin Çemişgezek ilçesinin girişinde, Tekya mevkiinde bulunan Uzun Hasan Türbesi 979-980/1572-1573 tarihinde inşa edilmiştir. XVI. yüzyılda yapılmış olan sekizgen planlı yapının mimari özelliklerinde Osmanlının burada etkisinin az olması nedeniyle eski döneme ait mimari özellikler göze çarpmaktadır.⁶⁸⁸ Halk arasında Akkoyunlu hükümdarına ait olduğu sanılan bu türbenin kitabesinden 979/1572 tarihinde Behlülbey oğlu Şah Bey ve onun iki oğlu için yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁸⁹

(Tunceli-Çemişgezek Uzun Hasan Türbesi / Sinan Doğan Arşivi)

5.2.3.2. Ferruh-Şad Bey Türbesi

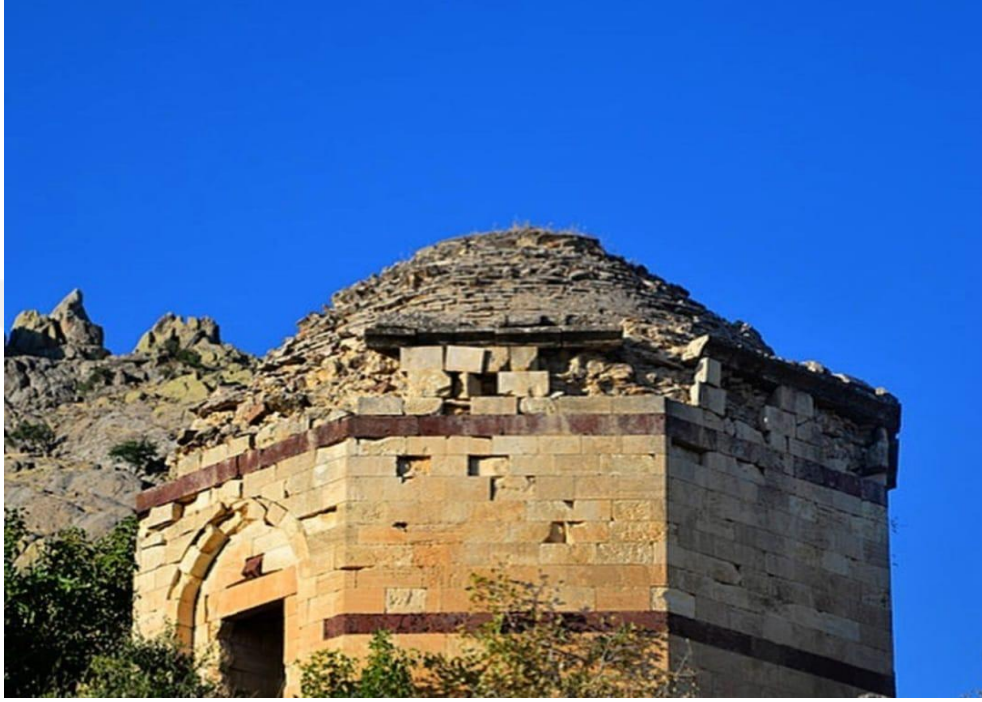
Çemişgezek'e bağlı Ulukale köyünde yer alan ve ayakta yer alan eski bir türbe olan Ferruh-Şad Bey türbesi, kesme taş, moloz ve tuğlalarla inşa edilmiştir. Ferruh-Şad Bey, Çemişgezek Sancağı beyi Pir Hüseyin Bey'in oğludur. Akkoyunlu ümerasından olup, son Akkoyunlu Sultanı Murat'ın yakın adamlarından biridir. 906/1501'de Tebriz'in

⁶⁸⁷ Geniş bilgi için bkz., Ali Yaman, *Kızılbaş Alevi Dedeleri*, (İstanbul: Şahkulu Sultan Külliyesi Mehmet Ali Hilmi Dedebaba Araştırma Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1998); Ali Yaman, *Alevilikte Dedelik ve Ocaklar*, (İstanbul: Karacaahmet Sultan Derneği Yayınları, 2004); Ali Yaman, *Kızılbaş Alevi Ocakları*, (Ankara: Elips Kitap, 2006).

⁶⁸⁸ Sözen, "Çemişgezek'de Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi", 30-31.

⁶⁸⁹ T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Tunceli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, (21.05.2025). <https://tunceli.ktb.gov.tr>.

kaybedilmesinden sonra Şah İsmail'in önünden kaçarak Anadolu'ya gelmiştir. Osmanlılara iltica ederek Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında önemli mevkilere gelmiş biridir.⁶⁹⁰ Ferruh-Şad Bey'e ait olan türbenin yazıtında burasının Emir Ferruh-Şad Bey'e ait olduğu ve 957/1550-1551'de yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹¹

(Tunceli-Çemişgezek Ferruh Şad Bey Türbesi / Sinan Doğan Arşivi)

5.2.3.3. Elti Hatun Türbesi

Tunceli -Mazgirt'te bulunan Elti Hatun Türbesi'nin, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın annesi ve kardeşine ait olduğu düşünülmektedir.⁶⁹² Ancak yapılan araştırmalar neticesinde Elti Hatun'un Mengücekli soyundan geldiği ve Divriği Beyi Süleyman Şah'ın torunu, Ahmed Şah'ın kızı olduğunu anlaşılmaktadır. Hem Elti Hatun Cami'nin hem de

⁶⁹⁰ Bkz., M.T. Gökbilim, "XVI. Asır Başlarında Osmanlı Devleti Hizmetindeki Akkoyunlu Ümerası", *Türkiyat Mecmuası*, IX, 35-46; Ahmet Toksoy, "Osmanlı- Akkoyunlu İttifakı ve Ferah/Ferruh-Şad Bey'in Zelhe Savaşı", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/10, (2023), 626-627.(ss. 615-630).

⁶⁹¹ Sözen, "Çemişgezek'in Ukukale Köyü'ndeki Mimari Eserler", 127-134; Erdoğan- Şen, "Çemişgezek-Ulukale Köyü'nün Tarihsel Yerleşim Dokusu", 4-5;

⁶⁹² Yaşar Kalafat, "Anadolu'da Ulu Kadın Kişiler ve Halk İnanışları", (2025): 8-9. https://docs.google.com/file/d/0B_i-K1ZRx03BRIJXZzVRdTkcYnc/edit?resourcekey=0-njl8b7JB0HYImocg2L43Gg.

Türbesinin banisi Elti Hatundur. Sekizgen yapıya sahip olan türbede üç tane de sanduka bulunmaktadır.⁶⁹³

(Tunceli-Mazgirt Elti Hatun Türbesi 2024)

5.2.3.4. Düzgün Baba Ziyareti

Tunceli'nin Nazimiye ilçesine bağlı Kıl köyü yakınlarında bulunan Düzgün Baba ziyareti önemli bir inanç merkezidir. Düzgün Baba ziyaretinin olduğu yer yüksek dağ ve tepelerle kaplı çalılık ve mağaraların yeraltı sularının bulunduğu mekandır. Eski Türk inancının da yansıması olan kutsal dağ kültü yöre halkında da oldukça önemli bir yer tutmuştur.

Düzgün babanın asıl adı, Şah Haydar'dır. Kureyşan Ocağına bağlı olan Düzgün Baba,⁶⁹⁴ soyu Hz. Ali'ye dayanan⁶⁹⁵ Seyyid Mahmut Hayrani'nin⁶⁹⁶ oğludur. Bir çoban olan Şah Haydar kışın ortasında bile hayvanları aç götürür tok getirir babası bir gün onu takip eder. Şah Haydar elindeki değneği hangi meşe ağacına değdirirse o ağacın

⁶⁹³ Danık, "Mazgirt Elti Hatun Cami ve Türbesi Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", 266-267.

⁶⁹⁴ Meltem Karakaş, "Tunceli Aleviliği ve Düzgün Baba Kültü", *Bilim ve Kültür- Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5, (2014), 79.

⁶⁹⁵ Gültekin, *Tunceli'de Kutsal Mekân Kültü*, 118.

⁶⁹⁶ Seyyit Mahmut Hayrani, Hacı Bektaş-ı Veli'nin Tunceli yöresine yolladığı halifesidir.

yeşillendiğini keçilerinde o ağacın altına geldiğini görür. Babası bunu görünce hemen gitmeye karar verdiği esnada keçilerden biri Seyyit Mahmut Hayrani'yi görür ve ürkerek ses çıkarır. Şah Haydar, “*Ne oldu mübarek, babam Mahmut’umu gördün?*” diye sorarak arkasını dönünce babasını görür, ona bizzat ismiyle hitap ettiği için utanarak dağa doğru kaçar. Şah Haydar bir müddet dağdan dönmeyince babası birini yanına yollar Şah Haydar’da durumunun düzgün olduğunu söyleyerek onu geri yollar. Bu olaydan sonra Şah Haydar’ın adı Düzgün olarak, kaçtığı dağ da Düzgün Baba dağı olarak kalır. Halk nezdinde Hızır konumunda olan Düzgün Baba, tıpkı darda kalanların Hızır’ı çağırdığı gibi yardıma çağırdıkları kişidir. Düzgün Baba Dağı ve mağara halkın ziyaret ederek dileklerini diledikleri ve kurbanlarını kestikleri önemli bir mekandır. Dersim dağlarında gezen dağ keçilerinin, Düzgün Babanın sır olarak ortadan kaybolduğunda yanında bulunan sürüsü olduğuna inanılır. Bu sebeple dağ keçileri yöre halkı tarafından kutsal kabul edilmiş ve onlara dokunmak, kesmek yasaklanmıştır.⁶⁹⁷

Düzgün Baba Dağı, buradaki Cemevi, Cevizli Çeşme, Dilek Taşı, kutsal olan mağarada Düzgün Baba’ya ait bir yatak, sopa ve ayak izi ve yine ona ait olduğu düşünülen sembolik bir mezar, buradaki kutsal alanları oluşturan yerlerdir. Düzgün Baba Dağı ve çevresi, fiziksel olarak kutsal bir mekân olmanın yanında canlı bir organizma olarak da kabul edilir. Düzgün baba, derman olan, ferman olan, iyileştirici ve saklayıcı olan, bir ziyaret mekânı olarak görülmektedir. Dağın etekleri Düzgün Baba’nın ayakları olarak algılanırken, dağın yamaç kısımları ise kolları olarak kabul edilmektedir. Dağın zirvesi ise Düzgün Baba’nın başı olarak sembolize edildiği için zirveye çıkmak günah sayılmıştır. Manevi huzura ermek için gidilen bu mekân, Düzgün Baba’nın sır olduğu mekân olması sebebiyle de Alevi kültüründe ayrı bir öneme sahiptir. Ziyaretçiler evin içine girip, Düzgün Baba’nın yattığı yerde uyurlar, burada görülen rüyaların gerçek olacağına inanırlar. Rüyalarında Düzgün Baba’yı görmeye çalışırlar.⁶⁹⁸ Düzgün Baba dağı,

⁶⁹⁷ Geniş bilgi için bkz.: Kenan Güven, *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri ile Tunceli*, (Ankara: AKM Yayınları, 1991), 134; Ertuğrul Danık, “Dersim’in Kaybolan İki Tanrısı Düzgün ve Munzur Baba”, *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongre Bildirileri*, (Ankara: 2001), 265-279; Işık, *Bir Tutam Tunceli*, 29; Karakaş, “Tunceli Aleviliği ve Düzgün Baba Kültü”, 74-85; Zeynel Öztürk, *Diğer-i Dersim Ocaklar-Efsaneler-Aşiretler*, (İstanbul: Sokak Kitapları Yayınları, 2014), 25-27. Yıldız, *Kutsal Mekan ve Coğrafya: Nazimiye (Tunceli) Örneği*, 52-60; Onur Köse, “Türk Kültüründe Dağ ve Düzgün Baba Dağı”, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I/I, (2019), 13-24; Ahmet Kerim Gültekin, *Kutsal Mekânın Yeniden Üretimi Kemere Duzgı’dan Düzgün Baba’ya Dersim Aleviliğinde Müzakereler ve Kültür Örüntüleri*, (Leipzig: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2020).

⁶⁹⁸ Geniş bilgi için bkz.: Karakaş, *Tunceli Aleviliği ve Düzgün Baba Kültü*, 83; Mehmet Bayrak, *Dersim İnanç Coğrafyası*, (Ankara: Öz-ge Yayınları, 2010); Uzun-Yıldız, “Cultural Geography of Sacred Places:

çalılıklarla doludur ve oraya yürüyerek çıkılır. Düzgün babadaki taşlar ve kayalar, bir takım doğaüstü kudretlere sahip, içlerinde ataların, daha doğrusu gizil bir ata olan Düzgün'ün ruhunun ve onun kudretinin olduğuna inanılmaktadır.⁶⁹⁹ Düzgün Babanın sır olma durumu, maddi dünyadan çekilme anlamı taşımakta ve bu kerametiyle tanrının aracısı formuna bürünmüştür. Bu nedenle Düzgün Babaya yardım etmesi, kılavuzluk yapması konusunda yardım istenilen konum haline gelmiştir. Bu durum mekânın din üzerindeki etkisini göstermesi açısından da oldukça önem teşkil etmektedir.

Yöre halkı için, Düzgün Babanın konumu Hızır'ın konumuyla eşdeğerdir. Düzgün Baba da Hızır gibi dara düşenlerin yardım talep ettikleri, hastalıklarını, kötülüklerini anlatıp yardıma çağırdıkları, ziyaret mekanıdır. Düzgün'ün mekânından saf ve temiz kalple yürekten inananların muradının geri çevrilmeyeceğine inanılır. Evlenmek isteyenler, çocuk sahibi olamayanlar veya iş bulmayı arzulayanlar gibi farklı beklentilere sahip kişiler, Düzgün Baba'nın türbesine giderek dua eder ve ondan manevi destek talep ederler. Düzgün Baba'nın da Hızır'ın atına benzeyen atı vardır. Ancak Düzgün Baba'nın atı beyaz değil, kırmızıdır. Bugün dahi, halk şifa bulmak için Düzgün Baba'ya giderek orada dualar edip, adaklar adar ve bu mekânı ziyaret ederler.⁷⁰⁰ Düzgün Baba kültü, Dersim/Tunceli ve civarında önemini geçmişten günümüze kadar korumuş, ağıtlara, türkülerle ve hikâyelere konu olmuştur.⁷⁰¹

Düzgün Baba kültü bu coğrafya da Türk-Alevi inanç sisteminin içerisinde yer alan ocak kültü, dağ kültü ve kutsal şahsiyetlere duyulan saygının bir somut örneğini teşkil etmektedir. “Baba” unvanı Babailer, Abdalan-ı Rum ve Horasan Erenleri gibi derviş grupların etkisiyle Anadolu ve Dersim bölgesine taşınmış ve burada mekânsal bir kutsallığı ifade etmektedir.⁷⁰² Bu durum Türklerin Anadolu'ya gelişleriyle

The Case Study Of Nazimiye District (Tunceli)”, 135; Demirel, “Tunceli’de Ziyaret Yerleri ve Halk İnanışları”, 39.

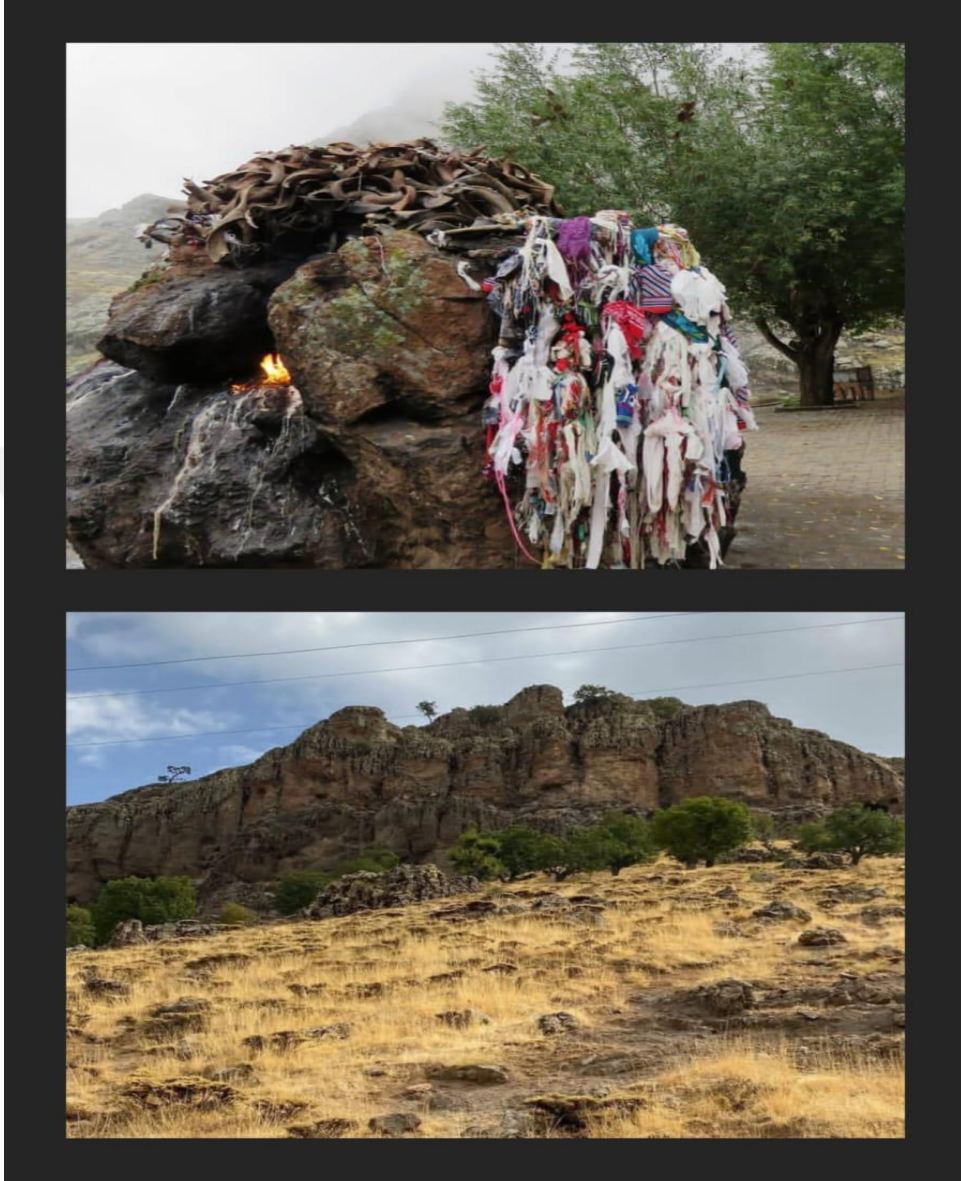
⁶⁹⁹ Deniz, *Yol/Re: Dersim İnanç Sembolizmi Antropolojik Bir Yaklaşım*, 161.

⁷⁰⁰ Demirel, “Tunceli’de Ziyaret Yerleri ve Halk İnanışları”, 37-38.

⁷⁰¹ Muharrem Parlıyan, “Tunceli ve Çevresinde Halk İnanışları”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ: 2012), 82-83; İsmail Onarlı, “Dersim Aleviliğinde İnanç Önderleri ve Erenler”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 5, (2013), 123-145.

⁷⁰² Geniş bilgi için bkz. Mürsel Öztürk, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan (Moğol İstilasına Kadar)*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001); Ahmet Taşağıl, “Dersim Aleviliğinde Ziyaret Fenomeni”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 37, (2006), 87-110; Yaşar Kalafat, *Türk Halk İnanışları Ansiklopedisi*, (Ankara: Berikan Yayınları, 2006), 67; Birkan, “Kutsal Mekân ve Bellek: Dersim Örneği”, 45-70; Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 114-115; Ali Yaman, *Alevilikte Ocak Sistemi ve Dede Baba Geleneği*, (İstanbul: İletişim Yay. 2011); Onarlı, “Dersim Aleviliğinde İnanç Önderleri ve Erenler”, 123-145.

Dersim/Tunceli bölgesindeki kültürel yaşamı ne denli etkilemiş olduğunun bir göstergesi olması hasebiyle önemlidir.

(Tunceli-Nazimiye Düzgün Baba Ocağı 2024)

5.2.3.5. Munzur Baba Ziyareti

Tunceli'nin Ovacık ilçesine bağlı Koyungölü köyü yakınlarında bulunan Munzur Baba ziyareti, Munzur Dağı eteklerindeki Munzur gözelerinin bulunduğu yerdedir. Burası halk tarafından su kültürünün önemli mekanlarından bir olarak ziyaret edilen önemli

bir mekandır. Buraya gelenler Munzur gözelerinden su içerek, çırılar yakarak, kurbanlar keserek dini ritüellerini gerçekleştirdikleri bir mevkidir.⁷⁰³

Dini açıdan kutsal kabul edilen bu yer birçok efsaneye de konu olmuştur. Bu hikayelerden en meşhurlarından biri şu şekildedir; Munzur, bir ağanın hizmetinde onun koyunlarını gütmekte olan bir çobandır. Bir gün ağası hacca gitmiştir. Munzur, ağanın hanımının yanına gelir ağasının canının helva istediğini söyler, ağanın hanımı Munzur'un canı helva çekti de utandı diye düşünerek helvayı yapar ve bir tas içinde Munzur'a verir. Munzur tası alıp ortadan kaybolur. Ağa hacdan dönerken herkes onu karşılamak için hediyelerle gider, Munzur'da bir tas süt ile onu karşılamaya gider. Herkes ağanın elini öpmek için koşarken ağa; “*öpülecek el varsa Munzur'un elidir, asıl hacı odur.*” diyerek Munzur'un elini öpmeye koşar. Munzur önde Ağa arkada kovalamaca başlar. Bugün ki Munzur Nehri'nin kaynağı olan gözelere gelindiğinde, Munzur'un elindeki tastan süt dökülmeye başlar ve sütün döküldüğü yerlerden, süt gibi beyaz bir su fışkırır. Munzur kırk adım daha atar ve attığı her adım sonrası bir göze oluşur ve bu gözelerden su çıkmaya başlar. Çıkan sular akarsuya dönüşür, bugünkü Munzur Nehrini oluşturur. Munzur bu akarsuyu geçer fakat arkasındakiler burayı geçemez ve Munzur dağlarda kaybolur.⁷⁰⁴

Munzur gözeleri, 40 kaynaktan çıkan buz gibi suların birleştiği, kutsal bir doğal alandır. Suyun kutsiyeti inancı gereği Munzur suyunun yanında günah işlenmez, yöre halkı önemli bir şey için yemin ederken bu suyun içinde yemin ederler.⁷⁰⁵ 19. yüzyılda Dersim bölgesine gelmiş olan Ermeni Seyyah Antranik, su, ışık ve dağların birleştiği

⁷⁰³ Taşağıl, “Dersim Aleviliğinde Ziyaret Fenomeni”, 92; Demirel, “Tunceli’de Ziyaret Yerleri ve Halk İnanışları”, 42; Birkan, “Kutsal Mekân ve Bellek: Dersim Örneği”, 45-70.

⁷⁰⁴ Geniş bilgi için bkz.: Güven, *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri ile Tunceli*, 16-17; Akgül, *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim*, 104-107; Yavuz Çobanoğlu, “Munzur İmgesi Üzerinden Kendisini Kuran Şehir: Tunceli (Dersim), *I. Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu*, (2011), 173-183; Meltem Karakaş, “Dersim Aleviliğine Kaynaklık Eden Kültür Kutsal Mekanın Önemi ve Munzur Baba”, *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu*, 2, (2013), 332-348; Hüseyin Özcan-İsmail Peker, “Munzur Baba Efsanesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/6, (2015), 54-67; Dilşa Deniz, “Dersim’in Kutsal Tarihi: Çevre, Toplum ve İnancın Ortaklaştığı Kutsal Coğrafyada Yaşam ve Direnme Hukuku”, *Toplum ve Kuram*, 12, (2016), 13-26; Yılmaz Kaval- Ali Koç, “Munzur Adının Kökeni Munzur Baba Efsanesinin Sembol Değerler Bakımından İncelenmesi”, *Vankulu Araştırmalar Dergisi*, 2, (2018), 41-56; Aziz Altı, “Munzur Baba Mitolojisi ve Tarihîsel Kaynakları Üzerine Bir Deneme” *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/12, (2018), 74; Onur Köse, “Munzur Örneği Üzerinden Tunceli (Dersim) Yöresindeki Eski Türk İnanışları” *Genç Kalemler Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi*, 5/6, (2019), 34-37; Onur Köse, “Munzur ve Fatma Ana Örnekleri Üzerinden Tunceli’deki Su Kültürü Örnekleri”, *Selçuk Türkiyat*, 5/5, (2022), 151-176.

⁷⁰⁵ Deniz, “Dersim’in Kutsal Tarihi: Çevre, Toplum ve İnancın Ortaklaştığı Kutsal Coğrafyada Yaşam ve Direnme Hukuku”, 18.

kutsal vadi olan Munzur gözeleri için halk tarafından “Munzur Baba’nın Gözleri” diye anıldığını yazar. “Bu dağlardan öyle berrak sular fışkırır ki, halk onları Munzur Baba’nın göz yaşları olarak bilir. Her yıl suyun ilk çoştığı mevsimde insanlar buraya gelerek dua eder ve sulara el sürerler.”⁷⁰⁶

(Tunceli-Ovacık Munzur Baba Ziyaret Mekânı 2024)

(Munzur Baba Ocağı Ziyaret Mekânı Dilekler İçin Mum Yakılması 2024)

⁷⁰⁶ Geniş bilgi için bkz., Antranik, *Dersim Seyahatnamesi*.

(Munzur Güzelleri 2024)

5.2.3.6. Ana Fatma Ziyareti

İslam tarihinde önemli bir yeri olan Hz. Fatma, Hz. Muhammet'in kızı, amcasının oğlu Hz. Ali'nin eşi, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in de anneleri olması hasebiyle önemli bir yer tutmaktadır. Zamanla tarihsel kişiliğinin yanı sıra özellikle Alevi-Bektaş-i kültüründe temizliği, güzelliği, dürüstlüğü, analığı ve bereketi temsil eden önemli bir kült haline gelerek “*Fatma Ana*” adıyla anılmaya başlamış ve dünya kadınlarının lideri olarak saygı duyulan ve sevgi beslenen biri haline gelmiştir. Anadolu'nun pek çok yerinde ziyaret mekânı bulunan kült kişiliklerden bir olmuştur.⁷⁰⁷

Tunceli yöresinde, Fatma Ana, kadın eren-evliyaların en önemli isimlerinden biridir ve Ay'ı temsil ettiği için dolunaylı gecelerde yöre halkı “*Ya Ana Fatma*,

⁷⁰⁷ Satı Kumartaşoğlu, “Fatma Ana Üzerine Anlatılan Efsaneler”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, III/6, (2015), 106; Köse, “Munzur ve Fatma Ana Örnekleri Üzerinden Tunceli'deki Su Kültürü Örnekleri”, 170.

şefaatinde bizi mahrum bırakma, soyumuz ve ailemizi bizden ayırma” diyerek dualar ederler ve günlük hayatta sıkça ismini zikrederek onun adına yeminler içerler.⁷⁰⁸

Anadolu’daki eski kavimlerin bereket Tanrıçası “Kibele” ve Eski Türklerdeki “Umay”⁷⁰⁹ gibi bereket, ev, ocak, doğum ve iyiliğin kültü, Alevi-Bektaşî ve Tunceli yöresindeki kültürde kendini “Fatma Ana” kültü olarak göstermiştir. Bu düşüncenin gereği bu yörede ev, ocak, ekmek teknesi, saç gibi unsurlar *Fatma Ana’nın tezgâhı* deyimiyle bütünleşmiştir.⁷¹⁰

Tunceli Ovacık yolu üzerinde bulunan Fatma Ana ziyaretgahı yöre halkı için önemli kutsal mekanlardan biridir. Fatma Ana ile ilgili çeşitli rivayetler söz konusudur. Bunlardan biri, Fatma Ana ziyaretgahının bulunduğu bu mekâna gelmeden önce, Düzgün Baba’ya gitmiş ve bir gün burada dağ keçilerini/geyiklerini sağarken, keçilerinden biri süt kazanını devirmiştir. Fatma Ana bu durumun kendisi için buradan ayrılması gerektiği şeklinde yorarak ve sütü dökmenin verdiği mahcubiyetle, Düzgün Baba Dağı’ndan ayrılmıştır. Ovacık yolu üzerindeki mekâna gelmiş, burada da dağ keçilerini otlatmaya başlamıştır. Keçileri sağmaya devam ederken yine keçilerden biri süt kazanını devirmiş ve tam buradan bir su pınarı fişkırmıştır. Tam bu mevki de Fatma Ana sır olmuştur.⁷¹¹ Bundan sonra bu mekân Fatma Ana mekân olarak Tunceli’den Munzur Baba’ya gidiş yolu üzerinde ziyaretçilerin gittiği, çıraların yakılıp dileklerin dilendiği kutsal mekanlardan biri haline gelmiştir.⁷¹²

Ana Fatma ziyareti Alevilikte dişil kutsallığın somutlaştığı merkezlerden biri olması özelliğiyle de önemlidir. Bu ziyaret mekânı hem Ehlibeyt sevgisini hem de koruyucu ana, doğurganlık ve bereketin sembolünü temsil ettiği için şifa, doğum ve bereket dileklerinin ve dualarının yapıldığı merkezlerden biridir.

⁷⁰⁸ Çelik, “Tunceli Yöresi Aleviliğinde Ocaklar”, 186-187.

⁷⁰⁹ Bkz., Abdülkadir İnan, “Umay İlahesi Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, I. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 397; Onur Alp Kayabaşı, “Türk Mitolojisinin Kutsal Dişisi: Umay”, *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, 7/22, 223.

⁷¹⁰ Yaşar Kalafat, *Altaylar’dan Anadolu’ya Kamizm Şamanizm*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2012), 41; Yaşar Kalafat, “Anadolu’da Ulu Kadın Kişiler ve Halk İnanışları”, 9; Onur Köse, “Tunceli Yöresindeki Eski Türk İnanışlarının İzleri”. (Yayımlanmamış Yüksek lisans Tezi, Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2021), 149.

⁷¹¹ Gezik- Çakmak, *RAA HAQİ-RİYA HAQİ Dersim Aleviliği İnanç Terimleri Sözlüğü*, 19.

⁷¹² Ceren Ataş, “Dersim’de Bir Kadın Kültü: Ana Fatma”, *Yol Dergisi*, (21.10.2023): 1-4. https://www.academia.edu/37844632/DersimdeBir_Kad%C4%B1n_K%C3%BClt%C3%BCAna_Fatma.

(Fatma Ana Ziyaret Mekânı 2024)

5.2.3.7. Sarı Saltuk Ziyareti

Asıl ismi Şerif Hızır olan Sarı Saltuk, Saltuklu beyliğinin beyi Melikşah Saltuk'un tek oğludur. Babası öldürüldüğü zaman, Şerif Hızır, üç veya dört yaşlarındaydı. Amcası Seyyit İsmail (*Abdal Seyyit*), Şerif Hızır'ı, Mazgirt Sancak Beyi olan, İzzettin Saltuk'un oğlu Mansur, Erzurum Valisi Tuğrul Şah tarafından 1203 yılında görevden almıştır. Mansur Saltuk, bunun üzerine Mazgirt'in Muhundu köyüne yerleşmiştir. Yerel halk tarafından büyük saygı görmesi ve sevilmesi nedeniyle zamanla "Baba Mansur" adıyla anılan bu şahsiyet, bölgenin halk inançlarında önemli bir konum edinmiştir.⁷¹³ Şerif Hızır, Dersim Çemişgezek'te eğitimini aldıktan sonra Hoca Ahmet Yesevi'den ders almak üzere Türkistan'a gitmiş ve burada Hacı Bektaş-i Veli, Ağuiçen gibi dönemin erenleriyle beraber eğitimini tamamlayıp Dersim/Tunceli'ye dönmüştür. Daha sonra Sarı Saltuk'un Balkanlara gittiğini ve burada cihat faaliyetlerinde bulunduğunu ve Balkan coğrafyasının İslamlaşmasında önemli bir rol oynadığını görüyoruz.⁷¹⁴ Saltuknâmeye⁷¹⁵ göre cihada başladıktan sonra Sarı Saltuk ismini almıştır.⁷¹⁶ Muhtemelen hem fiziksel özelliklerinden

⁷¹³ Veli Saltık, "Sarı Saltuk ve Saltuklular", (24.04.2025): 1-3. https://www.academia.edu/34578304/Saltuklular_ve_Sar%C4%B1_Saltuk.; Coşkun Kökel, "Sarı Saltuk ve Balkanlarda Alevi, Bektaşî Kültürü", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 43, (2007), 117-123.

⁷¹⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Balkanların İslamlaşması Sürecinde Sarı Saltık'ın Yeri ve Bazı Problemleri Sarı Saltık'ın Kimliği ve Tarihsel Rolü", *Toplumsal Tarih Dergisi*, XVII/97, (2002), 25-26.

⁷¹⁵ Sarı Saltuk'un adını, kerametlerini ve hikayelerini duyup etkilenen Osmanlı Şehzadesi Cem Sultan onun hayatını yazdırmak için Ebü'l-Hayr-ı Rumi'ye görev vermiş böylece Sarı Saltuk'un hayatını anlatan Saltuknâme ortaya çıkmıştır.

⁷¹⁶ Ebül Hayr Rûmî, *Saltuknâme*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 24.

ötürü kumral, sarı olduğu için hem de Türklerde kağanlık soyunun rengi olduğu için Sarı lakabını almıştır. Balkanlarda, sayesinde Müslüman olan bir kişinin ona “güçlü, sağlam, kuvvetli er” anlamına gelen Saltuk ismini vermesiyle de Sarı Saltuk olarak anılmıştır.⁷¹⁷

Sarı Saltuk’tan söz eden oldukça geniş bir kaynak literatürü bulunmaktadır. Vakayinameler, seyahatnameler, menakıpnameler ve benzeri tarihî, Sarı Saltuk’tan ve ona atfedilen efsanelerden bahsederken onu genellikle “derviş, mücahit, gazi, alp-eren, mübarek zât, ermiş” gibi sıfatlarla anmışlardır. Bu anlatılar, Sarı Saltuk’a nispet edilen kerametlerin etkisiyle onun Sünnî, Alevî ve Bektaşî topluluklar arasında farklı yönleriyle kabul gördüğünü ve geniş bir inanç çevresinde benimsendiğini göstermektedir.⁷¹⁸ Hacı Bektaş-i Veli ile aynı dönemde yaşan Sarı Saltuk hakkında bilgi veren Hacı Bektaş-i Veli Velayetnamesinde, Sarı Saltuk’un Hacı Bektaşî Veli’den ders aldığını, çobanlık yaparken, Hacı Bektaş-i Veli onu Balkanlar’a Alevi-Bektaşiliği yayması için görevlendirdiğinden bahseder.⁷¹⁹ Böylece XIII. yüzyılda Hacı Bektaş-ı Veli’nin Anadolu’nun İslami ve tasavvufî çevrede sahip olduğu popülaritenin Balkan coğrafyasındaki temsilcisi ise Sarı Saltık olmuştur. Sünni, Alevi ve gayrimüslim tebaa

⁷¹⁷ Talip Tuğrul, “Tunceli Aleviliğinde İnanç ve İbadet (Sarı Saltık Ocağı Örneği)”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlâhiyat Anabilim Dalı İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı 2006), 47; M. S. Sarıkaya- M.N. Bardakçı- N. Gürkan, “İbnü’s-Serrâc’a Göre Sarı Saltuk”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 32, 79-80; (2023), (ss.75-110); Abdullah Şahin, “Selçuklu -Bizans (Doğu Roma) İlişkileri Üzerinden Sarı Saltuk ve Faaliyetlerinin İncelenmesi”, (24.05.2025): 2.

https://www.academia.edu/50067485/Sel%C3%A7uklu_ve_Bizans_Do%C4%9Fu_Roma_%C4%B0li%C5%9Fkileri_%C3%9Czerinden_Sar%C4%B1_Saltuk_ve_Faaliyetlerinin_%C4%B0ncelenmesi.

⁷¹⁸ Geniş bilgi için bkz.; Ebül Hayr Rûmî, *Saltukname*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987; Kemal Yüce, *Saltuk-name’de Tarihi, Dini ve Efsanevi Unsurlar*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987); Ebül-Fidâ, *Takvîmü’l-Büldân*, tercüme Ramazan Şeşen, Ebü’l-Fidâ Coğrafyası, İstanbul 2017; M. Kiel, “Sarı Saltuk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36:147-149; Tuğrul, Talip, “Sarı Saltık’ın Tarihî ve Menkıbevî Hayatı”, *Türk Dünyası Bilgiler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*, II, (Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı Yayınları, 2014), 399-405; Ramazan Biçer , "Sarı Saltuk", *Türk Dünyası Ansiklopedisi*, (2024); https://turkdunyasiansiklopedisi.gov.tr/detay/1669/Sar%C4%B1_Saltuk.; Ahmet Yaşar Ocak, “Sarı Saltık”, *Türk Maarif Ansiklopedisi*, (2024). <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/sari-saltik#yazar-1>; Yalçın Çakmak, “Tunceli- Hozat Bölgesinde Sarı Saltuk Ocağı ve Bektaşilik (Tarih- İnanç ve Doktorin-Ritüel)”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2012); M. S. Sarıkaya- M.N. Bardakçı- N. Gürkan, “İbnü’s-Serrâc’a Göre Sarı Saltuk”, 75-110; Saltık, “Sarı Saltuk ve Saltuklular”, 1-17; Abdullah Şahin, “Selçuklu -Bizans (Doğu Roma) İlişkileri Üzerinden Sarı Saltuk ve Faaliyetlerinin İncelenmesi”, (2025): 92.

https://www.academia.edu/34578304/Saltuklular_ve_Sar%C4%B1_Saltuk; Nazan Aydoğdu, “11. Ve 13. Yüzyıllar Arasında Selçuklu Coğrafyasında Dini Zümrelerin Türk Siyasi Hayatına Etkisi”. (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024), 190.

⁷¹⁹ Hacı Bektaş-i Veli, *Velayetname (Menakıp-ı Hacı Bektaş Veli)*, hazırlayan Esat Korkmaz, (İstanbul: Can Yayınları, 2006), 92.

tarafından büyük bir saygı ile kabul edilmiştir.⁷²⁰ Bu durum Sarı Saltuk'un makamının⁷²¹ birden fazla yerde olmasına sebep olmuştur. Sarı Saltuk'un vefatını sırasında onu kendi memleketlerine götürmek isteyen çok kişi olduğu için Sarı Saltuk ölmeden önce, kendi tabutunun İbnü's Serrâc⁷²² rivayetine göre on tane, Evliya Çelebi Seyahatnamesinde⁷²³ ki rivayette ise yedi tane yaptırdığını ve ölümüne müteakip bunların her birinin bir yere nakledildiğini anlıyoruz.

Anadolu ve Balkanlarda; Sarı Saltuk namına on altı tane türbe mevcuttur. Yunanistan-Dimetoka, Babadağı-Bulgaristan, Kırım, Polanya, Romanya-Dobruca, Bosna-Hersek Ohri-Makedonya, Akçahisar-Arnavutluk, Rumelifeneri-İstanbul, Babaeski-Edirne, Nazilli-Aydın, Alaşehir-Manisa, Niğde-Bor, Tavşanlı-Kütahya, Urfa Kapısı-Diyarbakır, Hozat-Tunceli, Sinop ve İznik gibi birden fazla yerde kabri olan Sarı Saltuk makamı vardır.⁷²⁴ Sarı Saltuk ocağına mensup olan Tunceli Alevileri, Sarı Saltuk'un makamının ve sır olduğu yerin Tunceli-Hozat'ta olduğuna inancına sahiptirler.

Tunceli yöresinde bulunan Sarı Saltuk ocağı, Alevi/Kızılbaşlar için oldukça büyük öneme haiz olan Sarı Saltuk kültürünün bulunduğu mevkilerden biridir. Tunceli, Hozat ilçe merkezine 8 km uzaklıkta olan Sarı Saltuk ocağı, Ağuichen ocağına bağlıdır. Mazgirt, Pertek ve Hozat'ta etkin olan Sarı Saltuk ocağı, türbesi ve makamı Hozat-Ovacık yolu üzerindeki, Karaca Köyünün yakınındaki Sarı Saltuk dağının tepesindedir. Sarı Saltuk makamı bu dağın zirvesinde açık bir alandadır. Sarı Saltuk ocağının talipleri Tunceli dışında, Erzincan, Çorum, Sivas, Gümüşhane yörelerinde de mevcuttur. Sarı Saltuk ocağı, Akören, Sarı Saltuk ve Karaca köylerindeki mezarlıklar, ziyaretler, pirlar ve analardan meydana gelmektedir. Ocağın mensupları da ekseriyetle adı geçen üç köyde

⁷²⁰ Çakmak, *Tunceli- Hozat Bölgesinde Sarı Saltuk Ocağı ve Bektaşilik (Tarih- İnanç ve Doktorin- Ritüel)*, 8.

⁷²¹ Geniş Bilgi için Bkz., Şükrü Halûk Akalın, "Sarı Saltuk'un Türbe ve Makamları Üzerine", *İ.Türk Dünyası Eren ve Evliyaları Kongresi*, (1998); Bırsel Çağlar Abiha, "Sarı Saltuk'un Türkiye'deki Makamları Üzerine Bir İnceleme", *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 1/2, (2011), 291-301; Şükrü Halûk Akalın, "Saltukname'ye Göre Sarı Saltuk", *Uluslararası Sarı Saltuk Gazi Sempozyumu*, (2013), 351-353; Şükrü Halûk Akalın, "Balkanlarda İslam'ın ve Türklüğün Yayılmasında Bir Öncü: Sarı Saltuk", içinde *Balkanlarda İslâm Miadı Dolmayan Umut*, editör Muhammet Savaş Kafkasyalı, (Ankara: TİKA, 2016), 51-72.

⁷²² M. S. Sarıkaya- M.N. Bardakçı- N. Gürkan, "İbnü's-Serrâc'a Göre Sarı Saltuk", 89-90.

⁷²³ Evliya Çelebi, b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, I-II, hazırlayan R. Dankof- S.A. Kahraman- Y. Dağlı, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 73.

⁷²⁴ Abiha, "Sarı Saltuk'un Türkiye'deki Makamları Üzerine Bir İnceleme", 291.

bulunurlar.⁷²⁵ Sarı Saltuk Ocağı, ziyaretçilerin ibadet amacıyla konakladıkları; kurban kestikleri, lokma pişirip dağıttıkları ve bu ritüeller eşliğinde dileklerini ifade ettikleri kutsal mekânlardan biridir. Sarı Saltuk'un "doğru sözlü, adaletli ve yoksul dostu bir veli" imajı, Alevi dedeleri tarafından örnek gösterilerek, suya hükmeden, taşı yumuşatan, düşmanı affeden bir eren olduğu Sarı Saltuk nefesleri ve menkıbeleri ile okunur.⁷²⁶ Sarı Saltuk, alperen kişiliğiyle beraber, menkıbelerde masal kahramanı kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır.⁷²⁷

(Tunceli-Hozat Sarı Saltuk Türbesi 2024)

5.2.3.8. Sultan Hıdır (Üryan Hızır) Ziyareti

Sultan Hıdır, İmam Zeynel Abidin'in soyundan gelmektedir. Horasan'da Ahmet Yesevi'den ders alan Sultan Hıdır, Moğol baskısından Erdebil'e oradan Anadolu'ya Pertek Dorutay (Zeve) köyüne yerleşip burada tekkesini kurmuştur.⁷²⁸ Sultan Hıdır

⁷²⁵ Çelik, "Tunceli Yöresi Aleviliğinde Ocaklar", 259-260; Abiha, "Sarı Saltuk'un Türkiye'deki Makamları Üzerine Bir İnceleme", 296-297.

⁷²⁶ Geniş Bilgi için bkz., Hüseyin Öztürk, "Dersim'de Sarı Saltuk Ocağı ve Halk İnanışları Üzerine Bir İnceleme". (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ: 2014.)

⁷²⁷ Akalın, "Balkanlarda İslam'ın ve Türklüğün Yayılmasında Bir Öncü: Sarı Saltuk", 61; Fadıl Hoca, "Balkanlar'da İslamiyet'in Yayılmasında Bir Öncü: Sarı Saltuk", içinde *Balkanlarda İslâm Miadı Dolmayan Umut*, editör Muhammet Savaş Kafkasyalı, (Ankara: TİKA, 2016), 75.

⁷²⁸ Fahri Maden, "Alevilik-Bektaşilikte Hızır İnancı ve Hızır (Hıdır) İsmiyle Anılan Alevi-Bektaşî Tekke, Türbe ve Ocakları", *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 14, (2016), 143;(ss119-162); Ahmet Kerim Gültekin, "Tarihselci ve Yorumsamacı Yaklaşım Işığında "Sultan/ Üryan Hıdır/Hızır" Söylencesi Üzerine Düşünceler", *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IV/7, (2016), 12.(ss.7-20).

türbesi tasavvuf ehli bir kişi olarak yöre halkı tarafından eren/evliya kültü geleneğine uygun olarak ziyaret edilen bir mekandır. Sultan Hıdır bölgenin İslamlaşmasında önemli rol oynayan dervişlerden biridir.⁷²⁹ 1275/1859 yılında Hasan Hüseyin isimli biri tarafından aslına uygun olarak kopya edilen Sultan Hıdır Menakıpnamesinde; Sultan Hıdır'ın kerametlerinden söz edilir. Su üstünden kilimle geçen, don (şekil) değiştiren, hastalıklara şifalar bulan, insanların zihinlerini okumak gibi kerametlere sahip olduğunu açıklamıştır. Menakıpnamede aynı zamanda Dersim/Tunceli yöresindeki Sarı Saltuk ve Ağuiçen ocaklarından da bahsetmektedir. Yukarıda saydığımız kerametler sayesinde bu ocakları Sultan Hıdır ocağına bağladığını ifade etmektedir.⁷³⁰

5.2.3.9. Ağuiçen Ziyareti

Dersim'e bağlı Hozat- Pertek ilçe yolu üzerinde bulunan Ağuiçen (Ahuiçen, Ağuçan) ziyaret mekânı aynı zamanda bir Alevi ocağıdır. ⁷³¹ Gerçek isminin Seyyid Temiz olduğu iddia edilen Ağuiçen⁷³² XIII. yüzyılda Moğol istilasıyla Anadolu'ya göç etmiş Ahmet Yesevi ekolünde yetişmiş, Hacı Bektaş-i Veli ve Sarı Saltuk ile çağdaş olan bir erendir. Anadolu'ya geldikten sonra buradaki dini ve siyasi işlere müdahil olan Ağuiçen, Baba İlyas ve Baba İshak'la beraber Babai İsyanına karışmıştır. Daha sonra ise Harput üzerinden Çemişgezek, ardından Hozat Karabakır köyüne yerleşmiştir.⁷³³

İki göz odadan oluşan Ağuiçen Türbesinde halk ziyaretlerde bulunarak dilekler diler, rüyaya yatar, adaklarını adar, lokmalar dağıtarak niyazda bulunurlar. Türbenin

⁷²⁹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sufilik Kalenderiler*, Timaş Yayınları, (İstanbul: 2017), 125.

⁷³⁰ Geniş bilgi için bkz.; Sadullah Gülten, “Üryan Hızır Menakıpnamesi”, *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 3, (2010), 84-103; Yüksel Işık, *Tunceli Folkloru*, (Tunceli: Tunceli Valiliği Yayınları, 2012), 79-80; Demirel, “Tunceli’de Ziyaret Yerleri ve Halk İnanışları”, 45-46.

⁷³¹ Geniş bilgi için bkz., Yaman, *Kızılbaş Alevi Dedeleri*; Yaman, *Alevilikte Dedelik ve Ocaklar*; Ali Yaman, *Kızılbaş Alevi Ocakları*, 95-96; Turabi Saltık, *Zamanın Döngüsünde Dersim*, Fam Yayınları, (İstanbul 2012), 71-72; Turabi Saltık, *Dersim Tarihi*, Babek Yayınevi, (İstanbul 2019).

⁷³² Ağuiçen lakabı ona ağu (zehir) içmesi sonucu verilmiştir. Bununla ilgili birçok farklı versiyonda hikayeler anlatılmaktadır. Bunlardan birisi; Moğolların Anadolu'yu istilası döneminde Yavuzhan isimli bir Moğol komutanının Erzincan'a kadar ilerleyerek akınlarını ilerlettiği dönemde Hacı Bektaş-i Veli, Ağuiçen'i Yavuzhan'ı durdurması için elçi olarak göndermiştir. Ağuiçen akınlarını durdurmazsa onun ordusunu tek başına dahi durdurabileceğini söylemesi üzerine Yavuzhan Ağuiçen'i üç gün bir kazanda kaynatır ama ona hiçbir şey olmaması üzerine Ağuiçen'i babasına götürür. Babası ona zehir içmesi için telkinde bulunur ancak zehri içen Ağuiçen'e yine hiçbir şey olmayınca Moğollar onun bu kerametinden etkilenerek Aleviliği benimsemişlerdir. Bkz. Danık, *İşuva'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 127; Sabır Güler, “Dersimli Alevi Geleneğinde Bir Tarihsel Olarak: Ağuçan”, *Alevi Ocak ve Örgütlenmesi, Alevi Ocakları ve Örgütlenmeleri*, hazırlayan Erdal Gezik, Mesut Özcan, (Ankara: Kalan Yayınları, 2013).

⁷³³ Veli Saltık, *İz Birakan Erenler ve Alevi Ocakları*, (Ankara: Kuloğlu Matbaacılık, 2004), 77; Danık, *İşuva'dan Tunceli'ye Tarih ve Kültür*, 127. Turabi Saltık, *Zamanın Döngüsünde Dersim*, (İstanbul: Fam Yayınları, 2012), 63; Güler, “Dersimli Alevi Geleneğinde Bir Tarihsel Olarak: Ağuçan”, 34.

içinde bulunan geyik boynuzu motifi Eski Türk geleneğinin bir yansıması olarak burada da devam ettirilmiştir. Bu boynuza çaputlar bağlayarak dileklerini ve niyetlerini asmaktadırlar. Ağuiçen ocaklarında yapılan lokma dağıtımlarında okunan dualar şu şekildedir:

Bismişah ya Hak.

Birlik demimiz hayır ola, hayırlar feth ola. Şerler def ola.

Mürşidim Ebul Vefa Tacu'l Arifin. Pirim Ağuçan

Bizleri birlik, beraberlik, dostluk yolundan ayırmaya.

Yüce Hak; üçlerin, beşlerin, yedilerin,

On iki İmamların, on yedi kemerbestlerin,

Kırkların katarına didarına hepimizi nail eyleye.

Hak, gökten hayırlı rahmetler ihsan eyleye,

Yerden bereketli kısmetler nasip eyleye. Hak sofrasına gelen arta, eksilmeye.

Yeri Halil İbrahim bereketi ile dola, yeryüzü sofrası ola.

Bu serdiğimiz can lokmasını hakkı ile kazananların, hazırlayıp getirenlerin,

Burada hizmet edip sunanların emekleri zayi olmaya.

Hak katında makbul, Muhammed Ali didarında kabul ola,

Bu rızalık lokması aramızda göçen canların ruhun esenlikleri için

Hak nezdinde makbul ve kabul göre.

Bu mekânda hizmet gören, ikram eden canlarımıza ve

Hak lokması yiyip içen dostlarımıza Hak yoluna kudret ve esenlik kaynağı ola.

Erkan lokması cümlemizin delili ve rehberi olan

Mansur, Kureyş Baba, Düzgün Baba, Munzur Baba,

Şeyh Delil Berhucan, Derviş Cemal, Sarı Saltık, Üryan Hz. Hızır

Cemi cümle Dersim ocak erenleri yolumuzun yolu bilmeze düşürmeye.

Uğrunda karanlığı yol bilmeze uğratmaya,

Kimseyi inkâra, iftiraya yalana, hileye, münkire karşı güçsüz bırakmaya.

Yolumuz kaim, birliğimiz daim ola,

Mürşidim Ebu'l Vefa, pirim Ağuşan sırdaşım ola,

Hız. Hızır yoldaşım ola, Hacı Bektaş yoluna Işık tuta,

İmam Rıza, Cemal Abdal, Seyit Sabun, Düzgün Baba bahtımızı açık ede.

Hak hizmetlerinizi kabul eyleye, Ya Hak kimseyi açlıkla,

Sefaletle imtihan etmeye.

Kimseyi ilimden, bilimden uzak bırakmaya.

Cehalet eşiğinden ocağından uzak tuta.

Ya Ağuşan ya Baba Mansur, Munzur Baba ya Kureyş Baba ya Derviş Cemal ya

Üryan Hz. Hızır ya Sarı Saltık ya erenler sesimize ses veresiniz.

Hanemize soframıza, nimetlerimize nahak lokma karışmaya.

Pir divanında yüzümüz ak, özümüz pak ola.

Cümle aile efradımızda cümle âlemde bir kemal olasınız.

Ağrı acılar görmeden dileklerimiz, dualarımız kabul ve makbul ola.

Ulu yolda kimseyi ayrı kılmaya.

Birliğimiz beraberliğimiz daim ve kaim ola.

Ağuşan darında, pirlere meydanında, Mansur ocağında, Düzgün Dağı'nda

Yüzümüz ak, gönlümüz pak ola.

Dersim ocak erenleri Kureyş Baba, Derviş Cemal, Şih Hasan, Sarı Saltık, Üryan

Hız. Hızır, Şih Delil Berhican, Sinemili eşiği ola.

Şahi şehidi Deste Kerbela İmam Hüseyin'in davası cümlesinin davası sayıla,

Zalimlere fırsat vermeye, mazlumnun alnını açık, başını dik tuta.

Dil bizden, himmet pirden, hikmet Hak Muhammed Ali'den ola.

Nuri Nebi Kerem Ali aşkı ile rıza lokması

Hak nurunun nimeti, kudretiyle sofra hürmetine hazır ve gaip,

Gerçek erenler demine erkânına

Hü Ya Ali.⁷³⁴

(Tunceli-Hozat Ağuiçen Türbesi 2024)

5.2.3.10. Gola Çetu Ziyareti

Tunceli merkezde bulunan Gola Çetu⁷³⁵ Ziyareti Munzur ve Pülümür çayının birleştiği yerde, Hızır ile İlyas'ın kavuşma alanı olduğuna inanılan bu yerdedir. Burası Hızır'ın mekânı olarak bilinir. Gola Çetu ziyareti, yöre halkı tarafından önemli dini gün ve bayramlarda ziyaret edilir. “*Ya Hızır*” diyerek cem yapılan, çıraların yakıldığı, dileklerin dilenip, kurbanların kesildiği, adakların adandığı önemli bir mekandır.⁷³⁶ Burada çıra yakma yeri, çeşme ve küçük bir mağara dışında herhangi bir türbe, mezar veya başka bir yapı yoktur. Eski Türk kültüründeki kutsal mekân kültü örneğinin bir

⁷³⁴ Bedriye Deniz Çelik, “Tunceli Yöresi Aleviliğinde Ocaklar”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı 2019), 227-228.

⁷³⁵ Irmakların çatıştığı gölet anlamına gelen Zazaca bir kelimedir.

⁷³⁶ Çelik, “Tunceli Yöresi Aleviliğinde Ocaklar”, 215-216.

teşkilî niteliğindedir.⁷³⁷ Burada bulunan Hızır Gölü (Gola Hızır) Ziyareti de önemli bir su kültürünün yaşandığı kutsal mekanlardan biridir.⁷³⁸

5.2.3.11. Baba Mansur Ocağı ve Ziyareti

Tunceli-Mazgirt ilçesindeki Darıkent (Mahundu) köyünde yer alan Baba Mansur Ocağı ve ziyaretgâhı Dersim bölgesindeki önemli Alevi ocaklarından biridir. Anadolu Aleviliği içinde de geniş etki alanına sahip önemli bir yer tutan Mansur Baba'nın;

*Baba Mansur, Yesevî'nin talebesi ve ilk halîfesi olan Arslan Baba'nın oğludur. Mansur Ata'dan sonra yerine oğlu Abdü'l-Melik Ata, ondan sonra ise onun oğlu Tac Hoca geçmiştir. Bu kişi de Zengi Atanın babasıdır. Anadolu'ya gelip Dersim/Tunceli'de yerleşen Baba Mansur'un, Arslan Baba'nın oğlumu yoksa Zengi Atanın soyundan gelen Seyyid Baba Mansur mu olduğu tam olarak bilinmemektedir.*⁷³⁹

Ehlibeyt soyundan gelmiş olduğu düşünülen Baba Mansur'un⁷⁴⁰, Hoca Ahmet Yesevi'den eğitim aldıktan sonra 565/1170 yılında Horasan'dan Anadolu'ya gelerek Mazgirt'e yerleştiği bilinmektedir.⁷⁴¹ Baba Mansur'un soyundan gelen araştırmacı Veli

⁷³⁷ Kübra Yıldız Altın, "Türk Kültüründe Atalar Kültü". (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Halkbilimi Anabilim Dalı 2018), 293.

⁷³⁸ Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1995), 56; İskender Oymak, "Anadolu'da Su Kültürünün İzleri", *Fırat Üniversitesi İlahi Yat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2010): 36.

⁷³⁹ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, (Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, 1976), 87; Hazinî, *Cevâhirü'l-ebrar min Emvaci-bihâr*, hazırlayan C. Okuyucu-M.Kaçar, (İstanbul: 2014), 79; Mehmet Yılmaz, "Ahmet Yesevi Düşüncesini Yeniden Anlamlandırma Kültler Arasında Ahmet Yesevi ve Baba Mansur Örneği", *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Sempozyumu II*, (2016), 845.

⁷⁴⁰ "1- İmam Aliyul Murtaza, 2- İmam Ali'nin oğlu İmam Hüseyin, 3- İmam Hüseyin'in oğlu İmam Zeynel Abidin, 4- İmam Zeynel Abidin'in oğlu İ. Muhammet Balm; 5-İmam Muhammet Bakır'ın oğlu Seyyit Abdullah, 6- Seyyit Abdullah'ın oğlu Seyyit Ali, 7- Seyyit Ali'nin oğlu Seyyit Mahmut, 8- Seyyit Mahmut'un oğlu Seyyit Ahmet, 9- Seyyit Ahmet'in oğlu Seyyit Abdullah, 10- Seyyit Abdullah'ın oğlu Seyyit Şerafettin, 11- Seyyit Şerafettin'in oğlu Seyyit Yakup, 12- Seyyit Yakup'un oğlu Seyyit İbrahim, 13- Seyyit İbrahim'in oğlu Seyyit Celalettin, 14- Seyyit Celalettin'in oğlu Seyyit Hasan, 15- Seyyit Hasan'ın oğlu Seyyit İshak, 16- Seyyit İshak'ın oğlu Seyyit Ahmet, 17- Seyyit Ahmet'in oğlu Seyyit Selahattin, 18- Seyyit Selahattin'in oğlu Seyyit Cafer, 19- Seyyit Cafer'in oğlu Seyyit Mustafa, 20- Seyyit Mustafa'nın oğlu Seyyit Süleyman, 21 – Seyyit Süleyman'ın oğlu, Seyyit Kasım, 22- Seyyit Kasım'ın oğlu, Seyyit Veli, 23- Seyyit Veli'nin oğlu Seyyit Baba Mansur'dur. Buna göre Baba Mansur'un üç oğlu vardır; 1- Seyyit Mahmut, 2- Seyyit İbrahim, 3- Seyyit Kasım. Bu listede Baba Mansur, 23. kuşak oluyor. Oysa ondan daha küçük olan Hacı Bektaş Veli, Ağuiçen ve San Saltuk, 22. kuşakta yer alıyorlar. Bizim elde ettiğimiz bilgilere göre Baba Mansur; Sarı Saltuk'un amcası olup 21. kuşağı oluşturuyor." Geniş Bilgi için Bkz., Kemali, *Erzincan Tarihi*, 184; Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, 137; Yılmaz, "Ahmet Yesevi Düşüncesini Yeniden Anlamlandırma Kültler Arasında Ahmet Yesevi ve Baba Mansur Örneği", 846.

⁷⁴¹ Medine'den gelindiğini söylenen inanışa göre; Mansur Baba, değneğini ya da ateşini havaya atar ve ardından gider. Değneği Urfa'ya düşer. Bir daha havaya atar ve bu defa Palu'ya düşer. Değneği üçüncü atışta Mazgirt'e düşer. Mazgirt'te değneğini üç defa havaya atar üç kez aynı yere düşmesiyle Mazgirt'e

Saltık, Baba Mansur'un Saltuklu beyliği kurucu İzzettin Saltuk'un çocuğu olduğunu ileri sürerek babası tarafından Erzurum'dan Mazgirt'e sancakbeyi olarak gönderildiğini ifade etmektedir.⁷⁴²

Yöre halkı tarafından anlatılan çeşitli hikayelerde Baba Mansur'un keramet sahibi olduğu bilinir. Bu menkıbelerden biri, Kureyş Baba'nın kendisini ziyaret etmek üzere ayının üzerinde iken, yılanı kırbaç olarak kullanarak yola çıktığının anlatılmasıdır. Rivayete göre Baba Mansur, Kureyş Baba'yı karşılamak için bulunduğu evin duvarından atlamış ve ayıyı binek olarak kullanarak onun karşısına çıkmıştır. Bunu gören Kureyş Baba "*cansız duvara can verdin.*" diyerek Baba Mansur'un elini öpmüştür. Darıköy'de bulunan bu duvar o günden sonra yöre halkı tarafından kutsal addedilerek kurbanların kesilip, niyazların bulunduğu çeşitli adakların adandığı önemli bir kültürel inanç merkezi halini almıştır. Özellikle Nevruz, Hızır Orucu ve Muharrem sonrası dönemler ziyaretlerin en yoğun olduğu dönemlerdir.⁷⁴³

(Tunceli-Mazgirt Baba Mansur Ocağı / Pir Haber Ajansı)

yerleşir. Yere düşen değneğin orada yeşerdiği rivayet edilir. Geniş Bilgi için Bkz., Yılmaz, "Ahmet Yesevi Düşüncesini Yeniden Anlamlandırma Kültür Arasında Ahmet Yesevi ve Baba Mansur Örneği", 847.

⁷⁴² Veli Saltık, *İz Bırakan Erenler ve Alevi Ocakları*, (Ankara: Kuloğlu Matbaacılık, 2004), 114.

⁷⁴³ Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*, 83; Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, 140-141; Sadullah Gültekin, "Baba Mansur'dan Şeyh Harun'a Bir Alevi Ocağının Tarihsel Kökenine Dair Bazı Gözlemler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 63. (2012), 139-150; Hüseyin Çakmak, *Dersim Aleviliği Raa Haqi- Dualar- Gülbankler- Ritüeller*, (Ankara: Kalan Yayınları, 2013), 166; Işık, *Tunceli Folkloru*, 79; Yılmaz, "Ahmet Yesevi Düşüncesini Yeniden Anlamlandırma Kültür Arasında Ahmet Yesevi ve Baba Mansur Örneği", 847.

5.2.3.12. Şıh Delili Berhecan Ziyareti

İmam Zeynel Abidin kolundan geldiğine inanılan Ehlibeyt Şıh Delili Berhecan, Moğol istilasını nedeniyle XIII. yüzyılın ortalarında Anadolu'ya göç ederek Dersim yöresine yerleşmiştir. Ziyaret mekânı Tunceli merkezde Dedeagaç (Pilvenk) köyünde yer almaktadır.⁷⁴⁴ Anlatılan menkıbeye göre Şıh Delili bir gün müritleriyle beraber bir kuzu yemiş, sonra kuzunun kemiklerini bir araya gelerek dua etmiş ve kuzu tekrar cana gelmiştir. Gerçek ismi Şıh Delili iken kesilen bu koyuna tekrar can verdiği kerametini gösterdiği için, “*koyuna can veren*” manasında Behrecan ismi eklenmiştir.⁷⁴⁵ Şıh Delili Behrecan'ın mezarı yöre halkı tarafından önemli dini gün ve bayramlarda ziyaret edilen kurbanların kesilip, lokmaların dağıtıldığı, çıralların yakılıp dileklerin tutulduğu bir diğer önemli ziyaret mekanıdır.

5.2.3.13. Buyer Ana Dağı ve Buyer Ana Gölü Ziyareti

Pülümür ilçesinde bulunan Buyer Ana Dağı ve buradaki Buyer Ana Gölü yöre halkı tarafından ziyaret edilen önemli inanç merkezlerinden biridir. Dersim yöresinde diğer kutsal efsaneler gibi Buyer Ana hakkında da efsaneler mevcuttur. Bu efsanelerden biri; Buyer Ana Dağda yemek yiyen bir genç aklar içinde bir kadına yemeğinden ikram etmek için “Buyur Ana” diye seslenmiş ana yanına gelince etraf toz duman içinde kalmış ve kadın birden dişi at şeklinde gölün içinde belirmiştir. Bu olaydan sonra bu dağa ve göle Buyer Ana Dağı ve Gölü denilmiştir.⁷⁴⁶ Buyer Ananın aynı zamanda Düzgün Babanın kız kardeşlerinden biri olduğuna inanılır.⁷⁴⁷

⁷⁴⁴ Danık, Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları, 38; Erkan Yar, Erdoğan Yalın, “Şeyh Dilo Belincân'ın Şeceresinin Kısa Bir Analizi”, *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II/4, (2014), 7; Çelik, “Tunceli Yöresi Aleviliğinde Ocaklar”, 236-237.

⁷⁴⁵ Kemali, *Erzincan Tarihi*, 12; Danık, Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları, 38; Ertuğrul Danık, *Öteki Tanrılar Alevi ve Bektaşî Mitolojisi*, (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 172; Yar-Yalın, “Şeyh Dilo Belincân'ın Şeceresinin Kısa Bir Analizi”, 10; Çelik, “Tunceli Yöresi Aleviliğinde Ocaklar”, 237.

⁷⁴⁶ Hıdır Dulkadir, *Dersim'in Kutsal Mekanları*, (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2018), 91-92.

⁷⁴⁷ Karakaş, “Tunceli Aleviliği ve Düzgün Baba Kültü”, 80.

5.2.3.14. Kırklar Dağı Ziyareti

Anadolu Türk inancında sıkça rastlanılan üçler, yediler, kırklar metaforu⁷⁴⁸, Alevi inancında oldukça yaygın olup, birçok mezara, dağa, zaviye ve mescitlere ismi verilmiştir.⁷⁴⁹ Dersim/Tunceli yöresinde de birçok farklı mekâna Kırklar dağı, kırklar çeşmesi, kırklar tepesi gibi isimler verilmiş mekanlara rastlanır.⁷⁵⁰ Eski Türk inancının bir benzeri olarak dağa ve mağaraya, ağaca ve suya atfedilen önemin tesirleri olarak burada önemli ziyaret mekânı olarak karşımıza çıkar. Kırklar dağının üzerinde bulunan mağarada daha önceleri kırk melek ve kırk evliyanın sığındığına inanılır ve eskiden burada perşembe akşamları cem yapıldığı bilinirdi. Buradaki mağarada yer alan taş oymaların Hz. Ali ve ehlibeyte ait olduğu inancı mevcuttur. Yöre halkı burada kurban keserek, saç dağıtarak, çıra yakarak dini ritüellerini gerçekleştirir.⁷⁵¹

5.2.3.15. Qewaxa Boze Ziyareti

Düzgün Babanın kız kardeşi olan Qewaxa Boze'nın ziyareti de Tunceli merkezde Atatürk Mahallesinde yer alır. Yöre halkının özellikle kansız kurban saç,⁷⁵² lokma dağıtmak için sıkça ziyaret ettiği mekanlardan biridir.⁷⁵³

⁷⁴⁸ Gayb erenleri olarak bilinen üçler, yediler, kırklar evliyalar topluluğu olarak kabul edilir. Kırklar meclisi, Sünni ve özellikle Alevi inancında oldukça yaygındır. Kırkların başı Hz. Ali'dir. Hz. Ali ve Hz. Muhammet'in katılacağı kırklar meclisinin zaman ve mekânı meçhuldür. Bkz. Süleyman Uludağ, "Ricalü'l-Gayb" içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul 2008), 35:81-83; Mevhibe Çoşar, "Alevi – Bektaşî Kültüründe Sayılara Yüklene Terim Değeri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 60, (2011), 124. Yine bir inanca göre Tunceli bölgesinin, Anadolu Aleviliği üzerinde büyük bir etkisinin olduğu ve Anadolu'daki Alevi ocaklarının büyük bir kısmının Dersim (Tunceli)'den yayıldığı şeklindeki kanaattir. Kırklar Dağı da Alevilikteki 12 temel ocak temsilcileri Tunceli'deki Kırklar Dağı'nda bir araya gelerek Hacı Bektaş-ı Veli'yi pirlerin başı ve mürit olarak seçtikleri savıdır. Bkz., Ömer Uluçay, *Toplu İbadet Cem Erkanı*, (Adana: Hakan Ofset, 1993), 21-24; Çakmak, "Tunceli- Hozat Bölgesinde Sarı Saltuk Ocağı ve Bektaşılık, 101; Yalçın Çakmak, "Tunceli-Dersim'de Sarı Saltuk Kültü ve Ocağı", 372.

⁷⁴⁹ Havva Yazıcı, "Kırklar inancının Somut İzlerine Dair Bazı Gözlemler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 111, (2024), 399-408.

⁷⁵⁰ Uluçay, *Toplu İbadet Cem Erkanı*, 21-24; Esat Korkmaz, *Anadolu Aleviliği*, (İstanbul: Berfin Yayınları, 2008), 231-233; Esat Korkmaz, *Kırklar Cemi*, (İstanbul: Anahtar Kitap Yayınları, 2008), 48-51; İskender Özdemir, *Aleviliğin Yazılmayan Tarihi*, (Ankara: Kripto Yayınları, 2014), 245-248.

⁷⁵¹ Köse, "Tunceli Yöresindeki Eski Türk İnanışlarının İzleri", 187.

⁷⁵² Kurban geleneği Türk Kültürünün geçmişten günümüze ayrılmaz bir parçasıdır. Kanlı ve Kansız kurban şeklinde yapılan ritüellerde Kansız kurban, Türklerin yaygın olarak yaptıkları bir gelenektir. Türkler kansız kurban "saçı", "saçu", "saçılga" demişlerdir. Kansız kurban geleneğinde ekmek, şeker, lokma, kuru meyve, süt, kıymız, darı, buğday gibi şeyler saç olarak dağıtılmaktadır. Geniş Bilgi için Bkz., Afet İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986), 18, 100, 167; Salahaddin Bekki, "Türk Mitolojisinde Kurban", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 1/3, (1996), 16-28; Salahaddin Bekki, "Nevruz-Kurban İlişkisi ve Kurban Bağlı Olarak Yapılan Ritler-Pratikler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 29, (2004), 11-18; Serkan Köse, *Alevi İnanç Sistemimde Kurban Ritüeli*, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2019).

⁷⁵³ Gültekin, *Tunceli'de Kutsal Mekân Kültü*, 150.

5.2.3.16. Khalmem /Kalmem Ziyaret Mekânı

Tunceli'nin Nazimiye ilçe merkezine 5 km mesafede bulunan Güllüce Köyü'nde yer alan ziyaret mekânı, Düzgün Baba ziyaretine giden yol güzergâhında bulunmaktadır. Bu ziyaret mekanının bakımı ve ziyaretçilerin karşılanması, bir aile tarafından sağlanır. Khalmem efsanesi şu şekildedir; “Zamanında bu köyde zengin bir ağa yaşarmış, onun çok güzel bir kızı varmış. Khalmem isimindeki bir çoban, ağanın kızına âşık olmuş. Ağa, çoban olduğu için biricik kızını Khalmem'e vermek istemezmiş. Ancak ağa tek bir şartla kızını Khalmem'e vereceğini söylemiş. Bu şart ise gün doğumundan günbatımına kadar olan zaman içinde saban ile köyde bulunan tüm arazileri sürmesini istemiş. Khalmem bu ağanın bu şartını yerine getirmek için sabahın erken saatinde işe başlamış. Tüm tarlaları sabahtan gün batımına kadar saban ile sürmüş, bu durum karşısında ağa da sözünde durmuştur. Kızını ve köyün tüm topraklarını Khalmem'e vererek, kendisi de köyü terk etmiştir. Delikanlının koca bir araziye tek başına bu kadar kısa bir zamanda sürmesi ve ekmesi bu mekâna bolluk ve bereket sembolü olarak yansımıştır. Bu sebeple buraya gelen ziyaretçiler de bol kazanç ve bereket elde etmek için bu mekânda dualar ederler.”⁷⁵⁴

5.2.3.17. Kevre Kiye (Kaya Taşı) Ziyareti

Tunceli Mazgirt ilçesine bağlı Karsan köyünde bulunan ziyaret daha çok çocuk isteyenlerin gidip dilek dilediği bir mekandır. Dileklerinin kabul olması neticesinde iki kere gidilmesi gerektiğine inanılan mekanlardandır.⁷⁵⁵

5.2.3.18. Pir Sultan Abdal Evi

Tunceli'nin Pülümür ilçesine bağlı olan Hacılı Köyü'nde bulunan Pir Sultan Evi yöre ahalisi tarafından ziyaret edilen bir diğer önemli mekandır. Buradaki evin bizzat Pir Sultan tarafından yapıldığına ve onun ilk olarak buraya gelip evini kurup evlendiğine ve

⁷⁵⁴ İbrahim Karkaya, “Paga Khalik: Bir Dersim Yaşar Dersim İçinde...”, (10.02.2023). <http://www.cilagazete.com/paga-khalik-bir-dersim-yasar-dersim-icinde/.html>; Günay, *Dersim'de Sosyal Yapının Arka Planı (XVI-XVIII. Yüzyıllar)*, 150; Yıldız, *Kutsal Mekân ve Coğrafya: Nazimiye (Tunceli) Örneği*, 64.

⁷⁵⁵ Sibel Taş, “Tunceli’de Geçiş Törenleri: Doğum, Evlenme ve Ölüm”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı 2019), 71.

çoluk çocuğa kavuştuğuna inanılır. Bu sebeple buralar önemli ziyaret yerleri olarak atfedilmiş ve yöre halkı tarafından ziyaretlerin yapılıp, dileklerin dilendiği mekanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ocağın asıl adı, Koca Haydar'dır. Pir Sultan ocağı Anadolu'nun birçok farklı bölgesine dağılmıştır.⁷⁵⁶

5.3. Ortaçağ Döneminde Dersim/Tunceli ve Çevresindeki Etnik ve Dini Miras

5.3.1. Etnik Grupların Kültürel İfadeleri

Bölgenin geleneksel insan yapısı ve çeşitliliğine baktığımızda Türk, Kürt, Ermeni ve Zazalardan meydana gelen Dersim/Tunceli bölgesindeki tüm bu farklı demografik yapılar tarih boyunca iç içe geçmiştir. Tarihsel süreç içerisinde Kürtleşmiş Türkler yahut Türkleşmiş Kürtler ile Kürtleşmiş ve Türkleşmiş Ermenilerin Zazaca, Kürtçe, Ermenice ve Türkçe dillerinde birbiri içine girdiğini görmek mümkündür. Coğrafi konumundan ötürü dışarı ile iletişimi sınırlı olan Dersim/Tunceli bölgesi içeride var olan bu etnik yapı ile mecburen iç içe geçerek farklı bir kültürel ve etnik yapı oluşturmuştur.⁷⁵⁷

Farklı etnik ve demografik yapı Dersim/Tunceli'de farklı farklı inançların bir sentez olarak tarih boyunca yoğrulmasına ve ortak bir kültürel yapılanmanın oluşumuna zemin hazırlamıştır. Tarih öncesi dönemlerden beri farklı dini inanışların getirdiği gelenek ve görenekler ortak bir sentez haline gelerek bugünün Tunceli kültürel hayatının çekirdeğini oluşturmuştur. Özellikle Panteizm ve Şamanizm gibi atalar kültünün bölgede yaygın olması doğaya olan hayranlık, saygı ve önemi ön planda tutulmasını sağlamış ve tüm demografik unsurları bunun etrafında tutabilmiştir. Doğa ve tabiat kültü Eski

⁷⁵⁶ Geniş bilgi için bkz., Abdülbaki Gölpınarlı, *Pir Sultan Abdal Yaşamı ve Şiirler*, (İstanbul: Varlık Yayınları, 1969); Asım Bezirci, *Pir Sultan'ın Yaşamı, Kişiliği, Sanatı, Bütün Şiirleri*, (İstanbul: Say Yayınları, 1992), 45; Daimî Cengiz, "Tunceli'nin Pülümür İlçesi Hacı Köyünde Pir Sultan Ocağı", *II. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı*, (17-18-19 Ekim Ankara: 2007), 1384; Ali Haydar Avcı, "Pir Sultan Ocağı", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 46, (2008), 82; Ömer Yağcı, *Pir Sultan Abdal Yaşamı ve Şiirleri*, (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2011); Leyla Akgül, *Pir Sultan Abdal Sözlüğü*, (İstanbul: La Kitap, 2014), 13; Mürüvvet Harman, "Tunceli'de Yer Alan "Pir Sultan Evi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (2015), 119-138; Ali Haydar Avcı, *Osmanlı Gizli Tarihinde Pir Sultan Abdal ve Bütün Deyişler*, (İstanbul: La Kitap, 2016), 34; Ali Haydar Avcı-Necat Çetin, "Pir Sultan Abdal'ın Bir Mecmuada Bir Yıl Alan Şiirleri", *I, Humanitas*, (2016), 132; Daimî Cengiz, "Pir Sultan İzleği", *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 15/37 (2022), 129-138.

⁷⁵⁷ Taş, "Tunceli (Dersim) Çevresindeki Aşiretler ve Sosyo-Kültürel Yapıları", 160-163.

Türklerin ve daha önce burada yaşamış olan Perslere ait Zerdüş inancının bir yansıması olarak devam ettirilmiş ve ağaç, su, ateş, dağ, tepe, mağara gibi mekanlar kutsal atfedilerek kültürel geleneğin parçası olarak algılanmış, kutsal sayılmıştır. Zerdüşlükteki ateşin kutsal sayılması, Anadolu'ya kadar gelmiş; öyle ki kutsal sayılan bu ateş olgusu Anadolu'da dini kurum ve mekânlara bile ad olmuştur.⁷⁵⁸ Özellikle Alevilerde dedeler soylu aileler bu isimle tanımlanırken, Dersim/Tunceli yöresinde Alevi ocakları sosyal ve dini hayatta çok önemli yer almıştır.⁷⁵⁹ *“Dersim /Tunceli inanç literatüründe hem soyut hem somut tabakalar için kullanılan ocak; ev anlamıyla ata ocaklarını; aile anlamıyla boy ve aşireti; uzamsal mekân olarak türbe ve tekkeleri; sosyal sorumluluk düzenleme alanı olarak düşkün ocaklarını; tedavi yeri olarak sağaltım ocaklarını; meslek erbapları olarak Tahtacıları ve Demircileri ve de inanç merkezlerini tanımlamaktadır. “Ocak” adı verilen bu yapının temel direklerini “kutsanmış aileler” oluşturmaktadır. Bu kutsamanın kökeni ise Ehl-i Beyt’e dayandırılmaktadır.”*⁷⁶⁰

Kültürel hayattaki, evlenme, düğün, nişan, sünnet, doğum, ölüm, Kal Gağan gibi gelenek ve görenekler toplumsal olarak bir bütünleşmenin ve uyumun sonucu olarak farklı etnik yapıları birleştirici özellikle karşımıza çıkmaktadır. Bu zengin kültürel doku farklı semboller yardımıyla günümüze kadar süregelmeyi başarmıştır.

5.3.2. Dini ve Mistik Yapılar

Dersim/Tunceli yöresinin dini ve mistik alanlarına baktığımızda bu alanların birer kutsal mekân olarak algılandığını, bireylerin ve toplumsal yaşamın bir parçası olarak yaşatıldığı alanlar olduğunu görürüz. Bu kutsal mekanlar dini inanışların ve geleneklerin bir uzantısı olarak ve yöre halkının kültürel bir aktarımı olarak devam eder. Bu yapılanma aslında soyutun somutlaşarak devam ettirildiği alandır. Bu mekanlarda inancın birleştirici bir öge olduğunu görürüz. Dersim/Tunceli’de sosyal-kültürel ve dini yaşamın şekillenmesinde, yörenin tarihsel ve toplumsal evrimine bağlı gelişmeler ile doğa koşullarına

⁷⁵⁸ Kutluay Erdoğan, *Alevi-Bektaş Gerçeği, İslamiyet’in Türkmen Töreselliği İçinde Özümlemlenerek Anadolulaşması*, (İstanbul: Alfa Basım Yayın Dağıtım Ltd., 2000), 24.

⁷⁵⁹ Ertuğrul Danık, “Dersim Mitolojisinde Ocak Kültürü”, *Munzur*, 1, (2000), 52-56; Ali Yaman, *Alevilikte Dedeler-Ocaklar*, 24.

⁷⁶⁰ Kemalettin Deniz, “Dil Sosyolojisi Açısından ‘Ocak’ Kavramı”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 64. (2012), 226; Günay, “Dersim’de Sosyal Yapının Arka Planı (XVI-XVIII. Yüzyıllar)”, 165.

bağlı ekonomik faaliyetler belirleyici olmuştur. Dersim yöresinin dağlık ve sarp bir bölge olması, devletlerin buraya tam anlamıyla nüfuz etmesini ve kontrolünü ellerinde tutulmasını engellemiştir. İslamiyet'ten önce Anadolu'ya başlayan ilk Bulgar, Peçenek, Uz ve Avar Türklerinin akınları Doğu Anadolu'ya ve Dersim/Tunceli civarına kadar gelerek buralarda sosyo-kültürel aktarımı başlatmış ve buralara tesirlerini bırakmışlardır. Malazgirt Savaşıyla devam eden Türk akınlarından sonra Anadolu'da yoğun bir Türk göçü başlamıştı. VII. yüzyılda Araplar Anadolu'ya akınlar yaparak buralara tesir etmişlerdi.⁷⁶¹ Bizans döneminde de hiçbir zaman tam olarak hakimiyet altına alınamayan Dersim/Tunceli, Hristiyanlık döneminde Hristiyan mezheplerinin, İslamlık döneminde de Müslüman tarikatların sığındığı bir konum olmuştur.⁷⁶²

Birçok farklı kavmin Dersim/Tunceli yöresine kadar gelip bu coğrafya da kalmaları ve coğrafi olarak bu bölgenin içe kapalı bir yapıya sahip olması değişik inançları ve Türk, Ermeni, Zaza ve Kürt gibi etnik yapıları birleştirici bir güç olarak rol oynadığını görmek mümkündür.⁷⁶³ Dersim/Tunceli bölgesindeki inanç yapısını bütünleştirici *Raa Haq (Hak Yolu)* terimi Dersim Alevi/Kızılbaşlığını tanımlamak için kullanılan bir tabir oluşmuştur.⁷⁶⁴

Dersim/Tunceli yöresindeki dini ve mistik öneme sahip olan mekanlara baktığımızda buralarda hâkim olan inanış ve geleneklerin Eski Türk inanış ve ananelerine benzediğini ve bunun bir uzantısı olduğunu görmek de mümkündür. Eski Türklerdeki kutsal mekân kültürünün buradaki dini ve mistik mekanlarda devam ettiğini söylemek yanlış olmasa gerek. Birçok farklı medeniyetin bir arada barınmasına ve farklı kültürel öğelerin bir arada kaynaşarak kültürel bir devamın söz konusu olduğu bu yörede Eski Türk ananelerinin devam ettirilmesi ve halen korunması önemli bir meseledir. Özellikle dini ve mistik yapılardaki koç, koyun, geyik boynuzlarının ve motiflerinin yer alması, dağ, ağaç kültü, su kültü, mağara kültü gibi tabiat kültürleri yoğun olarak göze çarpmaktadır.

⁷⁶¹ Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, (İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1944), 21

⁷⁶² Öztürk, *Tarihinizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi*, 1.

⁷⁶³ Erdal Yıldırım, "Tunceli Aleviliği". (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum: 2010), 60.

⁷⁶⁴ E. Gezik-H. Çaokmak, *RAA HAQİ-RİYAA HAQİ Dersim Aleviliği İnanç Terimleri Sözlüğü*, 153; Denniz, *Yol/Rê: Dersim İnanç Sembolizmi*, 64.

Dersim/Tunceli bölgesinde var olan farklı etnik gruplara ait Paulicianism, Maniheizm, Ermeni Hristiyanlığı, Ehl-i Hak (Yaresan), Yezidilik ile bu inançlara tesiri yadsınamaz olan Mazdeizm ve onun reforme uğramış şekli olan Zerdüştlükten etkilenen bölge, adeta bu inançları bir sentez haline getirerek kendine has bir Alevilik, Dersim’e özgü bir *Raa Haq* inancı oluşturmuştur. Ayrıca Dersim/Tunceli yöresinin coğrafi şartları göz önüne getirildiğinde tabiat kültürünün ve doğaya olan saygının harmanlanmış panteist bir inancın birleştiğini görüyoruz.⁷⁶⁵ Bu durum bu coğrafya da birçok kutsal mekânın oluşumuna zemin hazırlamış ve halk bu inanç çerçevesi doğrultusunda dini ve mistik olarak ziyaretgâhları, makamları ve ocakları kutsamışlardır. Kutsal atfettikleri dini ve mistik yönüyle halkı etkilemiş babalar, pirlar, analar doğanın birer unsuru olan dağ, tepe, su, mağara etrafında şekillenmiştir. Munzur Baba gözeleri, Düzgün Baba Dağı, Kırklar Dağı, Fatma Ana Ocağı gibi örneklerde görüldüğü gibi hep insanı doğayla iç içe geçirmiş böylece Dersim’e özgü olan *Raa Haq* inancını şekillendirmiştir.

5.3.3. Etnik ve Dini İnanışlara Ait Objeler ve Ritüeller

Neolitik dönemden, Paleolitik dönemden ve Tunç çağından itibaren Tunceli’de çeşitli dini ve kültürel inançların izlerini aktaran, taşınabilir buluntular ele geçmiştir. Bu döneme dair buluntular, yerleşim yerleri, kutsal dini ve kültürel eserler için çeşitli araştırmalar ve çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan en önemlileri Neolitik ya da Tunç çağına ait olduğu anlaşılan taşınabilir ocaklardır. Ayrıca Urartular döneminde veya Helenistik-Roma döneminde inşa edilmiş olan kaya mezarları da taşınmaz kültürel öğelerdir.⁷⁶⁶

Ortaçağ döneminde Dersim/Tunceli ve çevresinde Eski Türk inanışlarının ve geleneklerinin tesirinin Türkmen göçleriyle buralara geldiğini ve burada mevcut bulunan diğer din ve geleneklerle kaynaşarak farklı bir medeniyetin inanç yapısının ortaya çıktığını görürüz. Dini ve etnik olarak gelişen bu durum günlük hayattaki objelere ve ritüellere yansımış ve tarihsel süreçte devam ederek kendini korumuştur. Tunceli’de Raa

⁷⁶⁵ Çakmak, “Tunceli- Hozat Bölgesinde Sarı Saltuk Ocağı ve Bektaşilik, 62-71.

⁷⁶⁶ Hamit Zübeyir Koşay, “Yeniköy Höyüğü Kazısı 1972, Keban Projesi 1972 Çalışmaları”, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları*, Seri:1- No.5, (Ankara 1976), 175; İ. Kılıç Kökten, “Keban Baraj Gölü Alanında Diptarih Araştırmaları 1971”, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları*, I/4, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1974), 1-3; Harman, *Dünden Bugüne Kalan*, 30.

Haq inancının ritüellere dönüşen birçok unsuru bulunmaktadır. Kutsal makam ve mekân unsuru beraberinde çok sayıda ritüellerinde uygulandığı bir inanış biçimi olmuştur. Kutsal sayılan ziyaret yerlerinde çıra yakmak, kurban kesmek, çaput bağlamak, saç ve lokma dağıtmak gibi ritüeller burada yüzyıllarca devam edegelmiştir. Ocak kültü, ocağın kutsandığı bir ritüele dönüşürken, doğaya duyulan saygı da dağlara, tepelere, mağaralara saygı duymayı gerektirmiştir. Bu coğrafyada, birçok kültürün yaşama ve kaynaşma imkânı bulduğu bir alan olduğu için neredeyse her yerde kutsal bir ağaç, su, tepe, mağara görmek mümkündür. Anahita, Kibele, Umay, Hz. Fatma kültleri de bu coğrafyada oldukça önemli kültür ve ritüeldir. “Benim elim değil Fatma Ananın eli olsun” diye söylenen bu ve benzeri cümleler aslında hala önemini koruyan ritüellerdendir.

Kutsal sayılan ziyaret mekanlarındaki dini kişiliği ile önem atfedilen kişilerin makamları ve ruhları saygı ile anılmıştır. Onun yaptıkları ve davranışları yöre halkı için kutsal sayılmıştır. Dersim/Tunceli Aleviliğinde Düzgün, Munzur gibi bazı kültler, sır olup kaybolurken Hızır, her an her yerde hazır olup yardıma yetişir ve kerametini gösterir. Hızır, günlük dinsel anlatım içinde orta yaş ve üzeri, kırışmış saç ve sakal, çoğunlukla kır/beyaz bir at üzerindeki bir süvari olarak, ama özellikle de yoksul, yaşlı bir erkek yolcu olarak tanımlanır.⁷⁶⁷

Hızır inancı Dersim/Tunceli yöresinde önemli bir yer kapsamaktadır. Hızır inancında, Hızır ile İlyas’ın buluşup üç gün bir şey yemeden dünyanın gidişatı hakkında konuşurlar ve sonunda Hızır’ın denizde, İlyas’ında kara da hakimiyetine karar verirler. Yöre halkı bu yüzden üç gün Hızır oruçları denilen orucu tutar.⁷⁶⁸ Bu ve benzeri ritüeller insanın bağlandığı dini inanışlarının uygulamaya dönüşmüş halidir. Dersim bölgesindeki ritüeller, bir nevi temel bir iletişim yöntemi olarak iş görmektedir. Ritüel esnasında cemaat ile pir arasında kurulan etkileşim, “darık (tarık, asa, evliya, ziyaret)” gibi ritüel sembolleri aracılığıyla pekişmektedir. Bu etkileşim, Ana Buyere ve Ağır Göl gibi kutsal göller; Düzgün, Haskar, Jele ve Sülbüs gibi kutsal dağlar; Abdal Musa’nın askerleri olarak kabul edilen ağaçların bulunduğu koruluklar gibi mekânlar üzerinden de

⁷⁶⁷ Deniz, *Yol/Re: Dersim İnanç Sembolizmi Antropolojik Bir Yaklaşım*, 134.

⁷⁶⁸ Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Folkloru*, (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1994), 222; Karakaş, “Tunceli Aleviliği ve Düzgün Baba Kültü”, 77-78; Yaşar Kalafat, *İslamiyet ve Türk Halk İnançları*, (Ankara: Berikan Yayınları 1996), 44; İbrahim Bozkurt, “Günümüz Alevi Dedelerinin Eserlerine Göre Alevilik”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul-2009), 82.

sürdürülür. Ayrıca Düzgün Baba'nın doru atı ve beyaz kartalı ile Kureyş Baba'ya atfedilen beyaz ve kırmızı kurtlar gibi kutsal hayvanlar da bu kutsallık ilişkisini tamamlayan unsurlar olarak görülür. Bütün bu unsurlar ritüel sırasında kutsallığın sınırlarının çizilmesine ve topluluk tarafından yeniden üretilmesine aracılık etmektedir.⁷⁶⁹ Kutsal göl, dağ, bitki, hayvan, taliplerin pirlere olan etkileşimi gibi Dersim kültürünün önemli imgeleri, ritüellerin hem mekân hem de insan kapsamındaki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Çünkü kutsal saydıkları mekanlar ritüellerin yapıldığı önemli yerlerdi ve bu yerlerde yaptıkları dua, dilek ve niyazların kabul olacağına olan inanç onları bu mekanlara bağlamaktaydı. Yağmur yağmadığı dönemlerde Eski Türk inanışlarında olduğu gibi Dersim bölgesinde de yağmur duası için kutsal inanç merkezleri olan, Uzun Hasan Türbesi, Kırklar Dağı, yüksek dağlara çıkıp, elbiselerini ters giyerek dualar okunur, “*Kıçili Mamo ne ister/ Allah'tan yağmur ister/ Petekten bulgur ister/ Teknede yağ ister/ Ver Allah'ım ver/ Şeritle yağmur/ Gökte yağmur, yerde bereket ver*” şeklinde maniler söylerler. Sonra orada bulunan kişilere şeker ve çerezler dağıtılırlar.⁷⁷⁰

Dersim bölgesinde farklı etnik köken ve sosyal yaşam biçimleri birçok maddi ve manevi kültürel öğelere de yansımıştır. Mezarların üzerindeki motif ve süslemelere bakıldığında, bölgenin din ve mezheplere göre farklılıklar arz ettiğini görebiliyoruz. Diğer taraftan Türk-Alevi/Kızılbaş inancının somut örneklerine de bu mezar taşlarında rastlamak mümkündür.⁷⁷¹ Koç, koyun, at, geyik, kartal gibi hayvanların işlenmiş olduğu mezar taşları, Türk kültürünün maddi kültürel unsurlarıdır.⁷⁷² Türk mezar kültürü, o kadar ince manalarla işlenmiştir ki, mezarda yatan kişinin mesleği, cinsiyeti ve hatta ölüm nedeni bu taşlarından anlaşılabilmektedir.⁷⁷³ Ölen kişi hakkında bilgi vermek isteği pratik olarak heykel ve sembollerin işlenmesiyle sağlanmıştır.⁷⁷⁴ Dersim bölgesindeki mezarlarda da bu gelenek devam ettirilmiş ve mezar taşlarının üzerindeki süslemeler;

⁷⁶⁹ Yürür, “Dersin Alevilerinin Yaratıcı Bir Düşünme Alanı Olarak Ritüel-Zahir ile Batın'ın Karşılaşması ve İyileşme” 111.

⁷⁷⁰ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, (Ankara: 1986), 42- 43, 163-164; Serpil Koçoğlu, “Tunceli Çemişgezek İlçesindeki Yaygın Halk İnanışları”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ: 2016), 111.

⁷⁷¹ Gül, “İnsan-Mekân İlişkisi Üzerine (Dersim Bölgesi Örneği XV-XX. Yüzyıllar)”, 169.

⁷⁷² Ertuğrul Danık; “Dersin’de Unutulan Bir Gelenek: Büst Şeklindeki Mezar Tasları”, *Munzur Dergisi*, 2, (2000), 71-76; T. Sili, “Bir Orta Asya Geleneği Koç-Koyun Heykel Mezar Taşları”, *Bilim Kültür Dergisi*, 1, (2024): 60. <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3710- published.pdf>.

⁷⁷³ Tunçer Baykara, “Asya Türk Kültürünün Bir Unsuru Olarak Mezar Taşı”, *X. Vakıf Haftası Kitabı*, (1993), 128, Onur Köşe, “Tunceli Yöresindeki Eski Türk İnançlarının İzleri”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi, 2021), 100-109.

⁷⁷⁴ Sili, “Bir Orta Asya Geleneği Koç-Koyun Heykel Mezar Taşları”, 62.

kılıç, koçbaşı, koyun, sanduka, fes, at, tüfek, el ele vermiş erkek ve kadın büstleri, ibrik, tepsî gibi figürler tasvir edilmiştir. Kılıç, tüfek, at kabartmaları gibi detaylar ölen kişinin cengaverliğini ve bu araçları kullandığının bilgisini sunarken,⁷⁷⁵ el ele tutuşmuş kadın ve erkek tasviri, muradına erememeyi, tepsî ve ibrik gibi tasvirlerde misafirperverliği ifade etmektedir.⁷⁷⁶ Hançer simgesinin bulunduğu mezar taşlarında hançer erkeği, kını ise kadını sembolize etmektedir.⁷⁷⁷ Kadın mezarlarının bazılarında görülen hançer, kılıç, kama gibi demir aletlerinin resmi, ölünün ruhunu kötü güç ve ruhlardan korumak amacıyla işlenmiştir.⁷⁷⁸ Bunlar dışında Dersim yöresindeki mezarlar üzerinde ibrik, ok, ay yıldız, bıçak, sadak, kalkan, hançer, dokuma tezgahı, şiş, herek çatal, çeşitli hayvan ve bitki desenleri, tabanca, mermi, güvercin, atlı süvari, terazi, Hz. Ali'nin kılıcı olan Zülfikar, sağ el, anahtar, kahve takımı gibi figürlere de rastlamak mümkündür.⁷⁷⁹ Özellikle koç, koyun ve at başlıklı mezarlar Orta Asya Türklerinin sıklıkla kullandığı mezar inşalarıdır. Bu durum Orta Asya'dan Türk göçleriyle Anadolu'ya gelen kişi ve grupların kendi gelenek ve göreneklerini Anadolu'nun diğer bölgelerinde yaşattığı gibi Dersim ve çevresinde de bu kültür ve gelenekleri devam ettirdiğini göstermektedir.

Özellikle koç, koyun, at, geyik başlıklı mezar taşlarının kullanılması Orta Asya Türk inancında olduğu gibi, ölümü, öteki dünyada yaşanılacak hayata başlamayı, beden ölüler âlemine veya ölenin ruhunun göklerde olduğu düşünülen cennete (söz konusu hayvanlar vasıtasıyla veya onların yardımıyla) ulaşılmasını simgelemektedir.⁷⁸⁰

Dersim/Tunceli, Anadolu'nun en özgün kültürel alanlarından biridir. Hem etnik hem de dini çeşitliliği derin bir şekilde iç içe geçmiştir. Bölgede dini ritüellerde, ortaklaşa yapılan cem, kurban gibi ibadetlerde ve bireysel olan adak, bez bağlama gibi pratiklerde

⁷⁷⁵ Ertuğrul Danık, *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*, (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993), 49-50; Yaşar Çoruhlu, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Lahit veya Taş Sandukada Görülen Hançer- Bıçak Tasvirlerinin Sembolizmi", *I. Eyüp Sultan Sempozyumu Bildirileri*, (1997), 63; Sili, "Bir Orta Asya Geleneği Koç-Koyun Heykel Mezar Taşları", 62.

⁷⁷⁶ Gül, "İnsan-Mekân İlişkisi Üzerine (Dersim Bölgesi Örneği XV-XX. Yüzyıllar)", 169.

⁷⁷⁷ Çoruhlu, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Lahit veya Taş Sandukada Görülen Hançer- Bıçak Tasvirlerinin Sembolizmi", 65.

⁷⁷⁸ Çoruhlu, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Lahit veya Taş Sandukada Görülen Hançer- Bıçak Tasvirlerinin Sembolizmi", 63.

⁷⁷⁹ Danık, *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*, 49; Harman, *Dünden Bugüne Kalan (Tarihi Eserleriyle Tunceli)*, 157, İlter İğit, "Tunceli'deki Mezar Taşları". (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), 313; Mehmet Kulaz- İlter İğit, *Tunceli'deki Mezarlıklar ve Mezar Taşları*, (İstanbul: Hiperyayın, 2018), 316.

⁷⁸⁰ Yaşar Çoruhlu, "At ve Koç/ Koyun Şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi", *Toplumsal Tarih*, 94, (2001) 35-42.

doğayla iç içe, kutsal mekân merkezli bir dindarlık göze çarpmaktadır. Bu dindarlıkta Zazaca, Kürtçe, Türkçe ve Ermenice diller ve farklı inançların birikimleri beraber yaşatılmaktadır. Dini ve kültürel objelere baktığımızda “Çerağ”, Tanrının nurunu ve hakikatin ışığını, “Bez bağlama”, dilek ve adak geleneğiyle doğayla bağ kurmayı, “Delil-Işık”, insanın içsel nurunu temsil eden objeler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁸¹

(Koç Başlı Mezar Taşı-Tunceli Kent Müzesi)

⁷⁸¹ Geniş bilgi için bkz., Ali Yaman, *Alevilik-Bektaşilikte Ritüel ve Sembolizm*, (Ankara: İsam Yayınları, 2007).

(Alevi Mezar Taşı 1- Tunceli Kent Müzesi)

(Alevi Mezar Taşı 2-Tunceli Kent Müzesi)

Yukarıdaki mezar taşlarında işlenen konu Dersim Alevilerinin hem inanç yapısı hem de sosyo-ekonomik yaşamları hakkında bilgi verici olması açısından önemlidir. İlk resimde dağın tepesinden doğan güneşe dua eden kadını, onun ekonomik olarak hayvancılıkla uğraştığını resmetmektedir. Alttaki iki kapı, iki evladının olduğunu ikinci levhada da kocasının güçlü olduğunu ve tarımla uğraştığını toplumda güçlü bir aileden geldiğini anlatmaya çalışmaktadır. Her iki resimde de Aleviler için önemli olan, yaşam döngüsünü anlatan çarkifelek⁷⁸² resmedilmiştir.⁷⁸³ Dersim halkının yaşam şekli onların hayatlarının özeti niteliğinde bu gibi mezar taşlarına nakşedilmiştir.

Dersim/Tunceli bölgesindeki Alevi nüfusun mezar taşları üzerinde Alevilik inancı doğrultusunda söylemlerinin işlenmesini de beraberinde getirmiştir. En sık karşılaşılan kalıp söylem ise “La fetâ illa Ali/ La seyfe illa Zülfikar.” (Ali gibi yiğit, Zülfikar gibi kılıç yoktur.)⁷⁸⁴ cümlesidir. Müslümanların tamamı için mübarek bir zat olan Hz. Ali dini ve manevi bir sembol olarak Alevilerin gönlünde çok daha mukaddes bir yerdedir. Hz. Ali cesaret ve merhametin sembolü olarak yer alırken, kılıcı Zülfikar da adaletin sembolü olarak mezar taşlarında işlenmiştir.⁷⁸⁵

Eski Türklere ait, Orhun Alfabesindeki “Z” sesi veren “𐰆” harfinin benzeri Tunceli, Erzincan ve Elazığ’da ki Şavak Türkmenlerinin Çözüyüzlü Cecim dokumalarında yaygın olarak kullanılmıştır.⁷⁸⁶

⁷⁸² Dünyanın gelip geçiciliğini ve devingenliğini simgeler. Bkz., Şükrü Aslan, *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010) 396.

⁷⁸³ Kenan Öncel, Tunceli Kent Müzesi Müdürü, Müze Gezisi, 18 Ekim 2024.

⁷⁸⁴ Taş, “Tunceli’de Geçiş Törenleri: Doğum, Evlenme ve Ölüm”, 290.

⁷⁸⁵ Taş, “Tunceli’de Geçiş Törenleri: Doğum, Evlenme ve Ölüm”, 290.

⁷⁸⁶ Neriman Görgümay, *Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002), 60.

(Tunceli-Pertek-Aşağıgölbahçe (Oriş. 1985) Orhun Kitabesinde “Z” sesi veren “4” harfinin benzeri Çözgüyüzlü Cecim.)

Eski Türklere ait yaba/ok-yay şekilleri de Dersim/Tunceli bölgesindeki işlemlere de yansımıştır.⁷⁸⁷ Bu durum Türk kültür geleneklerinin burada canlı olarak devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

⁷⁸⁷ Görgünay, *Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri*, 18.

(Tunceli-Çemişgezek-Payamdüzü (Oriş.1985) Yaba/ok-yay şekilli örme yün şorap)

5.3.4. Dersim/Tunceli Toplum ve İnanç Yapısının Müziğe Yansıması

Eski Türklerde var olan destancılık ve ozanlık geleneği, Türklerin İslamiyet'e geçişiyle şekil değiştirerek devam etmiştir. Özellikle Alevi-Bektaşi geleneğinde; Ehl-i Beyt, Kerbela, menkıbeler ve din dışı sosyal yaşam üzerine yeni konular ve edebi metinleri oluşturmuştur. Tasavvufi edebiyat diye nitelenen bu tür de kendi içerisinde çeşitli kollara ayrılmış ve farklı coğrafyalarda kendilerine has müzik kültürleri ve konuları, oluşturmuştur. Günümüzde halk müziğinde deyiş, semah, tevhit, dua, mersiye, nefes, ilahi vb. gibi gerek sözel gerekse müzikal olarak ayırt edilebilir yapılar oluşmuştur.⁷⁸⁸

Hoca Ahmet Yesevi ile başlayan Türk kültürel öğelerini ön planda tutan "Hikmet" adı altında söylenen dörtlükler ilk başlarda öğütler şeklinde sonraları ise saz eşliğinde söylenmeye başlanmıştır. Türk topluluklarındaki saz çalma ve söyleme geleneği ile bu hikmetli öğütlerin müzik eşliğinde daha kalıcı ve daha kabul görücü olmasının etkisi

⁷⁸⁸ Nejdet Kurt, "Alevilik Erkânında Zakir ve Bağlama", *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, (2018), 122.

Hikmet’leri saz eşliğinde söyleme geleneğinin benimsenmesine sebep olmuş. Okuryazar oranının oldukça az olduğu bir dönemde müzik ve müziğin sihirli gücü edebi metinleri hafızalara müzik eşliğinde nakşetmiştir. Böylece Zakirlerin sazları yüzyıllar boyu bu sözlü kültürün taşınmasında en önemli görevi üstlenmiştir.⁷⁸⁹ XIII. yüzyılda Anadolu’ya gelen Yesevi babaları, Ahmed Yesevi ile ilgili bütün sözlü gelenekleri de getirmişlerdi. Türkistan’da Yesevîlik ile başlayan süreç, Anadolu’da Hacı Bektaş Veli, Yunus Emre, Kaygusuz Abdal, Kazak Abdal, Muhiddin Abdal, Edip Harabi ve daha birçok tasavvuf ehli, dergâh sahibi kişiler ve ozanların yansira, ulu ozanlar olarak anılan Nesimî, Fuzulî, Hatayî, Viranî, Yeminî, Pir Sultan ve Kul Himmet gibi ozanların eserleri ile zenginleşerek doruk noktasına çıkmıştır.⁷⁹⁰ Alevî kültüründeki cem törenlerinin ögesi olan sözlü müziğin temel işlevi, ilke ve değerleriyle Alevî Türkmen kültürünü yaşatmaktadır.⁷⁹¹ Seküler ya da dini amaçla ve kutsallıkla katışık imgelere sahip olan ritüellerin duygusal yoğunlaşmasını sağlama amacıyla nesnelere, yerlere, inançlara anlamlar yüklenmektedir. Ritüeller ekseninde kolektif duygusal yoğunlaşmanın önemli bir ayağını oluşturan müzik ise ritmin ardındaki söylemler ile ilişkili oldukları konuları anlamlı hale getirmektedir.⁷⁹²

Dersim/Tunceli halk türkülerinde konu olan Dersim ve çevresinin coğrafi yapısı itibariyle dört tarafı yüksek dağlarla çevrili,⁷⁹³ senenin belli dönemlerinde çok yağış alan, içerisinde büyük akarsular barındıran bir çevreye sahiptir. Kültürel özellikler açısından zengin bir mirasa sahip olan Dersim/Tunceli ve çevresi inanç değerleri bakımından Alevî inancını yaşayan kişilerin yoğun olduğu bir bölgedir. “Ocakçılık-ziyaretçilik”, kavramlarının yaygın olarak yaşatıldığı bu coğrafyada doğaya ve doğa olaylarına verilen önem, günlük yaşamlarına yansımıştır. Güne güneşin doğuşunu salavat getirerek selamlayıp, akşam ayın doğuşunda ise ayı dualarla karşılamak günlük bir ritüel halini almıştır.⁷⁹⁴ Dersim/Tunceli yöresinin kültürel ürünleri bu bölgenin kültürel ortamdan ve dilden bağımsız olarak gelişmeyeceği gibi bu kültürel ürünlerin aktarımı hiç şüphesiz dil aracılığıyla mümkün olmuştur. Dersim/Tunceli’de konuşulan Türkçe, Zazaca, Kurmanci,

⁷⁸⁹ Necdet Kurt, “Yesevî Hikmetlerinden Anadolu Zakirlik Geleneğine: Nasıl Oluşturdu? Etkileri ve Sonuçları”, *Hoca Ahmet Yesevi ve Günümüzdeki İzleri Uluslararası Sempozyumu*, (2016), 211.

⁷⁹⁰ Kurt, “Alevîlik Erkânında Zakir ve Bağlama”, 125.

⁷⁹¹ Rıza Zelyut, *Öz Kaynaklara Göre Alevîlik*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 52.

⁷⁹² Şahin, “Dini Hayatın Ritmi: Ritüel ve Müzik”, 278.

⁷⁹³ “Dersim Dört Dağ İçinde” isimli türkü.

⁷⁹⁴ Ali Kaya, *Tunceli (Dersim) Kültürü*, (İstanbul: Can Yayınları, 2004), 120-143; Deniz, *Yol/Re: Dersim İnanç Sembolizmi Antropolojik Bir Yaklaşım*, 52.

Dimiliki, Herewere, So-be gibi birbirinden farklı çok sayıda yerel dil mevcuttur.⁷⁹⁵ Bu farklı dillerden günümüze gelen çok sayıda ağıt, ninni ve türkü repertuarları bulunmaktadır.⁷⁹⁶

Dersim/Tunceli'deki müzik türleri, özellikle Kuzey Dersim bölgesinde, âşık geleneğine şeklinde şekil almışken, Mazgirt'teki kayıtlara bakıldığında tam olarak dengbejlik⁷⁹⁷ geleneğini göze çarpmaktadır. Doğu Dersim'de, Hozat civarında uzun havaya benzer müzik formları mevcuttur. Aynı köyün içinde bile birbirinden farklı tarzlarda çok müzik tarzına ve ağıtlara rastlanılmaktadır. Dersim/Tunceli'nin Alevi müziği de bambaşka bir konumdadır, aşık geleneği ile dengbej geleneğinin tam ortasında bir yerdedir. Bölgede konuşulan her dilin ayrı bir geleneği vardır. Türkçe 'de âşık, Kürtçe' de “*dengbej*” olarak anılan, Zazaca'da ise ismi olmayan, kimi yerlerde “*sa*” veya “*sayır*” olarak bilinen, ayrı ayrı gelenekleri mevcuttur.⁷⁹⁸

Dersim/Tunceli Alevi kültürünün ibadet şekli olan Cem ritüelleri, bağlama ve müzik eşliğinde yapılır. Bu durum kültürel mirasın müzik yoluyla aktarılmasını ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlayan önemli unsurlardan biridir. Dersim/Tunceli yöresindeki Alevikte ibadet olarak yapılan Muharrem Cemi, Hızır Cemi, Musahiplik Cemi, Görgü Cemi, Kırklar Cemi gibi farklı Cem ritüellerinde müzik, inançla iç içe geçmiş durumdadır.⁷⁹⁹ Cem ritüellerinde yapılan dua, gülbank, miraçlama ve dualarda; Hz. Muhammet, Hz. Ali, Düzgün, Kureyş, Hızır övülür ve kutsanır. Cemi yürüten dede ve pirlar sazı alıp öpüp başına koyarak cemi icra etmeye başlarlar.⁸⁰⁰ Güçlü bir duygusal his oluşturan müzik, dini inanç ve uygulamaların duygusal bir tecrübe içinde öğrenilmesinin önünü açmakta ve bu özelliğiyle de eşlik ettiği ritüel bağlamında

⁷⁹⁵ Kaya, *Tunceli (Dersim) Kültürü*, 280.

⁷⁹⁶ M. Düzgün, *Dersim Türküleri (Ağıtlar)*, (Ankara: Berhem Yayınları, 1992), 43; Tuncay Yıldırım, “Müzik Sosyolojisi Bağlamında Tunceli'de Bağlama Çalgısının Yaygınlığı ve Toplumun İnanç Yapısıyla Olan İlişkisi”, *Uluslararası Toplum Araştırmalara Dergisi*, 17/36, (2021), 2682.

⁷⁹⁷ Dengbejlik, Kürt sözlü edebiyatında kılam ve stran söyleme sanatıdır. Deng; “ses” anlamında bej ise “söyle, ses ver” anlamındadır. Yani sözün ahenkle söylemesini icra eden kişi anlamındadır. Dengbej, sesi kelam, kelamı kılam, türkü haline getirendir. Bkz., Abidin Parıltı, *Dengbejler Sözün Yazgısı*, (İstanbul: İthaki Publishing, 2006), 73; Barış Çiçek, “Dengbejler ve Dengbejliğin Tarihi Önemi”, *Academia.edu*. (12.08.2025), 1-14.

⁷⁹⁸ Göktürk Erdogan- Hüseyin Kara- Erkan Mengüş, “Tunceli Aleviliğinde İnanç-Müzik İlişkisi Üzerine Bir Alan Araştırması”, *Turkish Studies Social Sciences*, 14/3, (2019), 508.

⁷⁹⁹ Daimî Cengiz, “Kureyşan (Khuresu) Ocağı'nın Cem Ritüeli ve Ritüel Musikisi”, *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2/5, (2014), 62; Yıldırım, “Müzik Sosyolojisi Bağlamında Tunceli'de Bağlama Çalgısının Yaygınlığı ve Toplumun İnanç Yapısıyla Olan İlişkisi”, 2682.

⁸⁰⁰ Cengiz, “Kureyşan (Khuresu) Ocağı'nın Cem Ritüeli ve Ritüel Musikisi”, 68-72.

adanmışlık ve dindarlık hissinin artmasına ve dini hislerde bir derinleşmenin yaşanmasına neden olmaktadır.⁸⁰¹

Dersim/Tunceli yöresindeki, müzik ekseninde inancı şekillendiren en önemli unsur şüphesiz bağlama etrafında bütünleşen müzik pratikleridir. Özellikle sözlü gelenekle oluşan edebi eserlerin bağlama eşliğinde çalınıp söylenmesi ve semah dönülmesi gibi uygulamalar, Dersim/Tunceli Alevi inanç kültürünün geleneksel yapısını oluşturmaktadır.⁸⁰² Cem ritüellerindeki perdelerde “...Pirlerin piri Kimdir? / Hak, Muhammed, şirin Ali’di/ Ali rahmana geldi... Allah, Muhammed, Ali/ Pir Hünkâr Hacı Bektaşî Veli, YA Ali” şeklinde Hz. Muhammed ve Hz. Ali’nin kutsandığını görmekteyiz.⁸⁰³ Yine “...Kayadaki Düzgün’üm/ Odur çıktı üst mihraba/ Senden istiyorum bu gece günahkarlığımı/ Hayırlı haber...”, “...Hızır her an hazır/ Yaşıyor bakidir/ Bize hayırlı bir kapı açmasını diliyoruz...”, “...Kureyş ile Baba Mansur’un elçileri/ De gel umudum/ Gönlüm dertlidir...” şeklinde devam eden semah perdelerinde Düzgün, Kureyş, Hızır, Mansur gibi kutsal atfettikleri kişilerden medet ummakta ve dileklerinin kabulü için onlardan yardım istemektedirler.⁸⁰⁴

Dersim/Tunceli halkı yüzyıllar boyunca tüm güzel ve acı duygularını türkülerle, ağıtlarla dile getirmiş, semahlarda, deyişlerde ve nefeslerde de müziği ibadetlerinin içinde yer aldırarak inanç ve toplum yapısı hakkında ipuçlarını barındırmışlardır.⁸⁰⁵ Dersim/Tunceli’de inanç ile müzik arasındaki bütünleşme kutsal mekânlarda ve cemlerde karşımıza çıkmaktadır. Alevi inancında müzik; kültür, inanç ve düşünceyi aktarma ve anlatma görevi görmektedir. Yüksek sesli söylemin inancı ifade etmede önemli bir yeri bulunmaktadır. Bu nedenle Dersim/Tunceli halk inancında, bağlama kutsal bir enstrüman, müzik ise sembol ve imgeleri aktaran önemli bir kod olarak karşımıza çıkar.⁸⁰⁶ Alevi dedeleri tarafından Cemlerde, Pir Sultan Abdal, Kaygusuz Abdal,

⁸⁰¹ Şahin, “Dini Hayatın Ritmi: Ritüel ve Müzik”, 280.

⁸⁰² Erdoğan- Kara- Mengüş, “Tunceli Aleviliğinde İnanç-Müzik İlişkisi Üzerine Bir Alan Araştırması”, 515.

⁸⁰³ Zelyut, *Öz Kaynaklara Göre Alevilik*, 11.

⁸⁰⁴ Cengiz, “Kureyşan (Khuresu) Ocağı’nın Cem Ritüeli ve Ritüel Musikisi”, 73-78.

⁸⁰⁵ Bkz., Ferruh Arsunar, *Tunceli-Dersim Halk Türküleri*, (İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1937).

⁸⁰⁶ Perhan Dalgıç, “Alevi İnancında Deyişler: Tunceli Örneği”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), (Tunceli: 2019), 25; Erdoğan- Kara- Mengüş, “Tunceli Aleviliğinde İnanç-Müzik İlişkisi Üzerine Bir Alan Araştırması”, 512-515.

Hatayi⁸⁰⁷, Nesimi, Virani gibi Alevi halk ozanlarının deyişlerini çalarak semah dönerler ve deyişler söylenir.⁸⁰⁸

Alevi kültüründe önemli bir yeri olan bağlama, Dersim/Tunceli Cem ritüellerinde de önemini devam ettirmiş ve “büyük meydan sazının on iki telli olması on iki imamlara işaret olduğu kanaatini hâsıl etmiş ve bu inanış bütün Alevi kollarının efkârında, erkânında yerleşmiştir.”⁸⁰⁹ Tellerin üç sıra bağlanması, sazın göğsüne ve teknenin üst kısmına açılan üç delik: Allah, Hz. Muhammed, Hz. Ali üçlüsünü temsil etmektedir.⁸¹⁰ Dersim/Tunceli’deki seyitler, dedeler Pir Sultan, Kaygusuz Abdal, Hatayi, Nesimi, Virani gibi Alevi halk ozanlarının deyişlerini çalarak, semah dönerler ve türküler söylerler. Dersim/Tunceli yöresinde en çok çalınan müzik aleti de bağlamadır.⁸¹¹

Dersim/Tunceli Alevilerinde önemli bir yeri olan deyiş, Alevi inancının şiirsel olarak müzikle birleştiği formdur. Semahla beraber bağlama eşliğinde bazen ağır bazen de hareketli yani hızlı bir şekilde söylenen söz ve bestelerdir. Alevi Bektaşilerce, “koşuk” ya da “deme, söyleme işi” olarak da tanımlanmakta⁸¹² olan Deyiş, Anadolu Aleviliğinde “deme, beyit, dime, deylem” olarak da kullanılmaktadır.⁸¹³ Deyişlerin, Alevi inancını öğrenme ve bu kültürü aktarmada önemli bir iletişim aracı olarak kullanılmıştır.⁸¹⁴ Deyişler genellikle sesli olarak saz eşliğinde bazen de uzun hava şeklinde seslendirilmektedir. Cem ayinlerinde bazen her iki formda beraber kullanılmaktadır. Kerbela olayını anlatan ve özellikle muharrem ayında seslendirilen besteler ve mersiyelelere Alevi inancında Muharremiye de denilmektedir.⁸¹⁵

Turna gibi bir muamma

İner Ali Ali diye

⁸⁰⁷ Şah İsmail’in mahlasıdır.

⁸⁰⁸ Arsunar, *Tunceli-Dersim Halk Türküleri*, 2; Kaya, *Tunceli (Dersim) Kültürü*, 143; Yıldırım, “Müzik Sosyolojisi Bağlamında Tunceli’de Bağlama Çalgısının Yaygınlığı ve Toplumun İnanç Yapısıyla Olan İlişkisi”, 2684.

⁸⁰⁹ Yıldırım, “Müzik Sosyolojisi Bağlamında Tunceli’de Bağlama Çalgısının Yaygınlığı ve Toplumun İnanç Yapısıyla Olan İlişkisi”, 2685.

⁸¹⁰ Kurt, “Alevilik Erkânında Zakir ve Bağlama”, 134; Yıldırım, “Müzik Sosyolojisi Bağlamında Tunceli’de Bağlama Çalgısının Yaygınlığı ve Toplumun İnanç Yapısıyla Olan İlişkisi”, 2685.

⁸¹¹ Kaya, *Tunceli (Dersim) Kültürü*, 281; Yıldırım, “Müzik Sosyolojisi Bağlamında Tunceli’de Bağlama Çalgısının Yaygınlığı ve Toplumun İnanç Yapısıyla Olan İlişkisi”, 2684.

⁸¹² M. Duygulu, *Alevi Bektaşi Müziğinde Deyişler*, (İstanbul: Sistem Ofset, 1997), 8-10.

⁸¹³ E. Ayhan, *Müzik üzerine Düşünmek*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2009); 102-103.

⁸¹⁴ Ayhan, *Müzik üzerine Düşünmek*, 103.

⁸¹⁵ Aktaş, 2006, s.40

Adını sormadım amma
Konar Ali Ali diye
Şah merdana boyun bükür
Bütün evren teker teker
Baktım bir can semah döner
Hü der Ali Ali diye
Ak gerdanda Zülfikârı
Gönüldeki bütün varı
Kerbelada zarı zarı
Yanar Ali Ali diye
Dersim ellerinden soyu
Selviye benziyor boyu
Sanki abu kevser suyu
Sunar Ali Ali diye
Zeynel der ki doğan güneş
Huri meleklerine eş
Alev alev düşen ateş

*Söner Ali Ali diye.*⁸¹⁶ Dersim-Pülümür yöresine ait olan bu deyişte Hz. Ali'nin Turna kuşu ile özdeşleştirilerek savaşçı tarafı nitelendirilmiştir. Turna Kuşu Semahı çağrıştırmış ve Şah Merdan olan Hz. Ali için tüm evren semah dönmektedir. Hü diye seslendirdikleri Hz. Ali'dir.⁸¹⁷ Deyişler aynı zamanda tarihsel ipuçlarıyla beraber halk dimağında yaşatılmaktadır.

Dersim/Tunceli ağıtlarına konu olan meseleler coğrafî konumun onlara sunduğu yaşam şekli ile şekillenmiştir. Doğanın zorlu şartlarıyla mücadele ederken büyük acı ve hüznelerini de ağıtlarla dile getirmişlerdir. Bu bölgede müziğe konu olan durumların

⁸¹⁶ Zeynel Aba'ya ait 1998 yılındaki albümdeki "Turna Gibi" adlı deyişten alınmıştır.

⁸¹⁷ Dalgıç, *Alevi İncasında Deyişler: Tunceli Örneği*, 55-56.

başında Dersim aşiretlerinin aralarında süre gelen kavgalar olmuştur. Dersim'deki Demenan-Alan aşiretleri arasında 30 yıl süren kavgada, her iki aşiretten toplam 41 kişi ölmüştür. Bu durum “Zegeriye Ağıtı’nda” konu olarak işlenmiş, kavganın temelinde açlık ve yoksulluğun yarattığı davar baskını sebep olmuştur.⁸¹⁸ Yine başka bir ağıt örneği; “Dağbek Ağıtı’nda” Lolanlar ile Bolanlar arasında davar kaçırmaya ve arazi anlaşmazlığına dayanan kavganın sonucunda öldürülen gençler anlatılmaktadır. Aşiret kavgalarını konu alan diğer bir ağıt, “Peter Ağıtı”, Demenan ile Abbasan aşiretleri arasında davar kaçıрма sonucunda meydana gelen ölümleri aktarmaktadır.⁸¹⁹ Dersim bölgesinin bunun gibi ekonomik sebeplerle meydana gelen kavgaların ağıtlara yansıması olduğu birçok kaynak mevcuttur.⁸²⁰ Hastalık, kaza, boğulma kaynaklı konular, doğal afetleri konu alan, çığ, deprem, sel gibi durumlar Dersim/Tunceli bölgesindeki ağıtlara konu olmuştur. Gurbet, ayrılık, küslük gibi durumlarda Dersim/Tunceli yöresine ait ağıtlara ve müziğe girmiştir. Bunlar dışında dini duygular, dualar, beddualar da yoğun olarak işlenmiştir. Kutsal Ziyaret mekanları ve kutsal atfettikleri kişiler Dersim/Tunceli müziğinde önemli bir yer almaktadır.⁸²¹ Hakka bağlıktan, Kırklar Meclisinden, Hz. Ali’den ve Hak Aşkıdan bahseden sayısız deyişlerle zenginleşmiş bir müzik repertuarı mevcuttur.

Her zaman zari kılıp ben bir yâr isterem

Ben bu hüsnün âşıkıyım, bakmaya didar isterem

Elin elime aldım, ahdi Peyman eyledim

Âlemde bir vefadar her daim ben yâr isterem

İlmi tevhidin binası hattısiva bilir

Ben bu ilmin âşıkıyım, kendinden haberdar isterem

Bülbülü bağı sazaram istediğim güldür benim

⁸¹⁸ Daimî Cengiz, *Saklı Bir Kültürün Kadim Mirası: Geleneksel Dersim Müzik Kültürünün Temsiliyet Kodları ve Derleme Ezgiler Kataloğu*. (İzmir: Duvar Yayınları, 2022), 81.

⁸¹⁹ Mesut Özcan, *Öyküleriyle Dersim Ağıtları*, II, (Ankara: Kalan Yayınları, 2008), 78.

⁸²⁰ Fadime Ergun, “Dersim (Tunceli) Yöresinde Derlenen Zazaca Ağıtların Yapısal ve Tematik Yönden İncelenmesi”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024), 21.

⁸²¹ Geniş bilgi için bkz., Ergün, “Dersim (Tunceli) Yöresinde Derlenen Zazaca Ağıtların Yapısal ve Tematik Yönden İncelenmesi”.

Sanmayın ki herkes gibi âlemde murdar isterem

Hidmetine bel bağlamışam

Hakka yaranmak için

Şu âlemde Hakka yarar her neki var isterem

Gele gele ey Nesimî ahd iken dilin eyleme hilaf

*Yarın Hakkın divanında senden ikrar isterem.*⁸²²

Dersim/Tunceli bölgesinin coğrafi açıdan izole bir konumda bulunması ve Alevi kültürü bakımından büyük ölçüde homojen bir nüfus yapısına sahip olması, bölgenin kültürel ve müzikal çeşitlilik açısından özgün bir karakter kazanmasına katkı sağlamıştır. Bu özellikler aynı zamanda Dersim/Tunceli'yi, Alevi inanç sistemi içinde önemli bir merkez hâline getirmiştir. Alevilik için önemli bir inanç kurumu olan ocakların ve ziyaret yerlerinin Dersim/tunceli bölgesinde toplanması, bu bölgede hem inancı hem de teorik ve pratik açıdan yaşanabilir bir bölge olmasına yol açmıştır. Dersim/Tunceli bölgesinin etnik açıdan çok kültürlü yapısından kaynaklı olarak gelişen dil çeşitliliği (Zazaca, Türkçe, Kürtçe), bölgeye müzikal ifade olarak standartların dışında özgün bir yerellik duygusu aşılamaktadır.⁸²³

Dersim/Tunceli'de geleneksel aktarım olan edebi eserlerde üç dilde eserler icra edilmiştir. Bölgedeki müzik türlerinin icrasında Zazaca, %67 oran ve 699 ezgi ile ilk sırada yer alırken, en çok konuşulan ikinci dil olan Kürtçe müzik üretiminde 19 ezgi ile %2'lik bir paya sahiptir. Konuşulan üçüncü sıradaki Türkçe ise ezgi üretiminde 325 ezgi ile %31'lik bir oran sahiptir.⁸²⁴ 325 adet Türkçe ezgiden, 289'u ise dini ezgilerden oluşmaktadır. Dersim ezgileri, ağıt, aşk kıamları, dini müzik türleri, genel olarak Zazaca ile icra edilirken dini ezgiler ve deyişlerde çoğunlukla Türkçe olarak ifade edilmiştir. Diğer edebi ürünler olan masal, bilmece, mâni, hikâye-fıkra gibi ürünlerde genellikle

⁸²² “Her Zaman Zari Kılıp Ben Bir Yâr İsterem” adlı deyiş Tunceli-Hozat yöresine ait olup kaynağı Seyid Hasan Dededir. Notalayan ve derleyen Ferruh Arsunardır. Geniş bilgi için Bkz. Salih Turhan-Handan Kantar, *Tunceli Halk Müziği*, (Tunceli: Tunceli Valiliği, 2012), 119; Dalgıç, *Alevi İnancında Deyişler: Tunceli Örneği*, 53.

⁸²³ Erdoğan- Kara- Mengüş, “Tunceli Aleviliğinde İnanç-Müzik İlişkisi Üzerine Bir Alan Araştırması”, 518.

⁸²⁴ Daimî Cengiz, *Saklı Bir Kültürün Kadim Mirası: Geleneksel Dersim Müzik Kültürünün Temsiliyet Kodları ve Derleme Ezgiler Kataloğu*, (İzmir: Duvar Yayınları, 2022), 18.

Kırmancca/Zazaca dillerinde icra edilmiştir.⁸²⁵ Dersim bölgesindeki deyişlerde Hz. Ali başta olmak üzere Düzgün Baba, Munzur Baba, Hızır, on iki imamlar gibi kültlerin varlıklarının hiçbir şeye değişilmeyeceği vurgulanmıştır. Ayrıca dört kapı, kırk makamdan geçerek insan-i kâmil mertebesine geçişteki aşamalar da anlatılmaktadır.

⁸²⁵ Ergün, “Dersim (Tunceli) Yöresinde Derlenen Zazaca Ağıtların Yapısal ve Tematik Yönden İncelenmesi”, 19.

SONUÇ

Dersim yöresinde meydana gelmiş olan medeni ve sosyal yapı bu bölgenin coğrafyası ile bir bütün oluşturmuştur. Nitekim medeniyetlerin ortaya çıkması ve gelişmesi veya bulunduğu coğrafyada bir yaşam sürdürebilmesi coğrafi çevre şartlarına, çevre ve insan arasındaki bir meydan okumaya bağlıdır. Çevrenin çok çetin koşullarda olması medeniyetlerin oluşmasını ve gelişimini engeller ancak yaratıcı azınlık grup vasıtasıyla çevreye meydan okuyarak bulunduğu çetin koşullarda yaşamaya başlar. Bu durumda kültürlerin doğuşunda ve ilerlemesinde coğrafya ve iklim şartlarının etkisi kaçınılmazdır.⁸²⁶ Coğrafi yapının, bir medeniyetin şekillenmesinde ve insan yapısı üzerindeki etkisi kaçınılmazdır.⁸²⁷

19. yüzyılda Dersim'e seyahat eden Ermeni seyyah Antranik'e göre; Dersim/Tunceli bölgesi tabiatı, tarihi ve göreneği asi olan bir bölgedir ve yabancıları için tehlikeli olarak bilinir. Bölgeye yerel beylerin korumasında ve bölgeyi bilenlerin rehberliğinde girilip çıkılabildiğini, bu bölgede yaşayan halkın gelen tüm yabancıları büyük bir şüpheyle yaklaştıklarını, topraklarında casusluk yapıp düşmana haber taşıyacaklarını ve yabancıları asla güvenmediklerini aktararak bölgenin kapalı bir kültürel yapı da olduğunu aktarmaktadır.⁸²⁸ Dersim'in yüzyıllar boyunca bir devlet teşkilatlanması altında kalmamasından ötürü ve büyük şehirlerden uzak, dağlık yapısı nedeniyle güvenli olmayışından yabancı gezginlerin de buraya gelmemiş olmalarından bahsederek coğrafi yapının bölge insanının üzerindeki etkisi hakkında bilgi vermektedir.⁸²⁹

Dersim/Tunceli, coğrafyasının özellikleri dolayısıyla etnik bir çeşitliliğe dayandığını söyleyebiliriz. Bu etnik ve dini farklılıklar çerçevesinde bölgede kendine özgü bir Alevilik inancı şekillenmiştir.⁸³⁰ Coğrafyanın korunaklı yapısı, merkezi yöneticilerle karşı karşıya gelen gruplar için bir yerleşim alanı olmuş, bu farklı demografik yapıların birlikteliğiyle yoğrulan farklı inançlar ve kültürler ortaya çıkmıştır.

⁸²⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997), 25-26; Osman Gümüşçü, "Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras", *Erdem* 75, (2018), 107. (99-120).

⁸²⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, 246.

⁸²⁸ Antranik, *Dersim Seyahatnamesi*, 117.

⁸²⁹ Antranik, *Dersim Seyahatnamesi*, 126-127.

⁸³⁰ Çakmak, *Tunceli-Hozat Bölgesinde Sarı Saltık Ocağı ve Bektaşilik* (Tarih-İnanç ve Doktrin-Ritüel), 27; Yalçın Çakmak, "Dersim Yöresindeki Ocakların Kızılbaş/Alevi-Bektaşî Geleneğiyle İlişkisi", *II. Uluslararası Dersim Sempozyumu*, (2013), 990.

Bölgede, Ermenilere ait Hristiyan inancı, Zerdüştlük, Şiilik, Ehl-i Hak, Alevilik, Şamanizm, Yezidilik, İslamiyet gibi farklı birçok inanç iç içe geçerek bugünün Dersim etnik yapısını meydana getirmiştir. Dersim yöresindeki kutsal sayılan mekanlar, su, ağaç, ateş, dağ, kaya, mezar gibi tabiat kültleri Eski Türklerdeki Şamanizm inancının da yansımaları olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸³¹ İslamiyet’le birlikte de bu bölgede Raa Haq, Muhammed, Ali, On iki İmam, Pir Seyyit, Evliya gibi tasavvufi kavramlar kullanılmaya başlanmıştır.⁸³² Bu durumda Türklerin Anadolu’ya göçleriyle başlayan farklı gruplara ait bir etnik yapılanmanın Dersim ve çevresinde hissedildiğini söylemek mümkündür. Buralara gelmiş olan Türkmen gruplar, bölgede daha önce etkilerini bırakmış olan Grek, Hristiyanlık, Pers ve diğer Mezopotamya inançları ile irtibata geçmişler ve böylece kültürel etkileşimi aktifleştirmişlerdir.⁸³³ Dersim bölgesindeki etnik yapı din ve kültürel kompozitinin bu bölgede gelmiş geçmiş tüm kültürlerle mutlak bir ilişkisi vardır ve bu kültürler birbirlerini karşılıklı olarak etkilemişlerdir.⁸³⁴

Dersim bölgesinde yaşayan Alevi/Kızılbaş topluluklar arasında tabiata yüklenen anlamlar Orta Asya Türkleri gibi çok derin ve çok boyutludur.⁸³⁵ Bu yörede su, dağ, tepe, kaya kültürlerinin Eski Şaman inancına benzer şekilde önemli olduğu bugün bile devam ettirilen ritüellerden anlaşılmaktadır.⁸³⁶ Munzur Dağları, Düzgün Baba Dağı, Buyer Baba Dağı, gibi dağlar ile bunların üzerinde bulunan, Akbaba, Sebil Baba, Ziyaret Baba, Sarı Saltık, Büklü Dede, Kaçgerekbaba, Bobyazbaba, Dojikbaba, Zebaba, Tokmakbaba, Sivribaba, Sarısaltuk ve Kızılziyaret tepesi; gibi dağ ve tepeler yöre halkının önem atfettiği ve ziyaret ettiği noktalarlardır.⁸³⁷ Bu dağ ve tepeler kutsal mekan olmakla beraber, mistik hikayelerle geçmişten günümüze kadar gelerek yöre halkı için önemli birer inanç mekanı olma özelliğine sahip olmuştur. Bu sebeple yöre halkına göre bu mekanların

⁸³¹ Antranik, *Dersim Seyahatnamesi*, 125; Deniz, *Yol/Re: Dersim İnanç Sembolizmi Antropolojik Bir Yaklaşım*, 233-234; Çakmak, *Tunceli-Hozat Bölgesinde Sarı Saltık Ocağı ve Bektaşilik*, 62-65; Yalçın Çakmak, “Dersim Yöresindeki Ocakların Kızılbaş/Alevi ve Bektaşi Geleneğiyle İlişkisi”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 74, (2015), 132.

⁸³² Munzuroğlu, *Toplumsal Yapı ve İnanç Bağlamında Dersim Aleviliği*, 15; Gezik-Çakmak, *RAA HAQİ-RİYA HAQİ Dersim Aleviliği İnanç ve Terimleri Sözlüğü*, 4; Deniz, *Yol/Re: Dersim İnanç Sembolizmi Antropolojik Bir Yaklaşım*, 240.

⁸³³ Ocak, *Alevi Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi İslam Öncesi Temelleri*, 104-109.

⁸³⁴ Munzur Çem, *Dersim Merkezli Kürt Aleviliği Etnisite, Dini İnanç, Kültür ve Direniş*, (İstanbul: 2011), 221.

⁸³⁵ Gül, “İnsan-Mekân İlişkisi Üzerine (Dersim Bölgesi Örneği XV-XX. Yüzyıllar)”, 177.

⁸³⁶ Ocak, *Alevi Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, 114-115; Karataş, “Dersim Alevine Kaynaklık Eden Kültler, Kutsal Mekânın Önemi ve Muznur Baba”, 335.

⁸³⁷ Karataş, “Tunceli Aleviliği ve Düzgün Baba Kültü”, 77; Gül, “İnsan-Mekân İlişkisi Üzerine (Dersim Bölgesi Örneği XV-XX. Yüzyıllar)”, 177.

ruhları vardır ve canlıdırlar.⁸³⁸ Kutsal mekân ve ziyaret kültürü sadece dağ, taş, tepe, çeşme gibi maddi kalıntılara değil, kutsal atalar, dede ve pirlere de yüklenmiş bir olgudur. Bu ata, dede ve pirlere kabirleri birer ziyaretgâh olarak yöre halkı tarafından ziyaret edilen, çıra yakılarak dua edilen, kurban ve adak kesmek gibi dini ritüellerin yapıldığı mekanlar olma özelliğini de taşımaktadır.⁸³⁹ Dersim bölgesindeki önemli ziyaret mekanlarından bazıları ise şunlardır; Kureyş Baba,⁸⁴⁰ Düzgün Baba,⁸⁴¹ Munzur Baba,⁸⁴² Ana Haskar,⁸⁴³ Kal Ferhat,⁸⁴⁴ Buyer Baba,⁸⁴⁵ Kırklar Dağı,⁸⁴⁶ Gömülgen Ziyareti,⁸⁴⁷ Şıh Delili Berhecan,⁸⁴⁸ ve Hızır Gölü ve Taşı⁸⁴⁹ gibi mekanlardır. Bu mekanlar özellikle Anadolu Alevileri için önem teşkil eden mekanlardır. Her birinin menkıbevi özelliği yöre halkının inanç yapısında canlı bir şekilde devam ettirilmektedir. Bu ziyaret yerlerinde kansız kurbanlar, adaklar yapılarak, çırılar yakılır, saçılar ve lokmalar dağıtılarak niyazda

⁸³⁸ Çakmak, “Dersim Yöresindeki Ocakların Kızılbaş/Alevi ve Bektaşî Geleneğiyle İlişkisi”, 140; Kızılca Yürür, *Dersim Alevilerinde İyileştirme Geleneği*, (İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2019), 112; Köse, *Tunceli Yöresindeki Eski Türk İnançlarının İzleri*, 77.

⁸³⁹ İbrahim Tosun-Ali Koç, “Tunceli Aleviliğinde Ritüellere ve Dine Yansımış Eski İnanç ve Kültürlerin İzleri”, *Uluslararası Filoloji Bengü*, 2/1, (2022), 12-13.

⁸⁴⁰ Bkz., Sinan Boztape, *Kureyşan Ocağı*, (İstanbul: 2009); 18; Sadullah Gültekin, “Baba Masnsur’dan Şeyh Harun’a Bir Alevi Ocağının Tarihî Kökenine Dair Bazı Gözlemler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 63, (2012), s.139-150; Kibar Taş, “Dünü ve Bugünü İle Kureyşan Aşiretleri”. (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, 2017), 68; Kibar Taş, “Kureyşan Aşireti’nin/Ocağı’nın 16. Asırdaki Kureyş Aşireti İle Tarihî Bağlamdaki Yakınlığı”, *OTAM*, 43, (2018), 229-246; Buse Yıldız, “Kutsal Mekân ve Coğrafya: Nazımiye (Tunceli) Örneği”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018), 46-51; A. Uzun-B. Yıldız, “Kutsal Yerlerin Kültürel Coğrafyası: Nazımiye İlçesi (Tunceli) Örneği” *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 41, (2019), 132.

⁸⁴¹ Yüksel Işık, *Bir Tutam Tunceli*, Tunceli: Tunceli Valiliği, 2012, 106; Yıldız, *Kutsal Mekân ve Coğrafya: Nazımiye (Tunceli) Örneği*, 52-61.

⁸⁴² Yavuz Çopanoğlu, “Munzur İmgesi Üzerinden Kendisini Kuran Şehir: Tunceli (Dersim)”, *I. Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu*, (2011), 173- 183; Işık, *Bir Tutam Tunceli*, Tunceli: Tunceli Valiliği, 2012, 101-103, 111; Karataş, “Dersim Alevine Kaynaklık Eden Kültler, Kutsal Mekânın Önemi ve Munzur Baba”, 341-347; Hüseyin Özcan-İsmail Peker, “Munzur Baba Efsanesi Üzerine Bir Değerlendirme”, *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/6, (2015), 54-67; Aziz Altı, “Munzur Baba Mitolojisi ve Tarihî Kaynakları Üzerine Bir Deneme”, *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/12, (2018), 71-85.

⁸⁴³ Yıldız, *Kutsal Mekân ve Coğrafya: Nazımiye (Tunceli) Örneği*, 62-63; İ. Tosun-A. Koç, “Tunceli Aleviliğinde Ritüellere ve Dine Yansımış Eski İnanç ve Kültürlerin İzleri”, (2022): 1-22. <https://doi.org/10.29228/filolojibengu.10>.

⁸⁴⁴ Yıldız, *Kutsal Mekân ve Coğrafya: Nazımiye (Tunceli) Örneği*, 66-67.

⁸⁴⁵ Hıdır Dulkadir, *Dersim’in Kutsal Mekanları*, (İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2018), 91-92.

⁸⁴⁶ Dulkadir, *Dersim’in Kutsal Mekanları*, 53-55.

⁸⁴⁷ Köse, *Tunceli Yöresindeki Eski Türk İnançlarının İzleri*, 178-179.

⁸⁴⁸ Danik, *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Tasları*, 38; Köse, *Tunceli Yöresindeki Eski Türk İnançlarının İzleri*, 180.

⁸⁴⁹ Ahmet Kerim Gültekin, “Kutsal Mekanlar ve Bazı Uygulamalar Üzerine”, *Munzur Dersim Etnografya Dergisi*, 8, (2004), 19; Yıldız, *Kutsal Mekân ve Coğrafya: Nazımiye (Tunceli) Örneği*, 71.

bulunulur. Eski Türk inançlarındaki gibi bu ziyaret mekanlarındaki suların şifalı olduğuna, ağaçların kutsal olduğuna inanılır.⁸⁵⁰

Dersim/Tunceli bölgesinde Dedelik ve ocak sahibi olmak tüm Anadolu Aleviliğinde olduğu gibi burada önemli olmuş ve yüzyıllar boyunca kuşaktan kuşağa aktararak ayakta kalmaya devam etmiştir. Eski Türklerde olduğu gibi, Dersim’de de ocak ve ateş iyesine bir saygı işareti olarak ocaktaki ateş söndürülmez, ona olan saygı ömür boyu sürdürülürdü. Ateş, ocağın içindeki küle gömülerek uyutulur, su dökülmezdi. Bir anlamda evin ocağı gerek maddî gerekse mânevî olarak evin merkezini oluşturmaktaydı. Bu gelenek İran’daki Ehl-i Hakk ile Tunceli Aleviliği arasında bir paralellliği göstermektedir.⁸⁵¹

Dersim’de Alevi inancı ile birlikte yerleşmiş Fatma Ana kültü, daha önceki topluluklarda var olan, doğurganlığın, iyiliğin, bereketin, iffet ve analığın sembolü olan Anahita, Kibele, Umay gibi Tanrıçaların yerini almıştır. Eski Türklerdeki Umay Ananın, kötü ruh ve kötü iyelerden koruyucu şifacı kimliği Dersim coğrafyasında, Fatma Ana olarak, onun şifacılığıyla “*Benim elim değil Fatma Ananın eli olsun*” şeklindeki ifadeyle karşımıza çıkmaktadır.⁸⁵² Yine Dersim bölgesindeki Türk izlerinin rastlandığı diğer bir konu ise yer adlarında ve kişi adlarında Türkçe kelimelere rastlanması ve cemlerde gülbanklar (dua) arasında hep Türkçe duaların edilmesidir.⁸⁵³

Dersim/Tunceli il sınırları içerisinde geçmişten günümüze dek süre gelen dini, kültürel ve tarihi eserler aynı zamanda kültürel aktarım olarak, bu yörenin tarihinin bir maddi kalıntılarını oluşturmaktadır. Bu durum, yörede hangi dini inanışların bu coğrafyada yaşandığını göstermektedir. Yöredeki dini eserler; kilise, şapel ve cami gibi yapılar bu bölgedeki birbirinden farklı dini yaşamın birer kanıtıdır.⁸⁵⁴ Bölgede yaşayan

⁸⁵⁰ Mehmet Emim Bars, “Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Şor Kahramanlık Destanlarına Yansımaları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 27, (2014), 387; Salih Işık, “Hayat Ağacı ve Kutsal Ağaçlar: Türk ve Çin Mitolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma”, *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 511-550; Köse, *Tunceli Yöresindeki Eski Türk İnançlarının İzleri*, 181.

⁸⁵¹ Necat Birdoğan, *Anadolu ve Balkanlar’da Alevi Yerleşmesi*, (İstanbul: Mozaik Yay., 1995), 101; Jean Paull Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, tercüme Aykut Kazaneyil, (İstanbul: İşaret Yay., 1998), 180.

⁸⁵² Deniz, *Yol/Rê: Dersim İnanç Sembolizmi*, 282; S. Kumartaşlıoğlu, “Fatma Ana Üzerine Anlatılan Efsaneler”, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 3/6, (2015), 106-115; İ. Tosun-A. Koç, “Tunceli Aleviliğinde Ritüellere ve Dine Yansımış Eski İnanç ve Kültürlerin İzleri”, 11.

⁸⁵³ Kemali, *Erzincan Tarihi*, 183-184; Taş, *Tunceli (Dersim) Yöresindeki Aşiretler ve Sosyo-Kültürel Yapıları*, 142-143.

⁸⁵⁴ Harman, “Tunceli’de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar”, 30.

çok sayıda farklı medeniyet burada farklı inançların yerleşmesine imkân sağlamıştır. Bu coğrafyada uzun süre varlığını devam ettiren ve bu bölgede önemli bir güç olabilen Medler, halk üzerinde hala devam etmekte olan Zerdüştlüğün derin izlerini bırakmışlardır.⁸⁵⁵ Yöre halkının günümüze kadar gelen ateş ve güneş kültünü devam ettirdikleri görülmektedir. Halkın göze, çağlayan, ziyaret yerleri, kutsal saydıkları kaya diplerini, ziyaret mekanlarına mum yakmaları ve sabah güneşe doğru yönelerek dua etmeleri bu kültürün devamı niteliğindedir.⁸⁵⁶ Dersim’de bugün de devam eden, yaşlıların güneşin doğuşunda ve batışında onu dualarla ve saygı öpücükleriyle karşılayıp, uğurlamaları bu kültürün devamı niteliğindedir. Dersimliler, güneşi, “*Cemal a Ali u Mihemmed/Muhammed’in cemali*” olarak tanımlarlar.⁸⁵⁷ Güneş, Hz. Muhammed’i Ay ise Hz. Ali’yi temsil etmekteydi.⁸⁵⁸ Yörede Hz. Ali, Hüseyin, Hızır, Ehlibeyt, On iki İmam, Munzur Baba, Baba Mansur ve Düzgün Baba gibi dinî özelliğe sahip kişilere özel değer verilir. Güneş, su gibi bazı doğa elementlerine dinî bir kutsiyet atfedilir.⁸⁵⁹ Bu yöreye İslamiyet’ten önce gelen Türk akınları sonucu yerleşmiş ve yöreye etki etmiş eski Türk inanışlarının da yansımaları görülmektedir. Yer, su, dağ, ağaç, hayat ağacı, ateş, ocak, kurban, atalar kültü gibi eski Türk inanışları da süregelmiştir.⁸⁶⁰ Eski Türklerinin bu bölgede bırakmış oldukları izlerden biri de koç, koyun ve at biçimli mezar başlıkları ve balbal geleneğidir.⁸⁶¹

Dersim coğrafyasını, birbirinden farklı kültürlerin yaşama ve kaynaşma fırsatı bulduğu bir alan olarak tanımlamak mümkündür. Birbirinden farklı kültürlere ait olan

⁸⁵⁵ Aksoy, *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli*, 67.

⁸⁵⁶ Aydın Demirel, “Tunceli’de Ziyaret Yerleri ve Halk İnanışları”. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü 2022), 12.

⁸⁵⁷ Dilşa Deniz, “Dersim’in İnanç Sembolizmi”. (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2011), 266-267.

⁸⁵⁸ Dersim inancında Ali ve Muhammed adları güneş ve ay ile daha genel tanımı ise, ışıqla/nurla ilişkilendirilmiştir. En büyük ışık kaynağı olarak güneş, Rabbin en seçkin sevgili kuludur, şafak sökerken ufukta görülen ilk kıvılcık Ali’dir, Ali kılıcıyla karanlıkları yırtarak ufuktan ilk ışıkların evrene yayılmasını sağlar, ilk önce “yüceler” aydınlanır. Ve onun açtığı yoldan ak cemaliyle güneş, yani Muhammed doğar. Çoğu sabah duaları; “*Muhammed vejino Oli ve vero/Muhammed doğuyor, önünde Ali*”, şeklinde başlar. Bkz., Metin Kahraman-Kemal Kahraman, *Binler Kapısı*, (İstanbul: Kalan Müzik, 2006), 60.

⁸⁵⁹ Ağar, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*, 44.

⁸⁶⁰ Bkz., İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980); Ahmet Yaşar Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015); Ahmet Yaşar Ocak, *İslam-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü*, (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990); Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2001); Ekrem Ayan, “Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı”, *Türkler*. III, (2002).

⁸⁶¹ Bkz., Onur Köse, “Tunceli’nin Taştaki Tarihi, Koç-Koyun-At Biçimli Mezar Taşı ve Balbal Geleneği”, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 14/85, (2022).

Anahita, Kibele, Umay, Hz. Fatma kültlerini, Dersim/Tunceli halkı tarafından Alevilik inancının kutsal dairesine alarak yaşattığını şahit oluyoruz.⁸⁶² Kam- Şaman geleneğinin İslami yansıması olarak kabul edilen, Eren- Evliya kültürünün de önemli örnekleri Dersim/Tunceli yöresinde oldukça yaygın olduğunu görmekteyiz. Tunceli yöresi, dağların erenlere ev sahipliği yaptığı kutsal alanlar olarak, akarsuların, kayaların veya ağaçların da ruhu olan kutsal yerler olduğuna inandıkları kutsal mekânlarla doludur.⁸⁶³ Özellikle su ve akarsu kültürünün de yoğun olarak yaşandığı bu coğrafyada Eski Türk inanışlarının etkisi ile suya temizlik ve saflık⁸⁶⁴ atıflarında bulunmaları bölgedeki Munzur⁸⁶⁵ suyunu önemli bir hale getirmiştir. Bu sebeple yörede Munzur suyu üzerine farklı varyantlarda efsanelerin aktarılan bir kültürel öge olarak devam edegeldiğini görmekteyiz.⁸⁶⁶ Bu kültürel varlıkların örnekleriyle Dersim/Tunceli coğrafyasının farklı kültür ve inançların harmanlandığı kadim bir coğrafya olduğunu görmekteyiz.

Sonuç olarak Dersim/Tunceli ve çevresi, Anadolu'ya Türk göçlerinin başladığı dönemlerden itibaren sıklıkla yerleşim yeri ve sığınma mekânı olmuştur. Coğrafyasının engebeli, sarp, dağlık ve kayalık olması güvenlik açısından tercih edilen bir alan olmasını sağlamıştır. Bu bakımdan buraya yerleşmiş olan grup ve topluluklar burada kendi medeniyetlerini diğer medeniyetlerle beraber inşa ederek bugünün Dersim kültürünü ortaya çıkarmışlardır. Özellikle Türk göçleriyle başlayan süreçte Beyliklerin, Selçukluların, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevilerin etkisiyle Türk kültür hayatının izlerini, buralara gelerek yerleşmiş ve zamanla burada diğer kavimlerle iç içe geçmiş olmasına rağmen Türk gelenek görenekleri, tabiata yükledikleri anlamları, su, ateş, ağaç, dağ, taş, tepe gibi doğadaki elementlere inançları ve onları kutsamaları Eski Türk inançlarının devamı niteliğinde sürdürülmüştür. Kozmopolit yapılanması, farklı inanç ve geleneklerin bir arada barındırılması gibi sebeplerle Dersim/Tunceli bir nevi Anadolu'nun Horasanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁸⁶² Dilşa Deniz, *Yol/Rê: Dersim İnanç Sembolizmi*, (Ankara: İletişim Yayınları, 2012), 282.

⁸⁶³ Onur Köşe, “Munzur Örneği Üzerinden Tunceli (Dersim) Yöresindeki Eski Türk İnançlarının İzleri”, *Genç Kalemler Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi*, 5/6 (2019), 37.

⁸⁶⁴ Ünver Günay ve Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, (Kayseri: Berikan Yayınevi, 2015), 59.

⁸⁶⁵ Munzur nehri, Tunceli ilinin kuzey batısında Ovacık ilçesi sınırlarında bulunan ve aynı adı taşıyan Munzur Dağı eteklerinden çıkan 40 gözeli kaynaktan doğar. Bu gözeler dini olarak kutsal kabul edilen yerler olmakla birlikte, efsanelere de konu olmuş mitolojik bir tasavvurun da vücut bulduğu yerdir. Bkz., Köşe, “Munzur Örneği Üzerinden Tunceli (Dersim) Yöresindeki Eski Türk İnançlarının İzleri”, 32-37.

⁸⁶⁶ Bkz., Köşe, “Munzur Örneği Üzerinden Tunceli (Dersim) Yöresindeki Eski Türk İnançlarının İzleri”, 32-37.

KAYNAK BİLGİSİ

Orta çağ döneminde Dersim/Tunceli ilgili araştırmada ana kaynakların yanı sıra birinci ve ikinci elden kaynaklar büyük ölçüde kullanılmıştır. Dersim hem tarihi hem de coğrafi açıdan önemli bir konum olması sebebiyle bölgeye hâkim olmak isteyen siyasi güçler ve farklı etnik kökenli grupların ilgisini çekmiş olması ve bu durumu bahseden kaynaklar, seyahatnameler, destanlar, menkıbeler ve velayetnameler bu çalışmanın ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Dersim'in Orta çağdaki döneminin tarihi, coğrafi, dinî, siyasi ve etnik yapısı araştırma alanına dahil olduğundan bu konularla ilgili temel kaynaklar incelenmiştir. Ayrıca Dersim'in coğrafi olarak gerek dini ve gerekse etnik yapılanmasının gereği gayrimüslimler ve devletlerle olan ilişkileri dolayısıyla Ermeni, Süryani ve Bizans kaynakları da araştırmamızda kullanılmıştır.

İbnü'l Adim, *Bugyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*:

Bugyetü't-taleb fî Târîhi Haleb adlı eser, Selçuklu tarihi ve şehirleri açısından önemli bir kaynak eserdir. Selçukluların soyu hakkında tafsilatlı bilgiler sunan eser, kültür ve siyasi tarih açısından da ehemmiyetlidir. Eserin bu bölümü “Biyografilerle Selçuklular Tarihi” adıyla Ali Sevim tarafından Türkçeye tercüme edilerek neşredilmiştir.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*:

İbnü'l-Esîr'in, “el-Kâmil fî't-Târîh” adlı eseri Türk tarihi için, özellikle Selçuklular, Abbasîler ve Moğol istilâsı dönemlerinde akla gelen en önemli eserlerden biridir. 1160 senesinde Cizre'de doğan müellif, 1233 yılında Musul'da vefat etmiştir. Eserinde olayları dünyanın başlangıcından başlayarak ele alıp, 1230 senesine kadar getirmiştir. Eseri 12 ciltten oluşan bir tarih kitabı hüviyetindedir. Musul ve el-Cezire bölgeleri ile Anadolu coğrafyasını ve tarihini içeren birinci elden kaynak olma özelliğini taşıdığı için oldukça önemlidir. Eserde, Anadolu Selçukluların; Dersim, Çemişgezek, Pertek gibi araştırma konumuza dahil olan coğrafi bölgeleri ele geçirmesi ve yine Celaleddin Harzemşah'ın Moğollardan kaçarak Anadolu'da Dersim civarına geldiği yönünde ki bilgileri bölge tarihi araştırmamız açısından da oldukça önem taşımaktadır. Eserde yazar konuların anlam açısından birbiriyle bağlantısının kopmaması için birbiriyle ilgili olan konuları aynı bölümlerde yazarak ifadelerini anlaşılır kılmaya çalışmıştır. Önemli olayları ayrıntılı bir şekilde aktaran müellif; küçük olayları her yılın sonunda

“zikrû iddeti havâdis” başlığının altında özet şeklinde vermiş akabinde o yıl ölen ünlü kişiler içinde haklarında kısa açıklamalar yapmıştır.

İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâ'îye fî Umûri'l-Alâ'îye (Selçuk-Nâme):*

İbn Bîbî tarafından Farsça olarak kaleme alınan, “el-Evâmirü'l-Alâ'îye fî'l-Umûri'l-Alâ'îye” adlı bu eser vakaların ayrıntılı tasviri, kronolojisi ve günümüze değin ulaşan bir vekayiname özelliğine sahip olması açısından oldukça önemli olan ana kaynaklardan biridir. Özellikle eserde XIII. yüzyıl Anadolu Selçuklu Devletinin tarihi hakkında geniş bilgilere ulaşmak mümkündür. İlhanlı veziri ve tarihçisi Alâeddin Ata Melik Cüveynî'nin isteği ile kaleme alınan bu eser, Malazgirt zaferinin hemen Anadolu'ya gelerek burada hem fütuhât yapan hem de Anadolu'nun Türkleşmesine katkı sunan Anadolu beylikleri ve Emir Mengücek, Emir Saltuk, Emir Artuk, Emir Dânişmend gibi meşhur beyleri ile Anadolu Selçukluların ilk hükümdarı olan Kutalmışoğlu Süleyman Bey, I. Gıyâseddin Keyhüsrev, I. İzzeddin Keykâvus ve I. Alâeddin Keykubâd'ın yaşam hikâyelerine dair önemli bilgiler barındırmaktadır. Özellikle I. Alâeddin Keykubâd'ın Dersim bölgesindeki aşiretleri kayd altına aldırması gibi konulara ulaşılması açısından önemlidir. Yine Celaleddin Harzemşah'ın Dersim, Çemişgezek civarlarını da etkisi altına alabilecek bölgelere gelmiş olması yönündeki yaklaşımları Dersim tarihinin incelenmesinde katkı sağlamaktadır. Müellif eserinde bahsettiği diğer önemli bir olay ise Babailer İsyanıdır. Baba İlyas ve onun faaliyetleri ile ilgili önemli bilgiler veren müellif bu isyanın Anadolu coğrafyasında nasıl yankı bulduğunu da ayrıntılı olarak ele almıştır.

Sibt İbnü'l- Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l Ayân*

1185 yılında Bağdat'ta dünyaya gelen müellifin tarih, vaaz, fıkıh alanında eserler meydana getirmiştir. “Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân” adlı eserinde başlangıçtan 654/1257 yılına kadar ki olaylar anlatılmıştır. Büyük Selçuklu ve Batiniler arasındaki mücadelelerin anlatıldığı eserde, 1056-1087 yılları döneminin Selçuklu faaliyetleri de anlatan bölümü Ali Sevim tarafından neşredilmiştir.

Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ:*

Farslı bir Moğol tarihçisi ve İlhanlıların önemli bir devlet adamı olan Alâeddin Ata Melik Cüveynî'nin Farsça kaleme aldığı “Tarih-i Cihângüşâ” adlı eserini 1253-1259 yılları arasında kaleme almıştır. Hülagu'nun Alamut kalesini ele geçirip burayı yakıp

yıktığı dönemde kütüphanedeki eserlerin önemli bir kısmının telef olmasının önüne geçmiştir. Harezmşahlar'ın hakkında ve Moğolların tarihleri hakkında ele alınmış ana kaynaklardan biridir. Eser üç ciltten oluşur. Birinci ciltte, Moğolların gelenekleri, Cengiz Hanın yasasını, Moğolların tarihini, Uygur ve diğer Türk boyları hakkında bilgi verilmiştir. İkinci ciltte, Harezmşahlar, İran Moğolları tarihini, Karahıtaylılar ile ilgili bilgiler vermiştir. Üçüncü ciltte ise, Hülagu'nun İran'daki faaliyetleri ve Batınilerle mücadelelerini 1257 yılına kadar olayları konu alır.

Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşı, *Câmiu'd-Düvel*:

XVII. yüzyılda kaleme alınmış eser İslâm tarihinin önemli kaynaklarından biridir. “Câmiu'd-Düvel” adlı Arapça eser, “Müneccimbaşı Tarihi” ismiyle Ahmed Nedim tarafından Türkçeye çevrilmiş ve yayınlanmıştır. Türkiye Selçukluları'na ait olan kısım ise Ali Öngül tarafından mukayeseli bir çalışma ile Türkçeye tercüme edilerek neşredilmiştir.

Reşîdü'd-dîn Fazullâh Hemedanî, *Câmi'ü't-Tevârîh*:

Türk ve Moğol halkları ile ilgili konuların, adetlerin anlatıldığı “Câmi'ü't-Tevârîh” isimli eser, İlhanlılarla ilgili Gazan Han'ın vefatına kadar geçen dönemle ilgili bilgiler veren modern anlamda ve tarafsızca yazılmış olan ilk coğrafya ve dünya tarihi kitabıdır. İlhanlıların veziri olan Reşîdü'd-dîn Fazullâh Hemedanî'nin bu eseri, Türk tarihiyle ilgili İslami dönemde yazılmış ana kaynaklardan biridir. Büyük Selçuklu Devletinin son zamanları, Beylikler dönemi ve İlhanlı dönemine dair önemli bilgiler içerir.

Anonîm, *Tarih-i Âl-i Selçuk*:

Yazarının adı bilinmediği için “Anonim” veya “Anonim Târih-i Âl-i Selçuk” adındaki eser, İslam Tarihi'nin bir nevi özeti mahiyetinde, 1143 yılına kadar olan olayları ele alır. Türklerin Anadolu'yu fethi ve Haçlılar'ın Anadolu'ya seferleri hakkında bilgiler veren eserin Türkçe 'ye tercümesi ise Ali Sevim tarafından yapılmıştır. Büyük Selçuklular ile ilgili ve Celâleddin Harizmşah ile ilgili muhtasar bilgiler veren eser, Türkiye Selçukları ile ilgili daha tafsilatlı ve tarihini belirten bilgiler verdiği için önemlidir. Paris Millî Kütüphanesindeki tek nüshadan fotoğraf ile çoğaltılarak 1952'de F. N. Uzluk tarafından tek kitap şeklinde neşredilmiştir.

Eflâkî Şemseddîn Ahmed el-Ârifi, *Menâkıbu'l-Ârifin*:

Mevlâna Celaleddin-î Rûmî ve halefleri hakkında yazılmış olan bu eser, daha sonra ki Mevlevî Menâkıbnâmelerine de kaynaklık yapmış olması sebebiyle önemlidir. Aslen İranlı olan yazar Mevlâna Celâleddin-î Rûmî ile aynı dönemde yaşamamış ancak onun oğlu Sultan Veled ile tanışmış, Ulu Arif Çelebi'ye bağlanarak Mevlevî çevreye girmiş ve onun isteği üzerine Mevlevilik hakkında ki bilgileri burada edinerek eserine yansıtmıştır. 1318 yılında yazılmaya başlayan eser, 1358 yılında Konya'da tamamlamıştır. Eserde, Türkiye Selçuklularının XIII. ve XIV. yüzyılına dair siyasi, içtimaî, dini, iktisadi hayatı, köy ve şehirlere yönelik teşkilatlanma, buralara özgü kıyafet ve gelenek-görenekler hakkında bilgilere yer verilmiştir. Selçuklu devlet adamlarının ulemaya bakış açısını ulemayla olan ilişkilerinin nasıl olduğuna dair kapsamlı bir şekilde verdiği bilgiler önemlidir.

Elvan Çelebi, *Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsibi'l-Ünsiyye*:

XIV. yüzyılın önemli mutasavvıflarından olan Aşık Paşa'nın oğlu Elvan Çelebi tarafından ele alınmış olan “Menâkıbu'l-Kudsiyye fî Menâsibi'l-Ünsiyye” adlı eser XIII. yüzyıl Anadolu'sunun tarihi, dini ve içtimai hayatını anlatan önemli eserlerden biridir. XIII. yüzyılın Anadolu'daki en önemli olaylarından biri olan Babai İsyanı hakkında detaylı bilgiler sunan eser, Baba İlyas'ın menkıbevi hayatı hakkında da oldukça önemli bilgiler sunmaktadır. Onun eseri daha sonraki Babai İsyanıyla ilgili eser yazarlara kaynaklık etmiş olduğu için birinci el kaynak olarak düşünülmektedir. Menkıbeleri kronolojik bir sıra ile ele alan yazar eserde nazım bir yazım şekli kullanmıştır.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*:

17. yüzyılda Evliya Çelebi tarafından yazılmış olan “Seyahatname” 10 ciltten oluşturulmuştur. Anadolu coğrafyası hakkında gidip gördüğü yerler hakkında tafsilatlı bilgiler sunan eser bu coğrafyaların kültürel, siyasi, dini ve içtimai yapıları hakkında da oldukça aydınlatıcı bilgiler ihtiva edici bilgiler barındırmaktadır.

Hacı Bektaş-ı Veli, *Velâyet-Nâme*:

Eserin başında, Horasan ve burada geçen olaylar anlatılmasıyla başlanılan eserde Hacı Bektaş-ı Veli'nin kâfirlerle cihat eden bir veli-gazi unvanı şeklinde aktarılırken, Anadolu'da anlatılan menkıbelerde ise Hacı Bektaş-ı Veli'nin keramet sahibi bir veli

olarak tasvir edilmektedir. “Velâyet-Nâme”, sadece Hacı Bektaş-ı Veli hakkında değil XIII. yüzyılın Anadolu’sunda yaşayan ve ses getiren diğer veli ve erenleri hakkında ada bilgiler sunmakta olduğu için özellikle çalışmamızda yer verdiğimiz kaynaklardan biridir. Nitekim kendisiyle beraber Horasan’da ders almış Dersim bölgesinde yerleşmiş olan eren-veli isimleri hakkındaki bilgileri bizler için önem atfetmektedir.

İbn Haldun, *Mukaddime*:

İbn Haldun’un “Mukaddime” adlı eseri; tarih felsefesi, siyaset, sosyoloji, toplumsal metafizik gibi sosyal bilimlerin içeriğinin birleştiği bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Müellif bu kitapta beşerî tarih ve sosyolojik olaylar kapsamında toplumu oluşturan ailelerin bağlandığı aşiret ve boyların içtimai ve kültürel özelliklerinin ekonomik, siyasi ve dini yaşama katkısı ve bu yaşamdan aldığı etkiyle nasıl şekillendiğine dair bilgileri felsefi bir bakış açısıyla ifade eder.

Ebül Hayr Rûmî, *Saltukname*:

Osmanlı Şehzadesi Cem Sultan’ın Sarı Saltuk’un hayat hikayesinden etkilenmesi sonucu Ebu’l Hayr’a yazdırtmış olduğu eser “Saltukname”, Sarı Saltuk’un hayat hikayesini konu almaktadır. Sarı Saltuk’un Anadolu’da ve Rumeli’de İslam fütüvvetinde bulunmuş olması, burada gerçekleştirdiği gaza ve cihat faaliyetleri, kahramanlıkları ve sahip olduğu kerametler ayrıntılı şekilde ele alınmıştır.

Ebû’l-Ferec İbnü’l-İbrî, *Abu’l-Farac Tarihi*:

Selçuklular dönemine ait diğer önemli Farsça kaynaklardan biri olan Abu’l-Farac Tarihi, Yahudi asıllı bir doktorun oğlu olan, Ebû’l-Ferec İbnü’l-İbrî tarafından yazılmıştır. Özellikle Türklerin Anadolu’ya akınlarının ve buraları yurt tutunmasını konu olarak eserine yazan müellif, Moğolların, Anadolu’ya karşı saldırılarına bizzat şahit olmuş, Moğol istilasından, 1292 yılı arasında geçen tarihi olayları eserine de kaydetmiştir. Moğollarla da arası iyi olan yazar, iyi bir eğitim görmüş Arapça, Süryanice ve Yunancaya hâkim olması sebebiyle ayrıca İslâm dünyasının önemli merkezlerini gezmiş buradaki Türkleri yakından tanımış olması gibi nedenlerle eseri Abu’l-Farac Tarihi önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eser Ö. R. Doğrul tarafından 1945 yılında İngilizce tercümesinden Türkçeye çevrilmiştir.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162):

Ermeni kaynaklardan biri ve en önemlilerinden olan “Urfalı Mateos Vekayi-namesi” Urfa’da yaşamış Urfalı Mateos tarafından yazılmıştır. Eser, 952- 1136 yılları arasında ki olayları kapsar. Eserine Papaz Grigor tarafından zeyl yapılarak 1163 yılına kadar olan tarihi olaylarda eklenmiştir. Yazdığı olayların çoğuna şahit olan müellif diğer bilgileri ise şahit olanlardan dinledikleriyle birleştirerek aktarmıştır. Eserini üç kısımdan oluşturan Urfalı Mateos, eserin bazı bölümlerinde Selçuklulardan övgüyle bahsederken, bazı yerlerde ise Rumlara olan nefretini açıkça ifade etmiştir.

Abdurrahman İbnü’l Cevzî, *el-Muntazam fî Tarihi’l-Ümem’de Selçuklular*:

İbnü’l-Cevzi tarafından yazılan eser, Selçuklular ve Abbasilerin arasındaki ilişkilerin ele alındığı önemli kaynaklardan biridir. Büyük Selçuklular hakkında özellikle Sultan Alp Arslan ve Nizâmülmülk dönemlerinde yaşanan tarihi olayların üzerinde durulmuştur. Eser, Ali Sevim tarafından kronojik sıraya uygun Türkçeye neşredilmiştir.

Şeref Han b. Şemseddin Bitlisi, *Şerefname*:

Bitlisli Şeref Han b. Şemseddîn tarafından yazılan “Şerefname” Farsça olarak kaleme almış, Doğu Anadolu bölgesinin, Türk akınları ile İslamlaşma ve Türkleşme dönemlerini ve bu bölgedeki Türk, Kürt ve Ermeniler hakkında bilgiler vermiştir. Özellikle Selçukluların Anadolu’ya gelişini, Anadolu Beylikleri, Hârezmşâhlılar, İlhanlı Moğolları, Timurlular, Kara-Koyunlular, Ak-Koyunlular, Safevîler ve Osmanlılar döneminin Doğu Anadolu’daki faaliyetlerini anlatan önemli kaynaklardan biridir.

Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davûd (297/892), *Fütûhu’l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*:

İslam fetihleri hakkında yazılmış önemli bir tarihi kaynak olan “Futuhu’l-Buldan” isimli eser, Hz. Muhammet’in Medine’ye hicret ettiği dönemden başlayıp İslami dönemdeki fethedilmiş olan, Suriye, Filistin, Mısır, Kuzey Afrika, Endülüs ve Anadolu’nun belli bölgeleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eserde ayrıca fethedilen bu bölgeler hakkında, milletler hakkında İslamiyet’in bu bölgelerde yayılması hakkında ve bu medeniyetlerin içtimai, siyasi, ekonomik ve kültürel yapıları hakkında

konular yer almıştır. Anadolu'ya karşı yapılan ilk İslam akınları hakkındaki bilgiler de bu çalışmamızda başvurduğumuz bir kaynak olma özelliği nedeniyle önemlidir.

Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*:

Ebu Bekr-i Tihrani, tarafından Akkoyunlu ve Karakoyunlular ile ilgili yazılmış tek tarihi kaynak kitap olması açısından önemli olan “Kitab-ı Diyarbekriyye” Farsça bir kaynaktır. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan için yazılmış olan eserde Uzun Hasan'ın soyu Hz. Adem'e kadar anlatılmıştır. Akkoyunlular ve Karakoyunlular ile ilgili konuların ayrıntılı şekilde anlatıldığı eserde dönemin siyasi ve içtimai durumu ile Osmanlılar ve Safeviler hakkında da bilgiler mevcuttur. Özellikle Akkoyunlular ile Osmanlı arasındaki münasebetler ve Otlukbeli Savaşı eserde önemli yer almıştır.

Ebü'l-Fidâ, *Takvimü'l-Büldan, Ebü'l-Fida Coğrafyası*:

Ebü'l-Fida tarafından Arapça olarak yazılmış bir coğrafya kitabı olan “Takvîmü'l-Büldân” Kürtler ve onların coğrafyaları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Kendinden önceki coğrafya kitaplarından yararlanarak, onların eksikliklerini gidermek amacıyla yazılmıştır. Eserinde bahsettiği şehirleri gezerek buraların halkları ile ilgili kültürel, ekonomik, dini ve içtimai olayları aktarması açısından önemli bir kaynaktır.

el- Ömeri, Şihabeddin B. Fazlullah, *Mesaliku'l Ebsar fi Memaliki'l-Emsar, Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*:

İslam tarihi açısından önemli bir kaynak olan “Mesaliku'l Ebsar fi Memaliki'l-Emsar” isimli eser başlangıçtan itibaren her şey hakkında muhtasar bilgilerin yer aldığı bir kitaptır. Eserin ilk bölümünde yeryüzü karalar, denizler, yollar, ikinci bölümde ise ülkeler, memleketler hakkında açıklayıcı bilgiler içermektedir. Abbasiler ve İlhanlılar ile ilgili tarihsel olaylar ve Türkler ile ilgili bölümler kaynak açısından oldukça önemlidir.

Esterebadi, Aziz b. Erdeşir-i, *Bezm u Rezm*:

Eğlence Meclisi ve *Savaş Meydanı* anlamına gelen “Bezm-u Rezm” adlı kitap Kadı Burhaneddin talebiyle XVI. yüzyılda Farsça olarak yazılmıştır. Kadı Burhaneddin'in soy ağacıyla anlatılmaya başlanıp, onun hayatı, eğlenceleri ve savaşları konusunda ve diğer devletler hakkında da bilgiler sunmaktadır.

Kadı Ahmed Gaffari, *Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safevîler, Tarih-i Cihan Ara:*

Safevi hanedanının tarihçisi olan Kadı Ahmed Gaffârî'nin XVI. yüzyılda kaleme aldığı bu eser Karakoyunlu, Akkkoyunlu ve Safeviler hakkında Farsça yazılmış önemli bir kaynak kitabıdır. “Târîh-i Cihân Ârâ” Şah Tahmasb’a ithafen yazılmıştır. Eser Buket Gündüz tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.

Minhac-i Sirac el-Cüzcanî, *Tabakat-ı Nasırı Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmşahlar:*

1260 yılında Farsça olarak Hindistan Delhi’de kalem alınan eser, “Tabakat-ı Nasırı” umumu bir İslam tarihi kaynağı olarak önemlidir. Yirmi üç tabakadan (bölüm) oluşan eser, başlangıçtan XIII. yüzyıla değin ki olayların anlatıldığı içerik ve üslup açısından değerli bir eserdir. Eserin ilk bölümü Hindistan, Afganistan ve Moğolların tarihine yer ayrılmış, on birinci tabakada Gaznelilere, on ikinci tabakada Selçuklulara, on üçüncü tabakada Atabegliklere ve on altıncı tabakada Harezmşahlara yer verilmiştir. Bu bölümlerde bazen eksik ve hatalı bilgilerin mevcut olmasına rağmen, günümüze kadar ulaşmamış bazı kaynaklardan elde ettiği notların bu eserde bulunması eserin önemini gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

Birinci El Kaynaklar:

Âşık Paşazâde, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Çeviren Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, İstanbul: Koç Kültür Sanat Yayınları, 2003.

Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Davûd (297/892), *Fütûhu'l-Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, Tercüme Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, 2013.

Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çeviren Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, 2001.

Ebü'l-Ferec, *Abu'l-Farac Tarihi Cilt: I*. Çeviren Ö. R. Doğrul, Ankara: 1987.

Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân, Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*, Tercüme Ramazan Şeşen, İstanbul: 2017.

Ebü'l-Hayr Rûmî, *Saltukname*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 1987.

Esterebadi, Aziz b. Erdeşir, *Bezm u Rezm*, Çeviren Mürsel Öztürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Evliya Çelebi, *Seyahatname Cilt: III*, Hazırlayan Mehmet Zıllıoğlu, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1980.

Hacı Bektaş-ı Veli, *Vilayetname (Menakıp-ı Hacı Bektaş Veli)*, Hazırlayan Esat Korkmaz, İstanbul: Can Yayınları, 2006.

Hazinî, *Cevâhirü'l-Ebrar min Emvaci'l-bihâr*, Hazırlayan C. Okuyucu-M.Kaçar, İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2014.

Hoca Sadettin Efendi, *Tacu't-Tevarih*, Cilt: IV, Hazırlayan İsmet Parmaksızoğlu, Eskişehir: 1992.

İbn Hazm el-Endelüsi, *Halifeler ve Fetihler*, Çeviren Şaban Öz, Ankara: Avrasya Yay, 2004.

İbn Kemal, *Kemalpaşazade Tarihi*, Hazırlayan Ahmet Uğur, Ankara: MEB, 1996.

İbn-i Tagrıberdi, *en-Nücumu'z-Zahire (Parlayan Yıldızlar)*, Çeviren Ahsen Batur), İstanbul: 2013.

İbnü'l-Adim, *Bugyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

İbni Bibi, *el-Evamirü'l-Ala'yye fî'l-Umuri'l-Ala'yye*, editör Adnan Sadık Erzi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956.

- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Tarih*, Tercüme A. Özaydın, İstanbul: 1987.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, Hazırlayan Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurahman, *el-Muntazam fî Tarihi'l- Ümem'de Selçuklular*, Tercüme Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014
- Kadı Ahmed Gaffârî, *Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Târih-i Cihân Ârâ*, Tercüme ve Notlar: Buket Gündüz, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2023.
- Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.
- Kızılbaşlığın Tarihi, (Târîhi Kızılbaşıyye)*, Tercüme, Notlar ve Tıpkıbasım: Şerafettin Deniz-Hasan Asadi, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Harezmsâhlar*, Tercüme ve Notlar: Erkan Göksu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2024.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Camii'd-Düvel, II*, Yayınlayan ve Çeviren A. Öngül, İzmir, 2001.
- Necdet Öztürk, *Oruç Bey Tarihi*, Haz. Necdet Öztürk, İstanbul: Çamlıca Basım Yayım, 2007.
- Ömerî, Şihabeddin b. Fazlullah, *Mesâlikü'l Ebsar fî Memaliki'l-Emsar: Türkler Hakkında Gördüklerimiz ve Duyduklarımız*, Tercüme D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenga Yayınları, 2014.
- Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmiu't-Tevârih Selçuklu Devleti*, Tercüme Erhan Göksu, H. Hüseyin Güneş, İstanbul: Selenga Yayınları, 2011.
- Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fî' Târîhi'l Ayân* Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II. Sultan Alp Arslan Dönemi", Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, *Belgeler XIX/23*, Ankara: 1999.
- Şah Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, Çeviren Cevat Cevan, Ankara: Ardınç Yayınları, 2004.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi, (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çeviren Hrand D. Andreasyan, Ankara: 1987.
- Tarih-i Al-i Selçuk der Anadolu, Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi*, Cilt: III. Yayınlar ve Çeviren F. N. Uzluk, Ankara: 1952.

Araştırma Eserler:

- Abbasklı, Mirza, “Safevilerin Kökenine Dair”. *Belleten*, XI, (1976): 287-329.
- Abiha, Birsal Çağlar, “Sarı Saltuk’un Türkiye’deki Makamları Üzerine Bir İnceleme”. *Alevilik Araştırmaları Dergisi*, 1/2, (2011): 291-301.
- Afyoncu, Erhan, “Otlukbeli Savaşı”. *İslam Ansiklopedisi*. 34, (2007): 5-6.
- Ağar, Ömer Kemal, *Tunceli-Dersim Coğrafyası*. İstanbul: Türkiye Basımevi, 1940.
- Aka, İsmail, “Timur’un Ölümünden Sonra Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-ı Acem’de Hâkimiyet Mücadeleleri”. *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXII/1-2, (1984): 49-66.
- Aka, İsmail, “Şahruh’un Karakoyunlular Üzerine Seferi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV, (1989), 1-20.
- Aka, İsmail, *Timur ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Aka, İsmail, *Mirza Şahruh ve Zamanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Aka, İsmail, *İran’da Türkmen Hakimiyeti (Karakoyunlular Devri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Aka, İsmail, “Şahruh’un Karakoyunlular Üzerine Seferleri”. *E.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, IV. (1989): 1-20.
- Aka, İsmail, “Selçuklu Sonrası Orta Doğu’da Türk Varlığı”. *Türkler*, 6: 839-860. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2014).
- Akalın, Şükrü Halûk, “Sarı Saltuk’un Türbe ve Makamları Üzerine”. *I. Türk Dünyası Eren ve Evliyalari Kongresi*, (1998): 9-29.
- Akalın, Şükrü Halûk, “Saltukname’ye Göre Sarı Saltuk”. *Uluslararası Sarı Saltuk Gazi Sempozyumu*, (2013): 351-353.
- Akalın, Şükrü Halûk, “Balkanlarda İslam’ın ve Türklüğün Yayılmasında Bir Öncü: Sarı Saltuk”, içinde *Balkanlarda İslâm Miadı Dolmayan Umut*, editör Muhammet Savaş Kafkasyalı. 51-72. Ankara: TİKA, 2016.
- Akbulut, Yılmaz, *Bingöl Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Akçay, İlhan, “Pertek-Til Köyü Eserleri”. içinde *Yerli ve Yabancı Kaynaklara Göre Dersim ve Çevresindeki Arkeolojik Araştırmalar I*, Hazırlayan Serkan Erdoğan. 179-186. Ankara: Kalan Yayınları, 2004.
- Akdeniz, Veysel, *Akkoyunlu- Kürt İlişkileri*. İstanbul: Nubihar Yayınları, 2012.
- Akgül, Suat, “Cumhuriyet Dönemine Kadar Dersim Sorunu”. *OTAM*, 4/4. (1993): 1-22.

- Akgül, Suat, *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim*. İstanbul: Yabu Yayınları 2001.
- Akgül, Leyla, *Pir Sultan Abdal Sözlüğü*. İstanbul: La Kitap, 2014.
- Aksoy, Gürdal, *Dersim, Alevilik, Ermenilik, Kürtlük*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Aksoy, M.- Şimşek, İ., “Hozat’ta Koç, Koyun, At ve İnsan Üsluplu Mezar Taşları ve Kilimler”. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, (LXII/373), (2018): 14-19.
- Aksoy, Mustafa, *Doğu Anadolu Kültürü Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Yeni İnsan Yayınevi, 2007.
- Aksoy, Mustafa, “Tarih Sosyolojisi Bağlamında Nazimiye”. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 69, (2021): 28-31.
- Aksoy, Mustafa, “Tarih Sosyolojisi Bağlamında Mazgirt”. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 69, (2021): 16-21.
- Aksoy, Mustafa, “Tarih Sosyolojisi Bağlamında Pertek”. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 69, (2021): 28-35.
- Aksoy, Mustafa, “Tarih Sosyolojisi Bağlamında Çemişgezek”. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 70, (2021): 50-55.
- Akurgal, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*. Ankara: 2005.
- Akyürekli, Mahmut, *Dersim Kürt Tedibi 1937-1938*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Alanoğlu, Murat, “1642 Tarihli Avârız Defterine Göre Kızıuçan (Pülümür) Kazâsı”. *Tarih Okulu Dergisi*, 9/XXVIII, (2016): 109-140.
- Alanoğlu, Murat, “17. Yüzyıl Ortalarında Varto”. *History Studies*, 12/3. (2020): 1143-1175.
- Alanoğlu, Murat, “Zaza Tarihi Nasıl Yazılabilir? Tarihyazım ve Kaynaklar Üzerine Bir Yöntem Denemesi”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, VII/I, (2021): 149-181.
- Alay, Okan, *Kültür Dünyamızda Bingöl*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 1996.
- Allouche, Adel, *Osmanlı-Safevi İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi*, Çeviren Ahmet Emin Dağ, İstanbul: Anka Yayınları, 2001.
- Alpman, Adil, “Hurriler”. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, 9, (1981): 283-313.
- Altı, Aziz, “Munzur Baba Mitolojisi ve Tarihsel Kaynakları Üzerine Bir Deneme”. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/12. (2018): 71-85.

- Altın, Kader, “Şamanizm’in Anadolu’ya Yansıması: Erzincan İl Örneğinde Dedelik Kurumu”. *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu*. (2014): 528-536.
- Altın, Kübra Yıldız, “Türk Kültüründe Atalar Kültü”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Antranik, *Dersim Seyahatnamesi*, Çeviren Payline Tomasyan, İstanbul: Aras Yayınları, 2012.
- Altunay, Erhan, *Paganizm I*. İstanbul: Destek Yayınları, 2012.
- Apak, Adem, “Emeviler Dönemi Türk-Arap İlişkileri ve Türklerin İslamlaşma Sürecinin Başlangıcı”. *Türkler*, IV, (2002): 95-122.
- Apak, Adem, “Emeviler Döneminde Anadolu’da Arap-Bizans Mücadelesi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/2, (2009): 95-122.
- Arabkhani, Rasoul- Erdoğan, Serkan, “İran Kaynakları Işığında Sultan I. Selim Dönemi Safevi-Osmanlı Çatışmaları”, (2024): 371-379. DOI: [10.37879/978-975-17-6067-8/2024.19](https://doi.org/10.37879/978-975-17-6067-8/2024.19).
- Arayancan, Ayşe Atıcı, “Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihânşah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisat-Din ve Kültür) 1438-1467”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Arayancan, Ayşe Atıcı, “Akkoyunlu ve Karakoyunlu’da Kadının Devlet Yönetimi ve Diplomasideki Önemine İki Örnek: Hatun Can Begüm ve Sara Hatun”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (2011): 285-300.
- Arıkan, Zeki, “1518 (924) Çemişgezek Livası Kanunnamesi”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 34, (1984): 101-122.
- Arıncı, Kenan, *Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye’nin İç Bölgeleri*. Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık, 2011.
- Artan, Mihriban, “Osmanlı Arşiv Kaynakları Çerçevesinde Şahkulu Ayaklanmasının Sebepleri”. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, (2019): 285-310.
- Arsunar, Ferruh, *Tunceli-Dersim Halk Türküleri*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1937.
- As, Erdal, “XVI. YY. Dan Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türk-İran sınır Sorunları ve Çözümü”. *Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 46, (2010): 219-253.
- Aslan, Şükrü, *Herkesin Bildiği Sır: Dersim*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Aslanapa, Oktay, “Doğu Anadolu’da Karakoyunlu Kümbetleri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I, (1957): 105-115.

- Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, I-II. Ankara: Remzi Kitabevi, 1990.
- Aslantaş, Yüksel, “Paleolitik Çağ’da Elâzığ ve Yöresi”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/2, (2008): 367-377.
- Aslantaş, Yüksel, *Tarih Öncesi Dönemde Elâzığ*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Aşan, Muhammet Beşir, *Elâzığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk-İskân İzleri, (XI-XIII. Yüzyıllar)*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1992.
- Aşan, Muhammet Beşir, “Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânının Tarihi Gelişimi”. *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu I*. (1999): 49-60.
- Ataş, Ceren, “Dersim’de Bir Kadın Kültü: Ana Fatma”. *Yol Dergisi*. 21 Ekim, 2023, https://www.academia.edu/37844632/Dersimde_Bir_Kad%C4%B1n_K%C3%BC%C3%BC_Ana_Fatma.
- Avcı, Casim, “Sugur”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 37: 473-474. İstanbul: 2009.
- Avcı, Casim, *İslam Bizans İlişkileri*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Avcı, Ali Haydar, “Pir Sultan Ocağı”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*, 46, (2008): 77-96.
- Avcı, Ali Haydar, *Osmanlı Gizli Tarihinde Pir Sultan Abdal ve Bütün Değişleri*. İstanbul: La Kitap, 2016.
- Avcı, Ali Haydar-Çetin, Necat, “Pir Sultan Abdal’ın Bir Mecmuada Yer Alan Şiirleri”, I. *Humanitas*, (2016): 131-155.
- Ayan, Ekrem, “Türk Mitolojisinde Su Kültü ve Yada Taşı”. *Türkler*, III, (2002): 622-629.
- Ayan, Ergin, *Sultan Tuğrul Bey, (Selçuklu İmparatorluğu’nun Kurucusu)*, İstanbul: Kronik Yayınları, 2020.
- Ayhan, Erol, *Müzik Üzerine Düşünmek*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2009.
- Aydoğdu, Nazan, “11. Ve 13. Yüzyıllar Arasında Selçuklu Coğrafyasında Dini Zümrelerin Türk Siyasi Hayatına Etkisi”. (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024), 190.
- Azimli, Mehmet, “Mesleme b. Abdülmelik ve Fütûhatı”. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, (2000): 85-103.
- Azimli, Dilaver, “Safevi-Osmanlı İlişkilerinde Doğu Anadolu Meselesi (Ekonomik Yönden)”. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 3/2, (2019): 100-114.
- Babinger, Franz, “Safiyeddin”. İçinde *İslam Ansiklopedisi*, X: 64-65. İstanbul: 1956.

- Bağırılı, Rasim, “Akkoyunlu ve Karakoyunlu Hanedanlıklar Dönemi At ve Koç Figürlü Mezar Taşlarının Çağdaş Seramik Sanatı Açısından İncelenmesi”. *Akdeniz Sanat Dergisi*. 7/13, (2014): 48-58.
- Bahadır, Gürhan, “Anadolu’da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)”. *Turkish Studies*. 6/1, (2011): 707-726.
- Bahadır, Gürkan, “Dokuzuncu ve Onuncu Yüzyılda Bizans - Abbasi Sınırı”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XX VIII/46, (2009): 163-178.
- Bakşı, Sait, *Geçmişten Günümüze Dersim Toplumunda Gelenek ve Görenekler*. Tunceli: Dersim Kitaplığı, 2024.
- Barthold, W., “Hârizmşâh”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 5: 263-265. İstanbul: 2002.
- Bars, Mehmet Emin, “Türk Kültüründe Ağaç Kültü ve Şor Kahramanlık Destanlarına Yansımaları”. *The Journal of Academic Social Science Studies*. 27, (2014): 379-398.
- Başkaya, Zafer-Türk, Emre, “Coğrafi Mekân ve Jeolojik Yapının Ekonomik Faaliyetler ve Kültüre Etkisine Dair Bir Örnek: Yesemek Taş Ocağı ve Heykel Atolyesi”. *Turkish Studies*. 9/8, (2014): 251-294.
- Baykal, Bekir Sıtkı, “Fatih Sultan Mehmet-Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi”. 23.08.2025, https://dosya.kmu.edu.tr/_67-81.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1988.
- Baykara, Tuncer. “Asya Türk Kültürünün Bir Unsuru Olarak Mezar Taşı”. *X. Vakıf Haftası Kitabı*. (1993): 127-132.
- Bayrak, Mehmet, *Dersim İnanç Coğrafyası*. Ankara: Öz-ge Yayınları, 2010.
- Bekirhan, Mehmet Fatih, *Doğu’nun Beyleri Karakoyunlular*. Ankara: Berikan Yayınları, 1984.
- Bekki, Salahaddin, “Türk Mitolojisinde Kurban”. *Akademik Araştırmalar Dergisi*. 1/3, (1996): 16-28.
- Bekki, Salahaddin, “Nevruz-Kurban İlişkisi ve Kurbana Bağlı Olarak Yapılan Ritler-Pratikler”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 29, (2004): 11-18.
- Berkay, Figen, “Anadolu’nun Türkleşmesi Sürecinde Malatya ve Yöresi”, İçinde *I. Battalgazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu*, (İstanbul: İnönü Üniversitesi Yayınları, 1987): 120-131.

- Bezer, Gülay Öğün, “Harputta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları”, *Belleten*. LXI/230, (1997): 67-92.
- Bezirci, Asım, *Pir Sultan'ın Yaşamı, Kişiliği, Sanatı, Bütün Şiirleri*. İstanbul: Say Yayınları, 1992.
- Biçer, Ramazan Biçer, "Sarı Saltuk". *Türk Dünyası Ansiklopedisi*. 23.05.2024, https://turkdunyasiansiklopedisi.gov.tr/detay/1669/Sar%C4%B1_Saltuk.
- Bilge, Reha, *1514 Yavuz Sultan Selim ve Şah İsmail. Türkler, Türkmenler ve Farslar*. İstanbul: Giza Yayınları, 2011.
- Birdoğan, Nejat, *Anadolu ve Balkanlar'da Alevi Yerleşmesi*. İstanbul: Mozaik Yayınları, 1995.
- Birdoğan, Nejat, *Alevilik - Anadolu'nun Gizli Tarihi*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2013.
- Birdoğan, Nejat, “Anadolu Alevi Ocaklarının Kuruluşu, İşlevleri, Yayılmaları”. *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*. I, (1992): 5-16.
- Birkan, Tuncay, “Kutsal Mekân ve Bellek: Dersim Örneği”, *Toplum ve Bilim*. 96 (2003): 45-70.
- Boratav, Pertev Naili, *100 Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1994.
- Bosworth, C.E., *İslam Devletleri Tarihi*. Çeviren E. Merçil-M. İspirli, İstanbul: Oğuz Yayınları, 1980.
- Bozkurt, İbrahim, “Günümüz Alevi Dedelerinin Eserlerine Göre Alevilik”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2009.
- Boztepe, Sinan, *Kureyşan Ocağı*. İstanbul: 2009.
- Bruinessen, Martin Van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Bulut, Kadir, “Tunceli İnanç Yapısı ve Ziyaret Yerleri”. *1973 Tunceli İl Yıllığı*. (1973): 283-298.
- Bulut, İ., “Anadolu'da İnanışların ve Geleneklerin Doğa Korunması Açısından Önemi Üzerine Örnekler”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 11/46, (2011): 119-134.
- Burkay, Kemal, “Dersim-Tarih, Doğa, İnsan”, içinde *Herkesin Bildiği Sır: Dersim* editör Şükrü Aslan, 17-36. İstanbul: İletişim, 2010.
- Cahen, Claude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, Çeviren Yaşar Yücel - Bahaeddin Yediyıldız, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.

- Can, Birol, “Helenistik, Roma ve Bizans Dönemlerinde Erzurum ve Çevresi”, *İçinde Geçmişten Geleceğe Armağan: Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımalar*, editör Mehmet Işıklı, Erhan Mutlugün, Mine Artuk, 34-39. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Cengiz, Daimî, “Tunceli'nin Pülümür İlçesi Hacılı Köyünde Pir Sultan Ocağı”. *II. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik ve Bektaşilik Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı*. (2007): 1381-1387.
- Cengiz, Daimî, “Kureyşan (Khuresu) Ocağı'nın Cem Ritüeli ve Ritüel Musikisi”. *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2/5, (2014): 55-94.
- Cengiz, Daimî, “Pir Sultan İzleği”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*. 15/37 (2022): 129-138.
- Cengiz, Daimî, *Saklı Bir Kültürün Kadim Mirası: Geleneksel Dersim Müzik Kültürünün Temsiliyet Kodları ve Derleme Ezgiler Kataloğu*. İzmir: Duvar Yayınları, 2022.
- Cengiz, Yusuf, *Her Yönüyle Tunceli*. İzmir: 2001.
- Cengiz, Seyfi, “Aşiret Aşiret Dersim, (Dersim Aşiretleri)”. 10.07.2024, <http://Yolpedia.eu2019>. 1-96.
- Clavijo, Ruy Gonzales de, *Anadolu Orta Asya ve Timur*. İstanbul: Ses Yayınları, 1993.
- Coşar, Mevhibe, “Alevi - Bektaşî Kültüründe Sayılara Yüklenen Terim Değeri”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*. 60, (2011): 113-12.
- Cöhçe, Salim, “Ermenistan'ın Tarihi Coğrafyası ve Ermeniler”, *İçinde Türk-Ermeni Külliyyatı Tarihinde Türkler ve Ermeniler: İlkçağ ve Ortaçağ, I*, editör M. Metin Hülagü. 1-14. Ankara: Türk Tarih Kurumu 2014.
- Cöhçe, Salim, “Otlukbeli Savaşına Kadar Akkoyunlular”. *BAL-TAM Türklük Bilgisi*, (2002): 205-222.
- Cöhçe, Salim, “Artuklular ve Belek'in Kemah Yöresini İşgali”, *İçinde Uluslararası Erzincan Sempozyumu*. I. neşreden Hüsrev Akın. 149-158. (Erzincan: Erzincan Üniversitesi Yayınları, 2016).
- Çağatay, Neşet, *İslam Tarihi, Başlangıçtan Abbasilere Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Çakmak, Hüseyin, *Dersim Aleviliği Raa Haqi- Dualar- Gülbankler- Ritüeller*. Ankara: Kalan Yayınları 2013.
- Çakmak, Mehmet Ali, “Akkoyunlu Karakoyunlu Mücadeleleri”. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 25/3, (2005): 75-105.

- Çakmak, Yalçın, “Tunceli- Hozat Bölgesinde Sarı Saltuk Ocağı ve Bektaşilik (Tarih- İnanç ve Doktorin- Ritüel)”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Çakmak, Yalçın, “Tunceli-Dersim’de Sarı Saltuk Kültü ve Ocağı”. *Alevi Ocakları ve Örgütlenmeleri*, (2013): 350-392.
- Çakmak, Yalçın, “Dersim Yöresindeki Ocakların Kızılbaş/Alevi-Bektaşî Geleneğiyle İlişkisi”. *II. Uluslararası Dersim Sempozyumu*. (2013): 131-150.
- Çakmak, Yalçın, “II. Abdulhamit Döneminde Osmanlı Devleti’nin Kızılbaş/Alevi Siyaseti (1876-1909)”. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Ankara 2018): 374-419.
- Çakmak, Yalçın, *Osmanlı Devleti’nin Dersim İncancına Yönelik Algısı ve Tasvirine Genel Bir Bakış*. İstanbul: Hiper Yayın, 2019.
- Çakmaklı, Gafar, *Ermeni Meselesi, Tarihin İzi İle*. Bakü, 2008.
- Çay, Abdulhalûk, “Anadolu’nun Türkleşmesi (Selçuklu Öncesi)”. *Türk Kültürü Dergisi* 239. (1983): 270-279.
- Çay, Abdülhalûk, *Türkiye Dışı Türk Tarihi Akkoyunlu Devleti*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2009.
- Çay, Abdulhalûk M., “Karmıkbeli (Myriokefalon) Savaşı (17 Eylül 1176)’nın Önemi ve Sonuçları”. 22.09.2025, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/564601>. 35-45.
- Çem, Munzur, *Dersim’de Alevilik*. İstanbul: Peri Yayınları, 1999.
- Çem, Munzur, *Dersim Merkezli Kürt Aleviliği Etnisite, Dini İnanç, Kültür ve Direniş*. İstanbul: 2011.
- Çelik, Ali, “Çepnilerin Anadolu’nun Türkleştirilmesindeki Yeri ve Önemi”. *Türkler*. 6: 312-323. (2014).
- Çelik, Bedriye Deniz, “Tunceli Yöresi Aleviliğinde Ocaklar”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı 2019.
- Çevik, Nevzat, *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri*, VII/52. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Çevik, Adnan, “XII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yılanloğulları”. *Türkler*. 6: 491-499. (2014).
- Çiçek, Barış, “Dengbejler ve Dengbejliğin Tarihi Önemi”. *Academia.edu*. (12.08.2025): 1-14.

- Çilingiroğlu, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, 1997.
- Çobanoğlu, Yavuz, “Munzur İmgesi Üzerinden Kendisini Kuran Şehir: Tunceli (Dersim)”. *I. Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu*. (2011): 173-183.
- Çoruhlu, Yaşar, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Lahit veya Taş Sandukada Görülen Hançer-Bıçak Tasvirlerinin Sembolizmi”. *I. Eyüp Sultan Sempozyumu Bildirileri*. (1997): 60-70.
- Çoruhlu, Yaşar, “At ve Koç/ Koyun şekilli Mezar Taşlarının Sembolizmi”. *Toplumsal Tarih*. 94, (2001): 35-42.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2011.
- Çoşar, Zeynel, *Höbek Kurultayından Safevi Devletine Şah İsmail*. İzmir, Sergi Yayınevi, 2013.
- Dalgıç, Perihan, “Alevi İnancında Deyişler: Tunceli Örneği”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Darkot, Besim, “Tunceli Üzerine Coğrafi Görüşler”. *Üçüncü Üniversite Haftası, İstanbul Üniversitesi Yayınları*, (1943): 114-128.
- Danık, Ertuğrul, *Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezar Taşları*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları 1993.
- Danık, Ertuğrul; “Dersim’de Unutulan Bir Gelenek: Büst Şeklindeki Mezar Taşları”. *Munzur Dergisi*. 2. (2000): 71-76.
- Danık, Ertuğrul, “Vasgirt Kaya Mezarları Hakkında İlk Gözlemler”. *İdol, Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi*. 9, (2001): 12-16.
- Danık, Ertuğrul, “Dersim’in Kaybolan İki Tanrısı Düzgün ve Munzur Baba”. *Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongre Bildirileri*. (2001): 265-279.
- Danık, Ertuğrul, “Yukarı Fırat Bölgesi 2000 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması”. *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. I, (2002): 79-92.
- Danık, Ertuğrul, “Pertek Baysungur ve Çelebi Ali Camii”. *Vakıflar Dergisi*. XXVIII, (2004): 185-210.
- Danık, Ertuğrul, “Mazgirt Elti Hatun Cami ve Türbesi Hakkında Yeni Bir Değerlendirme”. *X. Orta Çağ- Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Prof. Dr. H. Örcün Barışta’ya Armağan*. Hazırlayan Muhammet Görür, (2009): 263-281.
- Danık, Ertuğrul, *İşuwa’dan Tunceli’ye Tarih ve Kültür*. Ankara: Dayanışma ve Kültür Vakfı Yayınları, 2010.

- Danık, Ertuğrul, *Dersim'in Siyasi Tarihi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2014.
- Dedeyev, Bilal, "Safevi Tarikatı ve Osmanlı Devleti İlişkileri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 1/5, (2008): 205-223.
- Dedeyev, Bilal, "Çaldıran Savaşı'na Kadar Osmanlı-Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 2/6, (2009): 126-135.
- Dedegarkınoğlu, Hüseyin, "Dünkü ve Bugünkü Alevilik". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Araştırma Dergisi*. 56, (2010): 379-394.
- Demirci, Mustafa, "İslam-Bizans Mücadelesinde Serhat Şehri: Maraş". *I Kahramanmaraş Sempozyumu*. I, (2004): 319-331.
- Demirtaş, Faruk, "Osmanlı Devrinde Anadolu'da Oğuz Boyları". *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. VII/2, (1942): 326-337.
- Demirel, Aydın, "Tunceli'de Ziyaret Yerleri ve Halk İnanışları". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü, 2022.
- Deniz, Dilşaa, *Yol/Rê: Dersim İnanç Semolizmi*. Ankara: İletişim Yayınları, 2012.
- Deniz, Dilşaa, "Dersim'in İnanç Sembolizmi". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2011.
- Deniz, Dilşaa, "Dersim'in Kutsal Tarihi: Çevre, Toplum ve İncanın Ortaklaştığı Kutsal Coğrafyada Yaşam ve Direnme Hukuku". *Toplum ve Kuram*. 12. (2016): 13-32.
- Deniz, Kemalettin, "Dil Sosyolojisi Açısından 'Ocak' Kavramı". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*. 64, (2012): 219-232.
- Dersimi, M. Nuri, *Kürdistan Tarihinde Dersim*. Halep: Ani Matbaası, 1952.
- Dikme, Nurcan, "Pülümür ve Çevresindeki Halk İnanışları". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Düzgün, M., *Dersim Türküleri (Ağıtlar)*. Ankara: Berhem Yayınları, 1992.
- Diyanet, Ali Ekber, *İlk Osmanlı-İran Anlaşması 1555 Amasya Musalahası*, İstanbul: 1971.
- Doğan, Taşkın, "Osmanlı Öncesi Çemişgezek Tarihi". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Doğan, Doğan, Hüseyin, "Muş (Varto) Alevilerinde Dini İnanç ve Sosyal Hayat". *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu*. (2024): 94-125.
- Dorukan, Aynur, "Anadolu Selçuklu Sanatında Kadın Baniler". *Vakıflar Dergisi*. XXVII, (1998): 15-36.
- Dulkadiroğlu, Hıdır, *Dersim'in Kutsal Mekanları*. İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2018.

- Duygulu, M., *Alevi Bektaşî Müziğinde Değişler*. İstanbul: Sistem Ofset, 1997.
- Efendi, Seyyid Hasan, *Alevilik Talip Üzerine Kurulan Yol- Hakk'ın Emri Rızası*, Hazırlayan Hüseyin Bolay, Ankara: Yurt Kitap Yayınları, 2007.
- Efendiye, Oktay, *Safevi Devletinin Kuruluşunda Azeri Türklerinin Rolüne Dair*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1994.
- Efendiye, Oktay, *Azerbaycan Safeviler Devleti*, Çeviren Ali Asker, İstanbul: Teas Press, 2018.
- Efendiye, Oktay, “Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî Devletlerindeki, Mülkî ve Askerî Teşkilata Bakış”. 09.10.2024, <https://www.scribd.com/document/607978400>. 72-80.
- Eğilmez, Savaş, *Erzurum Kuruluşundan Osmanlı Fethine Kadar*. Erzurum: Erzurum Büyükşehir Belediyesi, 2014.
- Ekinci, Mustafa, *Anadolu Aleviliğinin Tarihsel Arka Planı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2002.
- Elibüyük, M., “Coğrafyanın Önemi, Tanımı ve Sınıflandırılması”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. XXXIII/1-2, (1997): 159-176.
- Emecen, Feridun, “İrakeyn Seferi”. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 19: 116-117. İstanbul: 1999.
- Emecen, Feridun, “Şahkulu Baba Tekeli”. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVIII: 285-286. İstanbul: 2025.
- Emecen, Feridun, “Şahkulu Baba Tekeli İsyanı Üzerine Yeni Yaklaşımlar”, *İçinde Ötekilerin Peşinde A. Yaşar Ocak'a Armağan*. 522-534. Hazırlayan Mehmet Öz-Fatih Yeşil, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015,
- Emecen, Feridun, *Kanuni Sultan Süleyman ve Zamanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2024.
- Elpe, Ebru, “Dersim Arkeolojik Tarihçesi”, *Uluslararası Dersim Sempozyumu*, (2013).
- Ercan, Yavuz, *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknik*. Ankara: Turhan Kitapevi, 2010.
- Erdem, İlhan, “Akkoyunlu Kaynaklarına Göre Otlukbeli (Başkent) Savaşı”, OTAM, 4, (1993), https://doi.org/10.1501/otam_0000000360, (25.05.2025).
- Erdem, İlhan, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”. *İçinde Türkler*, 6: 639-716. Ankara: 2002.
- Erdem, İlhan, “Osman Bey'in Ölümünden Uzun Hasan Padişah'a Akkoyunlular (1435-1456)”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*. 20/32, (2002): 1-26.

- Erdem, İlhan-UYAR, Mustafa, “Karakoyunlular: Tarih Sahnesine Çıkışları ve Kökenleri”. *Türkler*, editör Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, 861-868. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Erdem, İlhan, “Akkoyunlu ve Karakoyunlu Ordularına Genel Bir Bakış”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*. 20/32, (2005): 43-68.
- Erdem, İlhan, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”. *İçinde Türkler*. 6: 639-716. Ankara: 2002.
- Erdem, İlhan-UYAR, Mustafa, “Akkoyunlular- Akkoyunluların Tarihi Sahnesine Çıkışı”. *İçinde Türkler*. 6: 873-881. Ankara: 2014.
- Erdem, İlhan- PAYDAŞ, Kazım, *Akkoyunlu Devleti Tarihi Siyaset-Teşkilat-Kültür*. Ankara: Birleşik Yayınları, 2007.
- Erdoğan, Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurum Yayınları, 2000.
- Erdoğan, Kutluay, *Alevi-Bektaşî Gerçeği, İslamiyet’in Türkmen Tôreselliği İçinde Özümlenerek Anadolulaşması*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım Ltd., 2000.
- Erdoğan, Serkan, “Tunceli- Mazgirt Kaleköy Kalesi”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2007.
- Erdoğan, Serkan, “Mazgirt ve Mazgirt Adı Üzerine”. *Muzur - Dersim Etnografya Dergisi*, (2004): 17/44.
- Erdoğan, Serkan, “Mazgirt Yakınlarındaki Kaleköy Kalesi’nden Dersim’in Uzak Tarihine Katkıları”. *Herkesin Bildiği Sır Dersim*, (Derleyen: Şükrü Aslan), (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010).
- Erdoğan, Serkan, “Saklı Kalmış Bir Coğrafyanın Tarihsel Kodları: Zubana-Suppina-Şupa(ne/i)-Sophene”. 2. *Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. (2013): 17-32.
- Erdoğan, Serkan, “Urartu Egemenliğinin Yukarı Fırat Bölgesindeki Tarihsel Gelişimi”. *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 3/5, (2014): 7-36.
- Erdoğan, Serkan, “Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli-Bingöl Bölgesi”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Erdoğan, Serkan-ŞEN, Korkmaz, “Çemişgezek- Ulukale Köyü’nün Tarihsel Yerleşim Dokusu”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 29/2, (2019): 1-17.
- Erdoğan, Serkan, “Dersim’de Yeni ve Önemli Kayıtlar 2”. 29.11.2022, <http://www.sosmunzur.com/dersimde-yeni-ve-onemli-kayitlar-2/>.

- Erdoğan, Kont, Seher, “Tarihi Gelişim Sürecinde Alevilikte Dedelik Kurumu”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Erdoğan, Göktürk- KARA, Hüseyin- MENGÜŞ, Erkan, “Tunceli Aleviliğinde İnanç- Müzik İlişkisi Üzerine Bir Alan Araştırması”. *Turkish Studies Social Sciences*. 14/3, (2019): 501-525.
- Ergin, Gürkan, *Anadolu’da Roma Hâkimiyeti Direniş ve Düzen*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.
- Ergül, Selim Temo, “Horasan Kürtlerinin Yazılı Edebiyatı”. *II. Uluslararası Dersim Sempozyumu*. (2013): 683-707.
- Ergün, Fadime, “Dersim (Tunceli) Yöresinde Derlenen Zazaca Ağıtların Yapısal ve Tematik Yönden İncelenmesi”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024.
- Erinç, Sırrı, *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1953.
- Erkan, Ümit, *16. Yüzyıl Osmanlı’da Kızılbaş Ayaklanmaları*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2016.
- Erol, Oğuz, “Türkiye’nin Doğal Yöre ve Çevreleri”. *Ege Coğrafya Dergisi*. 7, (1993): 13-41.
- Eröz, Mehmet, *Hristiyanlaşan Türkler*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1983.
- Eröz, Mehmet, *Doğu Anadolu’nun Türklüğü*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2015.
- Erseven, İlhan Cem, *Alevilerde Semah*. İstanbul: Ant Yayınları, 1996.
- Erşahin, Seyfettin, *Akkoyunlular Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarihi*. Ankara: Özel Baskı, 2002.
- Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.
- Eskikurt, Adnan, “Tarih Coğrafya Çalışmalarının Metodoloji Konusunda Genel Bir Değerlendirme” *Marmara Coğrafya Dergisi*. 11, (2005): 39-64.
- Esin, Ufuk, “Tepecik Kazısı 1971”. *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları*, Seri I. No. 4, *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*. (1974): 109-135.
- Eyice, Semavi, “Eski Erzincan’da Rum Asıllı Bir Büyük Hatun”. *Tarih ve Toplum*. 18/104, (1992): 98-102.
- Ezer, Feyzullah, “Yakın Tarihimizde Dersim”, İçinde *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları III*, (Elâzığ: 2003).

- Fırat, Mehmet Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ankara: Kardeş Matbaası, 1948.
- Fırat, Mustafa, “Eskiçağda Dersim İsminin Yüklendiği Etnik ve Kültürel Kaynaklar (Dersim Etimolojisi)”. *Eskiçağda Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Etnik ve Kültürel Yapısı*. 3. 18.08.2024, <https://www.academia.edu/42244112/ESK%C4%B0%C3%87A%C4>.
- Geçgin, Ercan, “Dersim Aleviliğinde Doğa-İnsan İlişkisi”. *I. Uluslararası Dersim Sempozyumu*, (2010), 221-232.
- Genç, Vural, “Safevi Kroniklerinde Çaldıran Savaşı”. *Osmanlı Medeniyet Araştırmaları Dergisi*. 5/8, (2019): 41-50.
- Geyikoğlu, Hasan, “Doğu Anadolu’da Harzemşahlar”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi: Erzurum Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 1992.
- Geyikoğlu, Hasan, “Harezmliler’in Anadolu Selçuklu Devleti Himaye ve Hizmetine Alınmaları”. *Türk Kültürü*. XXXII/373, (1994): 275-285.
- Geyikoğlu, Hasan, “Karakoyunluların Van Gölü Çevresindeki Faaliyetleri ve Günümüze Ulaşabilen Kültürel Mirasları”. *AÜ. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 38, (2008): 207-226.
- Geyikoğlu, Hasan, “Selçuklulardan Osmanlılara Kemah”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, I, editör Hüsrev Akın, 209-216. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, 2016.
- Gezik, Erdal, “Munzur ve Düzgün’ün Sır Oluşlarının Tarihsel Bir Analizi”. *Munzur Dergisi*. 4, (2000): 1-10.
- Gezik, E.-Çakmak, H., *RAA HAQİ-RİYA HAQİ Dersim Aleviliği İnanç Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Kalan Yayınları, 2010.
- Gezik, Erdal- ÖZCAN, Mesut, *Alevi Ocakları ve Örgütlenmeleri*. Ankara: Kalan Yayınları, 2013.
- Gezik, Erdal, “Rayberler, Pirlar ve Mürşitler (Alevi Ocak Örgütlenmesine Dair Saptamalar ve Sorular)” İçinde *Alevi Ocakları ve Örgütlenmeleri*, Hazırlayan Erdal Gezik-Mesut Özcan. 11-77. Ankara: Kalan Yayınları, 2013.
- Gordlevskiy, Vlademir Aleksandroviç, *Küçük Asya’da Selçuklular*, Tercüme Abdulkadir İnan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Pir Sultan Abdal Yaşamı ve Şiirler*. İstanbul: Varlık Yayınları, 1969.
- Gömeç, Saadettin Yağmur, “Türk Tarihinde Alp Er Tunga ve Afrasyab Meselesi”. *Tarih ve Düşünce*. 88, (2022): 3-14.
- Göde, Kemal, *Eratnahılar (1327-1381)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

- Göde, Kemal, “Eratnaoğulları”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XI: 295-296. İstanbul: 1995.
- Göde, Kemal, “Eratnalı Devleti Tarihine Genel Bir Bakış”. İçinde *Türkler*, VI: 401-412. Ankara: 2002.
- Göde, Kemal, *Sultan Alaeddin Eratna*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Göde, Kemal, “Eratnalılar (1327-1381)’in Şimdiye Kadar Yayımlanmamış Vakfiyeleri”. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (1983): 143-158.
- Gökbilim, M.T., “XVI. Asır Başlarında Osmanlı Devleti Hizmetindeki Akkoyunlu Ümerası”, *Türkiyat Mecmuası*, IX, (954): 191-210.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, “Kızılbaş”. İçinde *Milli Eğitim İslam Ansiklopedisi*, 6: 789-795. Ankara: 1993.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Alevi Bektaşî Nefesleri*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1963.
- Göksu, Erhan, “Kösedağ Savaşı (1243)”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*. XVIII/I, (2003): 1-24.
- Gömeç, Saadettin, *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Berikan Yayınları, 2006.
- Görgünay, Neriman, *Oğuz Damgaları ve Göktürk Harflerinin El Sanatlarımızdaki İzleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.
- Grousset, Rene, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, Çeviren Sosi Dolanoğlu, İstanbul: Aras Yayınları, 2005.
- Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu (Attila, Cengiz Han, Timur)*, Neşreden M. Reşat Uzman, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010.
- Gündüz, Buket, “Kadı Ahmet Gaffari’nin Tarih-i Cihan-ara İsimli Eserinde Türk Hanedanları (Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler)”. Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2019.
- Gül, Abdulkadir, “Osmanlılar Döneminde Erzincan Kazasında Ulaşım ve Haberleşme”. *History Studies*, 3 (2011): 114-129.
- Gül, Abdulkadir, “İnsan-Mekân İlişkisi Üzerine (Dersim Bölgesi Örneği XV-XX. Yüzyıllar)”. *Turkish Studies*, 10/5 (2015): 159-182.
- Gül, Abdulkadir, *Öteki Dersim*. İstanbul: İdil Yayıncılık, 2015.
- Gül, Abdulkadir, “Dersim Sancağının İdari Yapısı ve İdarecileri (1856-1918)”, İçinde *Öteki Dersim*, (İstanbul: İdil Yayıncılık, 2015): 255-306.

- Gül, Abdulkadir, “Osmanlı İdaresinin Kızılbaşlığa Yönelik Tutumu (Dersim Sancağı Örneği)”. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 10/9, (2015): 213-228.
- Gül, Muammer, “Harezmli Türklerin Anadolu ve Yakındoğu’daki Roller ve Tesirleri”. *Belleten*, 70/257 (2006): 95-118.
- Gül, Muammer, *Orta Çağda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihi Arka Plan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2010.
- Gülensoy, Tuncer, “Elâzığ, Tunceli, Bingöl ve Diyarbakır Yörelerindeki Boy, Soy, Oymak ve Aşiret Adları Üzerine”. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 28, (1984): 141-152.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkçe Yer Adları Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
- Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, 2. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Güler, Sabır, “Dersimli Alevi Geleneğinde Bir Tarihsel Olarak: Ağuşan”, İçinde *Alevi Ocak ve Örgütlenmesi, Alevi Ocakları ve Örgütlenmeleri*, Hazırlayan Erdal Gezik, Mesut Özcan, Ankara: Kalan Yayınları, 2013.
- Gülten, Sadullah, “Üryan Hızır Menakıbnamesi”. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 3 (2010): 84-103.
- Gültekin, Ahmet Kerim, *Tunceli’de Kutsal Mekân Kültü*. Kalan Yayınları, 2004.
- Gültekin, Ahmet Kerim, “Kutsal Mekanlar ve Bazı Uygulamalar Üzerine”. *Munzur Dersim Etnografya Dergisi*, 8. (2004): 4-22.
- Gültekin, Ahmet Kerim, “Tarihselci ve Yorumsamacı Yaklaşım Işığında “Sultan/ Üryan Hıdır/Hızır” Söylencesi Üzerine Düşünceler”. *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. IV/7, (2016): 7-20.
- Gültekin, Sadullah, “Baba Mawnsur’dan Şeyh Harun’a Bir Alevi Ocağının Tarihsel Kökenine Dair Bazı Gözlemler”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 63 (2012): 139-150.
- Gültekin, Ahmet Kerim, *Kutsal Mekânın Yeniden Üretimi Kemere Duzgı’dan Düzgün Baba’ya Dersim Aleviliğinde Müzakereler ve Kültür Örüntüleri*, Leipzig: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2020.
- Gümüşçü, Osman, Şenkul, Çetin, Yılmaz, Hasan Hüseyin, *Temelleri, Gelişimi ve Yapısıyla Tarihi Coğrafya*, editör Osman Gümüşçü, İstanbul: Yedi Tepe Yayınları, 2014.
- Gümüşçü, Osman, *Kaynaklarıyla Tarihi Coğrafya*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.

- Gümüşçü, Osman, “Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras”. *Erdem*. 75, (2018): 99-120.
- Gümüşçü, Osman, “Malazgirt’ten XX. Yüzyıla Anadolu İskân Sürecinin Gelişim Evreleri”. 20.07.2025, <http://www.ttk.gov.tr/wp-content/uoloads/2022/04/14-OsmanGumuscu.pdf>. 257-290.
- Günay, Raziye, “Dersim’de Sosyal Yapının Arka Planı (XVI-XVIII. Yüzyıllar)”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2018.
- Günay, Ünver - Güngör, Harun, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Kayseri: Berikan Yayınevi, 2015.
- Günaltay, Şemseddin, *Yakın Şark II Anadolu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- Gündoğdu, H., “Erciş Anonim Kümbet’in Süsleme Programı”. *I. Van Gölü Havzası Sempozyumu*. (2004): 165-172.
- Gündoğdu, Abdullah, “Türkistan’da Osmanlı-İran Rekabeti”, *Osmanlı*. I, (2014): 581-587.
- Gündüz, Tufan, *Türkmenler Üzerine Makaleler Bozkırın Efendileri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2009.
- Gündüz, Tufan, “Tahmasb”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIX: 413-415. İstanbul: 2010.
- Gündüz, Tufan, “Osmanlı-Safevi İlişkileri Perspektifinde Türkmen Aşiretleri”. *XVI. Türk Tarih Kongresi*. IV/III, (2010): 1379-1385.
- Gündüz, Tufan, *Kızılbaşlar Tarihi Tarih-i Kızılbaşan*. İstanbul: Yeditepe Yayınları 2015.
- Gündüz, Tufan, *Anadolu’da Türkmen Aşiretleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2016.
- Günel, Necmi, “Dersim İsyanı (1937)”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi İnkılap Tarihi Enstitüsü, 1999.
- Güner, Bülent - Çiftçi, M. Dursun, “Çemişgezek Kasabasının Kuruluşu, Gelişmesi ve Fonksiyonları”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 13/1, (2003): 1-22.
- Güven, Kenan, *Tabiat Güzellikleri ve Kültürel Değerleri ile Tunceli*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1991.
- Hahanov, A., *Panaret’in Trabzon Tarihi*, Çeviren Enver Uzun, Trabzon: Eser Ofset, 2004.
- Harman, Mürüvvet, “Tunceli’de Yer Alan Tarihi Öneme Sahip Dini Yapılar”. *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 1/2, (2013): 30-55.

- Harman, Mürüvvet, “Tunceli’de Yer Alan “Pir Sultan Evi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. (2015): 119-138.
- Harman, Mürüvvet, *Dünden Bugüne Kalan (Tarihi Eserleriyle Tunceli)*. Ankara: Payda Yayıncılık, 2016.
- Hammer, Josep W., *Büyük Osmanlı Tarihi I*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1998.
- Hammer, Joseph W., *Osmanlı Tarihi, II*, İstanbul: 2005.
- Hançerlioğlu, Orhan, *İnanç Sözlüğü Dinler-Mezhepler-Tarikatler-Efsaneler*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.
- Hankland, David S., *Türkiye’de Aleviler, Bektaşiler, Nusayriler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1999.
- Hinz, Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd: XVI. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi*, Çeviren T. Büyükoğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1948.
- Hoca, Fadıl, “Balkanlar’da İslamiyet’in Yayılmasında Bir Öncü: Sarı Saltuk”, İçinde *Balkanlarda İslâm Miadı Dolmayan Umut*, editör Muhammet Savaş Kafkasyalı, 73-100. Ankara: TİKA, 2016.
- Honigman, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Çeviren Fikret Işıltan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- Honigman, Ernst, “Sugur”. İçinde *İslam Ansiklopedisi*, II: 585-589. İstanbul: 1979.
- Hübshmann, H., *Die Altarmenischen Ortsnamen - Mit Beiträgen zur Historischen Topographie Armeniens*, Amsterdam: Oriental Press, 1969.
- Işık, Salih, “Hayat Ağacı ve Kutsal Ağaçlar: Türk ve Çin Mitolojisi Üzerine Bir Karşılaştırma”. *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi*. (2019): 546- 566.
- Işık, Yüksel, *Bir Tutam Tunceli*, Tunceli Valiliği, Ankara: Anıt Matbaa, 2012.
- Işık, Yüksel, *Tunceli Folkloru*, Tunceli: Tunceli Valiliği Yayınları, 2012.
- Işıklı, M., *Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü, Çok Bileşenli Gelişkin Bir Kültürün Analizi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları 2011.
- İğit, İlter, “Tunceli’deki Mezar Taşları”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (2012).
- İğit, İlter-Kulaz, Mehmet, “Tunceli-Hozat Geçimli Köyü (Erkayn-Enkuzik) Kilisesi Taş Süsleme Örnekleri”. *Sosyal Bilgiler Enstitüsü Dergisi*. 44, (2019): 239-271.
- İlhan, M. E., “Gelenek ve Hatırlama: Belleğin Kültürel Olarak Yeniden İnşası Üzerine Bir Tartışma”. *Turkish Studies- International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 10/8, (2015): 1395-1408.

- İnan, Abdülkadir, “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. I/4, (1952): 1-28.
- İnan, Abdülkadir, “Umay İlahesi Hakkında”. *Türkiyat Mecmuası*. (1948): 273-286.
- İnan, Afet İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
- İzbırak, Reşat, “Yöre Mefhumu ve Yöre Bilgisi”. *Harita Dergisi*. 21/51, (1955): 23-48.
- İzbırak, Reşat, “Coğrafya”. *Coğrafya Terimler Sözlüğü*. (Ankara: Doğu Matbaacılık, 1964): 79-81.
- İzbırak, Reşat, “Tunceli”. *Türk Ansiklopedisi*. XXXI: 494-497. (Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1982).
- İzbırak, Reşat, *Türkiye I*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- İzbırak, Reşat, *Türkiye II*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Jandarma Umum Komutanlığı: *Dersim Raporu (1932)*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2012.
- Kaegi, Walter E., *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.
- Kaçar, Abdulgani, “Yazılı Kaynaklara Göre Subartu ve Subarlar”. *Archium Anotolicum, Anadolu Arşivleri*. 12/1, (2018): 31-48.
- Kafalı Mustafa, “Timur”, *İçinde İslam Ansiklopedisi*, XII: 177-185. İstanbul: 2012.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*. İstanbul: 1972.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Kafesoğlu, İbrahim, “Selçuklular”. *Türk Dünyası El Kitabı Coğrafya-Tarih*. I (1992): 273-278.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2010.
- Kahraman, Metin -Kahramna, Kemal, *Binler Kapısı*. İstanbul: Kalan Müzik, 2006.
- Kalafat, Yaşar, *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: AKM Yayınları, 1995.
- Kalafat, Yaşar, *İslamiyet ve Türk Halk İnançları*. Ankara: Berikan Kitabevi, 1996.
- Kalafat, Yaşar, *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2005.
- Kalafat, Yaşar, *Türk Halk İnanışları Ansiklopedisi*. Ankara: Berikan Yayınları, 2006.

- Kalafat, Yaşar, *Kodlar-Kültler*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2009.
- Kalafat, Yaşar, *Altaylardan Anadolu'ya İnanç Göçü*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2012.
- Kalafat, Yaşar, “Anadolu’da Ulu Kadın Kişiler ve Halk İnanışları”. 25.05. 2025, https://docs.google.com/file/d/0B_i-K1ZRx03BRIJXZzVRdTkzYnc/edit?resourcekey=0-njl8b7JB0HYImocg2L43Gg.
- Kara, Bünyamin, “Tunceli’deki Türk Dönemi Mimari Eserleri”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2000.
- Karadeniz, Yılmaz, “Safevi Devleti’nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3/3 (2014): 54-67.
- Karakaş, Meltem, “Dersim Alevine Kaynaklık Eden Kültler, Kutsal Mekânın Önemi ve Munzur Baba”. *Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu*. (2014): 332-348.
- Karakaş, Meltem, “Tunceli Aleviliği ve Düzgün Baba Kültü”. *Bilim ve Kültür - Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*. 5 (2014): 74-85.
- Karakaya Stump, Ayfer, *Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Karpuz, Haşim, “Tunceli ve Çevresinde Osmanlı Dönemi Camileri Üzerine Gözlemler”. *Belleten*. 58/221 (1994): 185-210.
- Kaval, Yılmaz, KOÇ, Ali, “Munzur Adının Kökeni Munzur Baba Efsanesinin Sembol Değerler Bakımından İncelenmesi”. *Vankulu Araştırmalar Dergisi*. 2 (2018): 41-56.
- Kaya, Abdullah, “Kadı Burhaneddin - Dulkadirli Münasebetleri”, *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII/I, (2013): 161-170.
- Kaya, Abdullah, “Başlangıcından 1071’e Kadar Türklerin Anadolu’ya Akınları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Ekev Akademi Dergisi*, 18/59. (2014): 211-232.
- Kaya, Ali, *Deylem’den Dersim’e (İran’a Seyahat)*. İstanbul: Can Yayınları, 2001.
- Kaya, Ali, *Tunceli (Dersim) Kültürü*. İstanbul: Can Yayınları, 2004.
- Kaya, Ali, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*. İstanbul: Demos Yayınları, 2010.
- Kaya, Mehmet Ali, “Anadolu’da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi”. *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*. 24/38 (2005): 11-30.
- Kayabaşı, Onur Alp, “Türk Mitolojisinin Kutsal Dişisi: Umay”. *International Journal Of Eurasia Social Sciences*. 7/22 (2016): 220-228.

Kayhan, Hüseyin, “Artuklu-Dânişmendli İlişkileri Hakkında”, *Belleten*, LXXII/264 (2008): 475-481.

Kemali, Ali, *Erzincan Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1992.

Keleş, Erol, “Doğu Anadolu’da Kara Koyunlu-Timurlu Mücadelesi ve Eleşkirt Meydan Muharebesi”. *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 2 (2017): 218-236.

Keleş, Erol, “Karakoyunlu Devleti’nin Kurucusu Emir Kara Yusuf Baranî: Mücadelesi ve Şahsiyeti”. *Tarih Okulu Dergisi*. 14/LIV (2021): 3247-3263.

Keleş, Hamza, “Anadolu’da Akkoyunlu Kültür Mirası: Tarihi Eserler”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 38 (2006): 63-81.

Kevserani, Vecih, *Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*. İstanbul: Denge Yayınları, 1992.

Kılıç, Remzi, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Irakeyn Seferi’nde (1533-1535) Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki Gelişmeler”. *Bilig*. 9 (1999): 115-129.

Kılıç, Remzi, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Anlaşmaları*, (İstanbul: 2001).

Kılıç, Remzi, “Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri”. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 14 (2003): 95-118.

Kılıç, Remzi, “Yavuz Sultan Selim’in Çaldıran Seferi ve Sonrası Gelişmeler 1514-1517”, *Abdulkadir Yuvalı Armağanı*, editör Mustafa Öztürk, Şakir Batmaz, Erhan Yoska. 1135-1168. Kardeşler Ofset, 2015.

Kılıç, Rüya, *Osmanlı’da Seyyidler ve Şerifler*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016.

Kınal, Füzulan, *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Kars Tarihi I*. İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Kürtlerin Türklüğü*. Ankara: Kurtuluş Matbaası, 1968.

Kırzioğlu, Fahrettin Kırzioğlu, “Osmanlı “Tapu-Tahrir” ve “Mühimme” Defterlerinde Gümüşhane Bölgesi Türk Boy / Oymak Hatıraları ve Madenler Üzerine Hükümlerden Örnekler”. İçinde *Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane Sempozyumu*, neşreden Nasuhi Ünal Karaaslan. 69-77. Ankara: Gümüşhane Valiliği Yayınları, 1991.

Kırzioğlu, Fahrettin, “Azerbaycan ve Anadolu’da Türkistan’dan Gelen Eski - Milli Gelenek: Kabırtaş Olarak Kullanılan Koyun ve At Heykelleri”. *Vakıf Haftası Dergisi*. 10 (1993): 133-160.

- Kırzioğlu, Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.
- Kiel, M, “Sarı Saltuk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 36: 147-149. (2009).
- Koca, Salim, “Büyük Selçuklu Devleti Kuruluncaya Kadar Selçuklu Ailesi ve Türkmenler”. *Yeni Türkiye, Türk Dünyası I*. 15 (1997): 309-326.
- Kocadağ, Burhan, *Doğu'da Aşiretler, Kürtler, Aleviler*. İstanbul: Ant Yayınları, 1997.
- Koç, Ali, “Tunceli İli Yer Adları”. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Koçoğlu, Serpil, “Tunceli Çemişgezek İlçesindeki Yaygın Halk İnanışları”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Kodaman, Bayram, “Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. I/I (1986): 3-20.
- Konukçu, Enver, *Tarihte Erzurum, Şehr-i Mübârek Erzurum*. Ankara: Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları, 1989.
- Korkmaz, Esat, *Alevilik ve Bektaşilik Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Anahtar Kitaplar, 2005.
- Korkmaz, Ahmet, “Karakoyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Korkmaz, Ahmet, *Karakoyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*. İstanbul: Efe Akademi Yayınları, 2022.
- Korkmaz, Ahmet, “Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri Ordularında Askeri Eğitim”. İçinde *Uluslararası Türk Askeri Eğitim ve Öğretim Tarihi Sempozyumu Bildirileri* (2021), editör Bünyamin Kocaoğlu, Ahmet Taşdemir ve Hamza Bilgü 53-63. (İstanbul: 2021).
- Korkmaz, Esat, *Anadolu Aleviliği*. İstanbul: Berfin Yayınları, 2008.
- Korkmaz, Esat, *Kırklar Cemi*. İstanbul: Anahtar Kitap Yayınları, 2008.
- Koşay, Hamit Zübeyr, “Pulur (Sakyol) Kazısı 1969”. OTDÜ Keban Projesi 1969 Çalışmaları”. 1/2 (1971): 99-106.
- Koşay, Hamit Zübeyr, “Yeniköy Höyüğü Kazısı 1972, Keban Projesi 1972 Çalışmaları”. *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları*. 1/5 (1976): 175- 193.
- Koşay, Hamit Zübeyr, *Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970*. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları, 1976.

- Koyuncu, Mevlüt, “İlk İslam Fetihleri Döneminde el- Cezire Bölgesi ve İslamlaşma Süreci”. *Sakarya Ü. Fen Edebiyat Dergisi*. 10/1 (2008): 131-140.
- Kökel, Coşkun, “Sarı Saltuk ve Balkanlarda Alevi, Bektaşî Kültürü”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 43 (2007): 117-123.
- Kökten, İsmail Kılıç, “Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları 1969”. *ODTÜ. Keban Projesi Çalışmaları*. (1971): 13-21.
- Kökten, İsmail Kılıç, “Keban Baraj Gölü Alanında Diptarih Araştırmaları 1971”. *Keban Projesi 1971 Çalışmaları, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Projesi Yayınları*. I/4 (1974): 1-11.
- Köprülü, Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Köroğlu, Kemalettin Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Köroğlu, Kemalettin, *Urartu: Doğu’da Değişim*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011).
- Köroğlu, Kemalettin, *Urartu Krallığı Döneminde Elâzığ (Alzi) ve Çevresi*. İstanbul: 1996.
- Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1986.
- Köse, Serkan, *Alevi İnanç Sisteminde Kurban Ritüeli*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2019.
- Köse, Onur, “Tunceli Yöresindeki Eski Türk İnançlarının İzleri”. Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi: Muğla Sıtkı Kocaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2021.
- Köse, Onur, “Tunceli’nin Taştaki Tarihi, Koç-Koyun-At Biçimli Mezar Taşı ve Balbal Geleneği”. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 15/84 (2022): 24-36.
- Köse, Onur, “Munzur Örneği Üzerinden Tunceli (Dersim) Yöresindeki Eski Türk İnançlarının İzleri”. *Genç Kalemler Tarih, Düşünce ve Kültür Dergisi*. 5/6 (2019): 32-37.
- Köse, Onur, “Türk Kültüründe Dağ ve Düzgün Baba Dağı”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. I/I (2019): 13-24.
- Kulaz, Mehmet- İğit, İlter, *Tunceli’deki Mezarlıklar ve Mezar Taşları*. İstanbul: Hiperyayın, 2018.
- Kumartaşlıoğlu, Satı, “Türk Kültüründe Ateş ve Ocak İyeleri”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 43 (2014): 175-190.
- Kumartaşlıoğlu, Satı, “Fatma Ana Üzerine Anlatılan Efsaneler”. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. III/6 (2015): 106-115.

- Kurt, Necdet, “Alevilik Erkânında Zakir ve Bağlama”. *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiri Kitabı*. (2018): 121-136.
- Küçükdağ, Yusuf, “Osmanlı Devleti’nin Şah İsmail’in Anadolu’yu Şiileştirme Çabalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri”. *Osmanlı*. I (1999): 269-281.
- Küçükdağ, Yusuf, “Osmanlı Devleti’nin Şah İsmail’in Şîî Propagandalarına Halvetîye ile Karşı Koyma Politikası”. *XIII. Türk Tarihi Kongresi*. (1999): 435-444.
- Kürkçüoğlu, Erol, “Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan’da Arap İdare Sisteminin Kurulması”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 50 (2013). 115-142.
- Kütükoğlu, Mübahat, *Tarih Araştırmalarında Usul*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat, 1998.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1993.
- Landsberger, Benno, “Sümerler”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*. 2/5 (1945): 89-102.
- Lewis, Bernard, *Tarihte Araplar*, Çeviren Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Hiper Kitap, 2009.
- Llyod, S., *Türkiye’nin Tarihi*. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları, 2000.
- Luttwak, Edward N., *Bizans İmparatorluğu’nun Büyük Stratejisi*, Çeviren M. Efe Tuzcu, İstanbul: 2012.
- Maden, Fahri, “Alevilik-Bektaşilikte Hızır İnancı ve Hızır (Hıdır) İsmiyle Anılan Alevi-Bektaşî Tekke, Türbe ve Ocakları”. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*. 14 (2016): 119-162.
- Mango, Cyril, *Bizans, Yeni Roma İmparatorluğu*, Çeviren Gül Çağalı Güven, İstanbul: 2008.
- Melikoff, İrene, *Uyur İdik Uyardılar Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları*, Çeviren Turan Alptekin, İstanbul: Cem Yayınevi, 1994.
- Melikoff, Irene, *Türkiye’de Aleviler, Bektaşiler, Nusayriler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1999.
- Memiş, Ekrem, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Memiş, Ekrem, *Tarih Metodolojisi*, Konya: Çizgi Yayınları, 2005.
- Memiş, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Bursa: 2017.
- Memişoğlu, Fikret, “Çemişgezek”. *Yeni Fırat Dergisi*. 14 (1963): 14-17.

- Merçil, Erdoğan, “Anadolu Beylikleri”. *Türk Dünyası El Kitabı Coğrafya-Tarih*, I. (Ankara: TKAE, 1992).
- Merçil, Erdoğan, “Türkiye Selçukluları”. *İçinde Türkler*, 6: 503-528. Ankara: 2014.
- Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. 1995.
- Metin, Tülay, *Selçuklular Döneminde Malatya*, (İstanbul: Malatya Valiliği Malatya Kitaplığı Yayınları, 2013).
- Metin, Tülay, “Malazgirt Zaferinden Sonra Anadolu’da Türk Yerleşimi”. 05.07.2020, <https://www.tyb.org.tr>.
- Metsopski, Toma, *Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi*, Çeviren Dr. Gürsoy Solmaz, Ankara: 2009.
- Miroğlu, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520- 1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Morad, Nasratullah, “Afganistan’ın Tahar İlindeki Özbek Türklerinin Halk Adet ve İnanışları”. *Dergipark*. 5/2 (2021): 344-356.
- Munzuroğlu, Doğan, *Toplumsal Yapı ve İnanç Bağlamında Dersim Aleviliği*. İstanbul: Fam Yayınları, 2012.
- Naçin, Ali, *A’dan Z’ye Hitit*. İstanbul: Ozan Yayıncılık, 2013.
- Neciyev, Elnur, “Anadolu’dan Safevi Devletine Göçler: Sebepleri ve Sonuçları”. *XVIII. Türk Tarih Kongresi*. (2018): 55-66.
- Nişanyan, Sevan, *Adını Unutan Ülke, (Türkiye’de Adı Değiştirilmiş Yerler Sözlüğü)*. İstanbul: Everest Yayınları, 2010.
- Nur, Rıza, *Türk Tarihi*, I. İstanbul: Toker Yayınları, 1972.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Babailer İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu’da İslam Heterodoksisinin Doğuş ve Gelişim Tarihine Kısa Bir Bakış”. *Belleten*. LXIV/239 (2000): 129-159.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Balkanların İslamlaşması Sürecinde Sarı Saltık’ın Yeri ve Bazı Problemleri Sarı Saltık’ın Kimliği ve Tarihsel Rolü”. *Toplumsal Tarih Dergisi*. XVII/97 (2002): 25-30.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Tarihte İran-Türk Münasebetleri”. *İran ve Türkiye Arasındaki Tarihi ve Kültürel İlişkiler Konulu Makaleler Mecmuası*. I (2002): 117-132.

- Ocak, Ahmet Yaşar Ocak, “Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevi Münasebetleri (XVI-XVII. Yüzyıllar)”. *Belleten*. 66 (2002): 503-516.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevi Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları 2003.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Babailer İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Alt Yapısı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Babailer İsyanından Kızılbaşlığa: Anadolu’da İslam Heterodaksinin Doğuşuna Kısa Bir Bakış”, içinde *Geçmişten Günümüze Alevi-Bektaşî Kültürü*, editör Ahmet Yaşar Ocak, 38-57. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Tarihsel Terminoloji (Bektaşilik, Kızılbaşlık, Alevilik)”, içinde *Geçmişten Günümüze Alevi-Bektaşî Kültürü*, editör Ahmet Yaşar Ocak, 14-23. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2009.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevi Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Sufilik Kalenderileri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Sarı Saltık”, *Türk Maarif Ansiklopedisi*. 23.05.2024, <https://turkmaarifansiklopedisi.org.tr/sari-saltik#yazar-1>.
- Onarlı, İsmail, “Şeyh Hasan Ocağı ve Aşireti”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 12 (1999): 25-50.
- Onarlı, İsmail, “Dersim Aleviliğinde İnanç Önderleri ve Erenler”, *Alevilik Araştırmaları Dergisi*. 5 (2013): 123-145.
- Oruç Bey (Don Juan), *Elçilik Katibinin Kaleminden Safeviler*, Çeviren Leyla Aksüt Kuzucular, Ankara: Yurt Yayınları, 2014.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Oymak, İskender, “Anadolu’da Su Kültünün İzleri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 15/I (2010): 35-55.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, I. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2001.
- Öngül, Ali, “Mengücekler”. İçinde *Türkler*, 6: 452-460. Ankara: 2014.
- Öngül, Ali, “Saltuklular”. *Türkler*, 6: 461-470. Ankara: 2014.
- Öngör, Sami, “Coğrafya”, *Coğrafya Terimler Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1980.
- Öngören, Reşat, “Safeviyye”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXV: 461-462. İstanbul: 2008.
- Örs, Derya, “Fazlullah B. Ruzbihan-i Huncî ve Tarih-i Âlem Âray-i Emîni’si”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 1999.
- Öktem, Niyazi, *Türkiye’de Aleviler, Bektaşiler, Nusayriler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1999.
- Öz, Mustafa, “Ehl-i Beyt”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, X: 498-501. İstanbul: 1994.
- Özaydın, Abdülkerim, “Saltuklular”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36: 56-57. İstanbul: 2009.
- Özcan, Hüseyin -Peker, İsmail, “Munzur Baba Efsanesi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 4/6 (2015): 54-67.
- Özcan, Mesut, *Öyküleriyle Dersim Ağıtları*, I. Ankara: Kalan Yayınları, 2008.
- Özcan, Mesut, *Öyküleriyle Dersim Ağıtları*, II. Ankara: Kalan Yayınları, 2008.
- Özçağlar, Ali, *Coğrafyaya Giriş*. Ankara: Hilmi Usta Matbaacılık, 2001.
- Özbek, Abdullah, *Bütün Yönleri İle Çemişgezek*. Ankara: Çemişgezek Kalkınma ve Güzelleştirme, 1997.
- Özdemir, Rıfat, “Harput ve Çemişgezek’te Askeri Ailelerin Sosyo-Ekonomik Yapısı”. *Belleten*. LIX,226 (1995): 41-124.
- Özdemir, İskender, *Aleviliğin Yazılmayan Tarihi*. Ankara: Kripto Yayınları, 2014.
- Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular I, Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)*. İstanbul: İSAM, 2011.
- Öztuna, Yılmaz, *Yavuz Sultan Selim*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2019.
- Öztürk, Zeynel, *Diyar-ı Dersim Ocaklar-Efsaneler-Aşiretler*. İstanbul: Sokak Kitapları Yayınları, 2014.

- Öztürk, Engin, “Bizans İmparatorluğu Devrinde Anadolu’da Ermeniler (330-641)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- Öztürk, Hıdır, *Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1984.
- Öztürk, Mürsel, *Anadolu Erenlerinin Kaynağı Horasan (Moğol İstilasına Kadar)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Öztürk, Hüseyin, “Dersim’de Sarı Saltuk Ocağı ve Halk İnanışları Üzerine Bir İnceleme”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- Parlak, Nizamettin, “Anadolu’da Yesevi Etkileri”. İçinde The Main Goal of the “Mangılık El” Idea-Common Future, *Materials of International Scientific and Practial Conference*. 58-78 (Kazakistan: 2016).
- Parlayan, “Muharrem, Tunceli ve Çevresinde Halk İnanışları”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Parıltı, Abidin, *Dengbejler Sözü’nün Yazgısı*. İstanbul: İthaki Publishing, 2006.
- Parıltı, Umut - Öncel, Kenan - PARILTI, Nilüfer, “Doğu Anadolu Bölgesinde Arkeolojik Açıldan Az Bilinen Yöre: Tunceli”. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*. 7/2 (2017): 343-363.
- Paydaş, Kazım, “Moğol İstilasından Sonra Urfa ve Harran’a Yerleşen Harezmliler”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. 150 (2004): 155-165.
- Paydaş, Kazım, “Emeviler ve Abbasiler Döneminde Önemli Bir Sugur Şehri Tarsus”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 31/51 (2012): 165-200.
- Paydaş, Kâzım, “Karakoyunlular”, içinde *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri*, II, editör Muhammet Hanefi Palabıyık- Osman Çetin, 375-406. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Paydaş, Kazım-Korkmaz, Ahmet, “Yahya B. Abdullatif Kazvini’nin Lübbü’l-Tevarih Adlı Eserine Göre Karakoyunlu Devleti Tarihi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 40/70, (2021), 129-147.
- Payne, Magaret R., *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.
- Ramsay, W. M., *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*. Çeviren M. Pektaş, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1960.
- Rezaei, Iman S., “V.- VII. Yüzyıllarda Bizans-Sasani İlişkileri”. *İraniyat Dergisi/Journal of Iranian Studies*. 1/1 (2016): 18-31.

- Rice, Tamara Talbot, *The Seljuks In Asia Minor*. Çevirmen Tuna Kaan Taştan, İstanbul: Nobel Kitap, 2015.
- Roux, Jean Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Tercüme Aykut Kazaneyil, İstanbul: İşaret Yay., 1998.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi I*. Çevirmen Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2008.
- Sakaoğlu, Necdet, *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*, İstanbul: Milliyet Yay., 1971.
- Saltık, Veli, "Tunceli'de Alevi Ocakları". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Araştırma Dergisi*. 52 (2009): 145-176.
- Saltık, Veli, *İz Bırakan Erenler ve Alevi Ocakları*. Ankara: Kuloğlu Matbaacılık, 2004.
- Saltık, Veli, "Sarı Saltuk ve Saltuklular". 24.04.2025, https://www.academia.edu/34578304/Saltuklular_ve_Sar%C4%B1_Saltuk. 1-17.
- Saltık, Turabi, *Zamanın Döngüsünde Dersim*. İstanbul: Fam Yayınları, 2012).
- Saltık, Turabi, *Dersim Tarihi*. İstanbul: Babek Yayınevi 2019.
- Samancı, Safiye, "Ortaçağ'da Erzincan'ın Tarihi Coğrafyası", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Saray, Mehmet, *Türk İran İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.
- Saray, Mehmet, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü*. Ankara: 1999.
- Sarıbeyoğlu, M., *Aşağı Murat Bölgesinin Beşerî Coğrafyası*. İstanbul: Anıl Matbaası, 1951.
- Sarıkaya, M. S.-Bardakçı, M.N.- Gürkan, N., "İbnü's-Serrâc'a Göre Sarı Saltuk", 75-110.
- Saraçoğlu, Hüseyin, *Doğu Anadolu Bölgesi*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Stathakopolus, DIONYSIOS, *Bizans İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi*. İstanbul; İletişim Yayınları, 2018.
- Savaş, Saim, *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Savory, Roger, *Safeviler Döneminde İran*, Çevirmen Özgür Kolçak, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2021.
- Sevgen, Nazmi, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Hazırlayan Ş. Kaya Şerefoğlu-H. Kemal Türközü, Ankara: Türk Kültür Araştırmalar Enstitüsü, 1982.

- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya kadar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Sevim, Ali, *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.
- Sevim, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Sevim, Ali- Yücel, Yaşar, *Türkiye Tarihi- Fetih Selçuklu ve Beylikler Dönemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Sevim, Ali- Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Seven, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul: Der Yayınları, 2003.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*, Nu:21. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2006.
- Sili, T., “Bir Orta Asya Geleneği Koç-Koyun Heykel Mezar Taşları”. *Bilim Kültür Dergisi*. 1. 07.07.2024, <http://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3710-published.pdf>. 60-65.
- Sinclair, Thomas A., “Ergan Ermeni Manastır Kilisesi”, *İçinde Yerli ve Yabancı Kaynaklara Göre Dersim ve Çevresindeki Arkeolojik Araştırmalar I*, Hazırlayan Serkan Erdoğan. Ankara: Kalan Yayınları, 2004.
- Solmaz, Sefer, “Danışmendliler Devleti ve Kültürel Mirası”. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı 2001.
- Solmaz, Sefer, “Dânişmendliler”. *İçinde Türkler*. 6: 430-451. Ankara: 2014.
- Solmaz, Sefer, “Melik Gazi”. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-2: 245-247. İstanbul: 2019.
- Soofizadeh, Abdolvahid, “Güney Kafkasya’da Osmanlı-Safevi Rekabeti (1555-1618)”. *OTAM*. 43 (2018): 165-179.
- Sözen, Metin, “Çemişgezek’de Türk Eserleri ve Yelmaniye Camisi”. *Sanat Tarihi Yıllığı*. IV (1971): 29-47.
- Sözen, Metin, “Çemişgezek’in Ulukale Köyü’ndeki Mimari Eserler”. *Sanat Tarihi Yıllığı*. 5 (1973): 119-140.
- Söylemez, Faruk, “Yavuz Sultan Selim’in Taht Mücadelesi”. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 33/2 (2012): 73-74.
- Streck, Karl Maximilian-Yinanç, Mükrimin Halil, “Ermeniye”. *İçinde İslam Ansiklopedisi*, 4: 317-326. İstanbul: 1997.

- Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilatları-Destanları*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1980.
- Sümer, Faruk, *Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihan Şah'a Kadar) I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.
- Sümer, Faruk, “Akkoyunlular”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 40, (1986): 1-38.
- Sümer, Faruk, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü*, Ankara: 1999.
- Sümer, Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999.
- Sümer, Faruk, “Karakoyunlu”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXIV: 434-438. İstanbul: 2001.
- Sümer, Faruk, “Mengüçlüler”. İçinde *İslam Ansiklopesi*, 28: 142-143. İstanbul: 2004.
- Sümer, Faruk, “Akkoyunlular”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, II: 270-271. İstanbul: 2004.
- Sümer, Faruk Sümer, “Selçuklular (Büyük Selçuklular Tarihi)”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVI: 365-371. İstanbul: 2009
- Şahbaz, Mehibe, “İlk Türk Beyliklerinin Fetihleri, Sosyal ve Kültürel Eserleri ile Anadolu'nun Türkleşmesindeki Rolü”. *Turkish Studies*. 12/26 (2017): 153-170.
- Şahin, Abdullah, “Selçuklu -Bizans (Doğu Roma) İlişkileri Üzerinden Sarı Saltuk ve Faaliyetlerinin İncelenmesi”. 24.04.2025, https://www.academia.edu/34578304/Saltuklular_ve_Sar%C4%B1_Saltuk. 1-10.
- Şahin, İlkey, “Dini Hayatın Ritmi: Ritüel ve Müzik”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIX/2 (2008): 269-285.
- Şahin, Mustafa Kemal, “Mazgirt Elti Hatun Camisi, Türbesi ve Çoban Baba (Dede) Türbesi Üzerine Gözlemler”, *Anadolu Arkeolojisine Katkılar 65. Yaşında Abdullah Yayıllı'ya Sunulan Yazılar*. Derleyen Turan Takaoğlu, (2006): 345-364.
- Şahin, İlhan-Emecen, Feridun, “Amasya Anlaşması”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3: 4-5. İstanbul: 2010.
- Şahin, Tahir Erdoğan, *Hayaşa Bölgesi Tarihi I*. Ankara: Berkant Yayınları, 2014.
- Şahin, Tahir Erdoğan, *Erzincan Tarihi, II- Mengüceklilerden Osmanlılara*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2019.
- Şapolyo, Enver Behnan, *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*. Ankara: Güven Matbaası, 1972.

- Şen, Korkmaz - Sezgin, Kudret, “Tunceli - Hozat Merkezinde Bulunan Osmanlı Dönemine Ait Tarihi Eserler”. *İstem*. 18/35 (2020): 117-143.
- Şerefhan, *Şerefname*. Neşreden M. Emin Bozarslan, İstanbul: 1990.
- Şerefoglu, Şükrü Kaya, *Anadolu'nun İlk Türk Sakinleri Kürtler*. Ankara: 1982.
- Şeşen, Ramazan, “Cezîre”, içinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VII: 509-511. (İstanbul: 1992).
- T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Tunceli İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. 21.05.2025, <https://tunceli.ktb.gov.tr>.
- Tanoğlu, Ali, “İskân Coğrafyası; Esas Fikirler, Problemler ve Metod”. *Türkiyat Mecmuası*. XI (1954): 1-32.
- Taneri, Aydın, *Harzemşahlar Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Taneri, Aydın, “Hârizmşâhlar”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 16: 228-231. İstanbul: 1997.
- Taş, Kibar, “Tunceli (Dersim) Çevresindeki Aşiretler ve Sosyo-Kültürel Yapıları”. Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Taş, Kibar, “Dünü ve Bugünü İle Kureyşan Aşiretleri”. Ankara: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Doktora Tezi, 2017.
- Taş, Kibar, “Kureyşan Aşireti'nin/Ocağı'nın 16. Asırdaki Kureyş Aşireti İle Tarihsel Bağlamdaki Yakınlığı”. *OTAM*. 43 (2018): 229-246.
- Taş, Sibel, “Tunceli’de Geçiş Törenleri: Doğum, Evlenme ve Ölüm”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- Taşoğlu, Ahmet, “Hazarlar”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 17: 116-120. İstanbul: 1998.
- Taşoğlu, Ahmet, “Dersim Aleviliğinde Ziyaret Fenomeni”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*. 37 (2006):87-110
- Taşcı, Kemal, “Erzincan'da Eratnalı Hâkimiyeti”. *Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler*. I (2016): 389-407.
- Taşcı, Kemal, “Orta Çağ Döneminde Erzincan”, İçinde *Erzincan Tarihi*, II, (2020), 90-107.
- Taşcı, Kemal, “Erzincan'da Eratnalı Hâkimiyeti”. İçinde *Erzincan Tarihi II*, editör Kemal Taşcı - Kader Altın. 108-140. Erzincan: EBYÜ Yayınları, 2020.

- Taşçı, Kemal, “Birinci Oğuz Muhacereti Esnasında Anadolu Türkmenlerinin Merkezi Olan Ahlat ve Malazgirt Savaşı’na Neden Olan Türkmen Akınları”. *Düşünce Dünyasında Türkiz, Siyaset ve Kültür Dergisi, Bağımsızlıkların 30. Yılında Türk Devletleri ve Zaferler Ayı Ağustos*. 12/59 (2021): 55-111.
- Taşçı, Kemal, “Hârezmşâh Celâleddin Mengübürtî’nin Bingöl - Diyarbakır (Çapakçur - Âmid) Yolculuğu ve Lice’de İlk Moğol Akınları”. İçinde *Ashâb-ı Kehf Şehri Lice Tarih, Edebiyat, Kültür*, editör H. Yıldız, A. Ertekin, D. Adlığ, A. Cengiz. 1-58. (2021).
- Tekindağ, M. Şehabettin, “Şahkulu Baba Tekeli İsyanı”. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*. 3 (1967): 34-39.
- Tekindağ, M, Şehabeddin, “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi”. *Tarih Dergisi*. 22 (1967): 50-58.
- Togan, Zeki Velidi Togan, “Moğollar Devrinde Anadolu’nun İktisadî Vaziyeti”. *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*. I (İstanbul: 1931). 1-42.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.
- Toksoy, Ahmet, “Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu’ya Yapılan Türk Akınları”. İçinde *Türkler*, 4, editör Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, 678-693, (2002).
- Toksoy, Ahmet, “Kitab-ı Diyarbekriyye’de Bayındırlılar”. *Turkish Studies*. 3/4 (2008): 811-812.
- Toksoy, Ahmet, “Akkoyunlular ve Erzincan (Uzun Hasan Devrine Kadar)”. *TÜBAR*. XXXV. (2014): 245-266.
- Toksoy, Ahmet, “Osmanlı- Akkoyunlu İttifakı ve Ferah/Ferruh-Şad Bey’in Zelhe Savaşı”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 5/10 (2023): 615-630.
- Tosun, İbrahim-Koç, Ali, “Tunceli İli Adlarının Köken, Yapı ve Anlamları”. *Turkish Studies*. 12/34 (2017): 411-421.
- Tosun, İbrahim-Koç, Ali, “Tunceli Aleviliğinde Ritüellere ve Dine Yansımış Eski İnanç ve Kültürlerin İzleri”. *Uluslararası Filoloji Bengü*. 2/1 (2022): 1-22.
- Tosun, Halis, *Aleviliğin Tarihsel Gelişimi*. İstanbul: Can Yayınları, 2004.
- Tuğrul, Talip, “Sarı Saltık’ın Tarihî ve Menkıbevî Hayatı”. *Türk Dünyası Bilgeleri Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması*. II (2014): 399-405.
- Turan, Ahmet, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu II*. Ankara: 1992.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*. Ankara: Türk Tarih Yayınevi, 1988.

- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2013.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014.
- Turan, Osman, “Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan”. *İçinde Türkler*. 6: 566-579. Ankara: 2014.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk - İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.
- Turhan, Salih-Kantar, Handan, *Tunceli Halk Müziği*. Tunceli: Tunceli Valiliği, 2012.
- Turoğlu, Hüseyin, “Coğrafya ve Coğrafya Eğitimi”. *İçinde Coğrafya Kurultayı Bildiriler Kitabı*. (2003): 52-58.
- Tuncel, Metin, “Tunceli”. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41: 380-381. İstanbul: 2012.
- Tuncel, Metin - Kara, Bünyamin, “Tunceli”. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XLI: 380-381. İstanbul: 2012.
- Tunceli İli Kültür ve Turizm Envanteri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986.
- Tükel, Işıl, “Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi”. *Vakıflar Dergisi*. VIII (1969): 229-242.
- Tümer, Günay, “Atalar Kültü”. *İçinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* IV: 42-43. İstanbul: 1991.
- Tümertekin, Erol, *Türkiye’de Şehirleşme ve Şehirsiz Fonksiyonlar*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1972.
- Tümertekin, Erol-Özgüç, Nazmiye, *Beşerî Coğrafya İnsan. Kültür. Mekân*. İstanbul: Çantay Kitabevi, 2017.
- Türkdoğan, Orhan, *Doğu ve Güneydoğu Kabile ve Aşiret Yapısı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2006.
- Türkdoğan, Orhan, *Alevi Bektaşî Kimliği*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2006.
- Türközü, Halil Kemal, *Türkmen Ülkesi (Doğu Anadolu) Adı ve Emperyalizmin Etkileri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985.
- Uçakçı, İsmail, *Oğuz Boyları-Aşiret-Oymak-Cemaatler II-Üçoklar*. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları, 2015.
- Uçar, Şahin, *Anadolu’da İslâm-Bizans Mücadelesi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1990.

- Uçar, Ramazan, “Bir Fenomen Olarak Ayin-i Cem (Sosyolojik Bir Yaklaşım)”. *Dini Araştırmalar*. 7/19 (2004): 73-81.
- Ulaşoğlu, İsmail Hakkı, *Tunceli Kültür Envanteri*. Tunceli: 2009.
- Uluçam, Abdüsselam, *Eski Erciş-Çelebibaba Mezarlığı ve Mezar Taşları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Uluçay, Ömer, *Toplu İbadet Cem Erkanı*. Adana: Hakan Ofset, 1993.
- Uludağ, Süleyman, “Ricalü'l-Gayb”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 35: 81-83. İstanbul: 2008.
- Uludağ, Süleyman, “Dede”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9: 74. İstanbul:1994.
- Uluğ, Naşit Hakkı, *Tunceli Medeniyete Açılıyor*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.
- Uluğ, Naşit Hakkı, *Derebeyi ve Dersim*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2011.
- Umar, Bilge, “Myriokephalon Savaşının Yeri: Çivril Yakınında Kufi Çayı Vadisi”. *Belleten*. LIV/209 (1990): 99-116.
- Umar, Bilge, *Türkiye’deki Tarihsel Yer Adları*. İstanbul: İnkilâp Yayınları, 1993.
- Uyumaz, Emine, “Sultan I. Alâeddin Keykûbat Devri ve Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237). *Türkler*. 6: 590-597. (2014).
- Uzun, Celaleddin, “Pertek Beyi Baysungur ve 1577 Vakfiyesi”, içinde *Ergün Öz Akçura Armağanı* 1, editör A. Aksın, Y. Haykır, F. Yıldırım, 311-322. Hiper Yayınları, 2019.
- Uzun, Alper-Yıldız, B., “Kutsal Yerlerin Kültürel Coğrafyası: Nazimiye İlçesi (Tunceli) Örneği”. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*. 41 (2019): 129-140.
- Uzun, Alper-Yıldız, Buse, “Cultural Geography of Sacred Places: The Case Study Of Nazimiye District (Tunceli)”, *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*. 41 (2020): 129-140.
- Uzunçarçılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*. İstanbul: İstanbul Maarif Matbaası 1941.
- Uzunçarçılı, İsmail Hakkı, “Sivas ve Kayseri Hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed”. *Belleten*. 32/126 (1968): 191-246.
- Uzunçarçılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Uzunçarçılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2024.

- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (14518-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Ünal, Mehmet Ali, “XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı - İdari Yapısı”. *Osmanlı Araştırmaları*. XII (1992): 367-390.
- Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Ürekli, Muzaffer, “Celayirliler”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VII: 264-265. İstanbul: 1987.
- Üzüm, İlyas, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2007.
- Üzüm, İlyas, *Günümüz Aleviliği*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Varlık, Mustafa Çetin, “Karakoyunlular”. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*. VIII (1988): 441-482.
- Vergin, Nur, ‘Din ve Muhalif Olmak: Bir Halk Dini Olarak Alevilik’. *Türkiye Günlüğü*. 17 (1991): 11-21.
- Vorhoff, Karin, “Türkiye’de Alevilik ve Bektaşilikle İlgili Akademik ve Gazetecilik Nitelikli Yayınlar”, içinde *Alevi Kimliği*, editör T. Olsson, E. Özdalga, C. Raudvere. 123-145. Çeviren Bilge Kurt Torun- Hayati Torun, İstanbul: TVY Yayınları, 1999.
- Yağcı, Ömer, *Pir Sultan Abdal Yaşamı ve Şiirleri*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2011.
- Yaman, Ali, *Kızılbaş Alevi Dedeleri*, İstanbul: Şahkulu Sultan Külliyesi Mehmet Ali Hilmi Dede Baba Araştırma Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1998.
- Yaman, Ali, *Alevilikte Dedelik ve Ocaklar*. İstanbul: Karacaahmet Sultan Derneği Yayınları, 2004.
- Yaman, Ali, *Kızılbaş Alevi Ocakları*. Ankara: Elips Kitap, 2006.
- Yaman, Ali, *Orta Asya’dan Anadolu’ya Yesevilik, Alevilik, Bektaşilik* Ankara: Elips Kitap, 2006.
- Yaman, Ali, *Alevilik-Bektaşilikte Ritüel ve Sembolizm*. Ankara: İsam Yayınları, 2007.
- Yaman, Ali, *Alevilikte Ocak Sistemi*. İstanbul: Demos Yayınları, 2009.
- Yaman, Ali, *Alevilikte Ocak sistemi ve Dede Baba Geleneği*. İstanbul: İletişim Yay. 2011.
- Yaman, Mehmet, *Alevilik, İnanç, Edep, Erkân*. İstanbul: Demos Yayınları, 2011.
- Yar, Erkan, *Alevi-Bektaşî Teolojisi*. Elâzığ: 2007.
- Yar, Erkan-YALGIN, Erdoğan, “Şeyh Dilo Belincân’ın Şeceresinin Kısa Bir Analizi”. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi*., 4/7 (2014): 7-32.

- Yaşa, Recep, “Artuklular”. İçinde *Anadolu Beylikleri El Kitabı*, neşreden Haşim Şahin. 51-88. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016).
- Yazıcı, Tahsin, “Şah İsmail”, İçinde *İslam Ansiklopedisi* XI:275-279. (İstanbul: 1970).
- Yazıcı, Tahsin, “Cüneyd-i Safevi”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* VIII:123-124. (İstanbul: 1993).
- Yazıcı, Havva, “Kırklar İncancının Somut İzlerine Dair Bazı Gözlemler”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*. 111 (2024): 399-408.
- Yeşilyurt, Temel, “Alevi- Bektaşîliğin İnanç Boyutu” *İslamiyât*. VI/3 (2003): 13-30.
- Yıldırım, Erdal, “Çemişgezek ve Pertek Yörelerinde Yaşayan Şavak Türkmenlerinde Dini ve Sosyal Hayat”. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Yıldırım, Erdal, “Tunceli Aleviliği”. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Yıldırım, Mehmet, “Belgelerin Diline Yansıyan Dersim/Dersim’in Özgünlüğü”, içinde *Dersim Üç Dağ* editör Serhat Halis. 279-289. İstanbul: Notabene Yayınları 2019.
- Yıldırım, Tuncay, “Müzik Sosyolojisi Bağlamında Tunceli’de Bağlama Çalgısının Yaygınlığı ve Toplumun İnanç Yapısıyla Olan İlişkisi”. *Uluslararası Toplum Araştırmalara Dergisi*. 17/36 (2021): 2675-2713.
- Yıldırım, Ercüment, “Antik Yazarların Eserinde Sophene Bölgesi İle İlgili Anlatımlar. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 3/7 (2016): 51-73.
- Yıldırım, Mehmet, “Dersimli Aşireti’nden Dersim Sancağı’na”. *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 1/1 (2012): 23-37.
- Yıldırım, Rıza, “Bektaşî Kime Derler? ‘Bektaşî’ Kavramının Kapsamı ve Sınırları Üzerine Tarihsel Bir Analiz Denemesi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Veli Araştırma Dergisi*. 55 (2010): 23-58.
- Yıldırım, Rıza, “Kışım Mari: Dersim yöresi Kızılbaş Ocaklarını Hacı Bektaşî Evladına Bağlama Girişimi ve Sonuçları”. *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. I/I (2012): 1-22.
- Yıldırım, Erdal, “Tunceli Aleviliği”, Yayımlanmamış Doktora Tezi Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Yıldırım, Cengiz, *Şah İsmail Safevi Kızılbaş Devleti*. Ankara: Dorlion Yayınları, 2019.
- Yıldırım, Cengiz, “Safeviler Etrafında İleri Sürülen Görüşler, Tartışmalar”. *Alevilik-Bektaşîlik Araştırmaları Dergisi*. 27 (2023): 155-191.

- Yıldız, Hakkı Dursun, “Avasım”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 4: 111-112. İstanbul: 1991.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Anadolu Selçuklu Devleti”. *Türk Dünyası El Kitabı Coğrafya-Tarih*. I (1992): 33-41.
- Yıldız, Buse, “Kutsal Mekân ve Coğrafya: Nazimiye (Tunceli) Örneği”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Yılmaz, Mehmet, “Ahmet Yesevi Düşüncesini Yeniden Anlamlandırma Kültler Arasında Ahmet Yesevi ve Baba Mansur Örneği”. *Geçmişten Geleceğe Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Sempozyumu*. (2016): 843-852.
- Yılmazçelik, İbrahim, *Dersim Sancağı*. Elâzığ: Çağ Ofset Matbaacılık, 1999.
- Yılmazçelik, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Dersim Sancağı*. Elâzığ: Çağ Ofset Matbaacılık, 1998.
- Yılmazçelik, İbrahim, “Dersim Sancağının Kurulmasından Sonra Karşılaşılan Güçlükler ve Dersim Sancağı ile İlgili Bu Dönemde Yazılan Raporlar (1875-1918)”, *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 28, (2010): 163-214.
- Yılmazçelik, İbrahim, *Osmanlı Devleti Döneminde Dersim Sancağı, İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*. Ankara: Kripto Kitaplar, 2011.
- Yılmazçelik, İbrahim, “Osmanlı Döneminde Dersim’de Sosyal Yapı ve Dersim Aleviliği”. *Alevilik Araştırmaları Dergisi*. 3/2 (2012): 1-38.
- Yılmazçelik, İbrahim-ERDEM, Sevim, “II. Abdülhamid Döneminde Dersim Sancağındaki İdari Yapı ve Ulaşım Ağı”. *Gazi Akademik Bakış*. 11/21 (2017): 223-243.
- Yiğit, Turgut, “Huririlere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*. 24/38 (2005): 55-69.
- Yiğit, İlker, “Tarihi Coğrafya ’ya Dair”. *Academia.edu*. (2013): 1-4.
- Yiğit, Fatma Akkuş, “Akkoyunlu Beyi Osman Bey’in Unvanı Yülük mü İlig mi?”. *Dil Araştırmalar*. 16 (2015): 191-198.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “Akkoyunlular”. İçinde *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, I: 251-270. Ankara: 1940.
- Yinanç, Mükremin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1944.
- Yinanç, Mükrimin Halil, “I. Bayezid”. İçinde *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, V: 369-392. Ankara: 1992.

- Yinanç, Mükrimin Halil, “Cihan-Şah”. İçinde *İslam Ansiklopedisi*, III: 173-189. İstanbul: 1945.
- Yoğunlu, Abdulvahap, *Tunceli Ekonomik Değeri Olan Bitkiler*. Fırat Kalkınma Ajansı, 2011.
- Yolga, Mehmet Zülfü, *Dersim (Tunceli) Tarihi*, Hazırlayan Ahmet Halaçoğlu, İbrahim Yılmazçelik, Ankara: 1994.
- Yuvalı, Abdulkadir, “Tunceli ve Yöresi Tarihi Üzerine”, içinde *Doğu Anadolu’nun (Sosyal Kültürel İktisadi) Meseleleri Sempozyumu Tebliğleri*. (1985): 355-366.
- Yuvalı, Abdulkadir, “Hülâgü”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 18: 473-475. İstanbul: 1998.
- Yuvalı, Abdulkadir, “İlhanlılar”. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 22: 102-105. İstanbul: 2000.
- Yüce, Kemal, *Saltuk-name’de Tarihi, Dini ve Efsanevi Unsurlar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Yücel, Yaşar, *Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1970.
- Yücel, Yaşar, “XIV-XV. Yy. Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar”. *Belleten*. XXXV/140 (1971): 665-720.
- Yücel, Yaşar, *Mutahharten ve Erzincan Emirliği*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınevi, 1972.
- Yücel, Yaşar, “Fatih’in Trabzon’u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri”. *Belleten*. XLIX/194 (1985): 287-312.
- Yücel, Yaşar, *Timur’un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Yücel, Yaşar, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar Eratna Devleti-Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti-Mutahharten ve Erzincan Emirliği II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Yücel, Yaşar, “XIV. Ve XV. Yüzyıllarda Türkiye Tarihi Hakkında Araştırmalar, I. Mutahharten ve Erzincan Emirliği”. *Belleten*. XXXV/140 (1971): 665-719.
- Yürür, Gülkızılca, “Dersim Alevilerinin Yaratıcı Bir Düşünme Alanı Olarak Ritüel-Zahir ile Batın’ın Karşılaşması ve İyileşme”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*. 76 (2015): 109-131.
- Zelyurt, Rıza, *Öz Kaynaklara Göre Alevilik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Zengin, Ersoy, “Tarihsel Süreçte “Dersim Meselesi”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 64 (2020): 469-483.

Zeynaloğlu, Cihangir, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Bakü, 1992.

Woods, John E., *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, Çeviri ve Ek Yazılar, Sibel Özbudun - Necdet Sakaoğlu, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993.

Woods, John E., “Akkoyunlu Devletini Meydana Getiren Aşiretler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 6/1, Çeviren İlhan Erdem, 243-265.

1973 Tunceli İl Yıllığı. Ankara: 1973.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Safiye SAMANCI	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Ankara Üniversitesi
Fakülte	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Bölümü	Tarih
Yüksek Lisans	
Üniversite	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Ana Bilim Dalı	Tarih
Programı	Yüksek Lisans
Makale ve Bildiriler (Varsa)	
1.Emeviler Döneminde Ermeni İsyanları ve Bizans'ın Rolü, Erzurum:2015, II. Uluslararası Türk - Ermeni Sempozyumu	
2.Orta Çağdan Günümüze Fergana Vadisinin Türk Tarihi Açısından Önemi, Erzincan:2022, Uluslararası Türk Dünyası Sempozyumu	
3.Türk İskân Politikası Kapsamında Dersim'in Etnik Yapılanması, Tunceli:2024, Anadolu'nun Horasan'ı: Tunceli Sempozyumu	
4.Türk Göçlerinin Dersim Bölgesinin Dini ve Kültürel Yaşamına Etkisi, Erzincan:2025, Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması Sempozyumu	
5.Umay Ana'dan Fatma Ana'ya: Eski Türk Ana Tanrıça Kültünün Dersim'deki Dönüşümü, Erzincan:2025, Türk Dünyası Kadın ve Aile: Umay Ana Sempozyumu	